

ਭੀਮ

ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

www.punjablibrary.com

ଫରେଖେ

ਏਸੇ ਕਲਮ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ :

- ਮੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਭੱਟਕ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ (1974)
- ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : ਪਿਛੋਕੜ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ (1989)
- ਮੁਰਤਾਂ (1997)
- ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ (1998)
- ਅਹੀਆਪੁਰ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ (1998)
- ਦਸਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ (1999)
- *Bhai Gurdas* (1991)

ਝਰੋਖੇ

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

JHAROKHEY (Punjabi)

by:

PROF. PRITAM SINGH
2, PREET NAGAR, LOWER MALL,
PATIALA-147001
TELE : 204204

© ਲੇਖਕ

ISBN 81-7205-244-8

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਪੈਲ 2000

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਾਪਕ :

ਪੰਟਵੈਲ, 146, ਇੰਡ. ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ : 150-00

ਸਮਰਪਣ

ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਸੁਹਾਵਣੀ ਯਾਦ ਨੂੰ

ਤਤਕਰਾ

• ਪ੍ਰਵੇਸ਼	9
• ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ	13
• ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ	23
• ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤੱਵ	31
• ਇਤਿਹਾਸਮੁਖਤਾ ਦੀ ਲੋੜ	40
• ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਗੀਤ	48
• ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ	57
• ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ	66
• ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ	74
• ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ	86
• ਗੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਵਾਲੀ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਪੋਥੀ	100
• ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ	105
• ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ : ਦਇਆ ਰਾਮ	112
• ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ	120
• ਕਵੀ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼	124
• ਕਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	128
• ਭਾਈ ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ	133
• ਕਵੀ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ' ਦੀ ਵਾਰਤਕ	144
• ਯਾਦਾਂ 'ਕਵੀ' ਦੀਆਂ	156
• ਨੂਰਪੁਰੀ ਦੀ ਮੌਤ	159
• ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮਾ	164
• ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ	169
• ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਸ਼ਾ : ਕੁਝ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਪੱਖ	181
• ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਲਚਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ	190
• ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼	196
• ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਗੀ, ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ	205
• ਵਰਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ	219
• ਨਾਂ-ਸੂਚੀ	223

ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਜੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ। ਉਜ ਵੀ, ਓਦੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਘਾਟ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਪਹਿਲਿਆਂ ਪੂਰਾਂ ਨੇ, ਆਪਣਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੋਸ਼ੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਨਾਮ ਤੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਆਪਣੀ ਝੇਲੀ ਵਿਚ ਪਵਾਏ। ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਬੜਾ ਲਾਹੌਰੰਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਰਚੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਕਤ ਵੀ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਛਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਮੇਰੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪੀਗੀਅਡ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮੇਰੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਜੋਗੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਖਬਰੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਹਲੇ ਪੈਂਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਤਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਗਦਾ। ਮੈਨੂੰ, ਬੋਲ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਡਰਕ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਬੋਲਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਪਾਬੰਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਸਰੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਮਤਿਹਾਨੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਵਾਲੇ ਬੋਲ-ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਨਾ ਮੇਰੀ ਸੁਹਜ-ਸੂਝ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਸਨ, ਨਾ ਮੇਰੀ ਖੋਜ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਉੱਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵਾਕ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਉਹ ਤਰਾਸੇ ਹੋਏ ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਿਰਦੋਖ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੂੰ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ, ਓਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਬੋਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧੇ ਹੋਏ ਬੁਲਾਰੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਟ-ਛਾਂਟ ਜਾਂ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਗੁਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਲਮ ਰੱਖੀ, ਲਿਖਦੇ ਗਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ

ਤਰਮੀਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਸ ਦਾਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੌਚ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਕਲਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਾਮ ਨਾਲ ਵਗੀ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਾਂ, ਇਉਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਦਿਆਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਣਸੋਚੇ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਜਿਹਾ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ, ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ, ਤੋੜਨਾ-ਭੰਨਣਾ, ਬਦਲਣਾ, ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਟ ਅਤੇ ਕਾਟ-ਦਰ-ਕਾਟ ਦਾ ਅਮਲ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਏਨੀ ਵਾਰੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਟ-ਛਾਂਟ ਦੇ ਇਸ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਾਲੀ ਇਬਾਰਤ ਦੇ ਫਿਕਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਤੇ ਨਿਕਟ-ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਅਮੁੱਕ ਲਗਨ, ਮੇਰੀ ਕਿਸ ਮਾਨਸਿਕ ਬੁੜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਿਕ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਲਮ ਤੋਂ ਤੇਸੇ, ਫਾਨੇ ਤੇ ਰੰਦੇ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਣਾ, ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਭਾਗ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਤਰਖਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਰੋਗ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਲਮ-ਬਰਦਾਸ਼ਤਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਪਰਖ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਬਰ ਤੇ ਅਮੁੱਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ, ਆਪਣੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚੱਜ ਦਾ ਫਿਕਰਾ ਨਾ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਹਾਉਂ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਹੱਥਲਾ ਮੈਟਰ, ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਕਾਠ ਮਾਰਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਸਵੱਟੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬੰਦਸ਼ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਛੱਪ ਜਾਣ ਵਰਗੀ ਮੁਸ਼ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਢਿੱਲਾ ਵਾਕ, ਪਾਠਕ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਓਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਲਿਖਤ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕੱਸੇ ਹੋਏ ਤਬਲੇ ਵਰਗੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਖ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਾਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੰਨਿਓਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਮੰਗ ਕਾਰਨ, ਮੈਂ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਕੜ-ਉਡਾਰੀ ਤਕ ਮਹਦੂਦ ਕੀਤੀ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਂ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਬੜੀ ਗੀਝ ਨਾਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ, ਹਰ ਪੈੜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ, ਮੂਲ ਸੌਮੇ ਲੱਭਦਾ, ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਉਸਰਈਏ ਵਾਂਗ ਚਿਣਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਛੱਪ ਕੇ ਆਉਂਦਾ

ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਵਾਕ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਨਾਲੇ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦਾ, ਨਾਲੇ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਸਵਾਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਲਾ ਸ਼ੱਕ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਮੂਨ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਮੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ, ਮੇਰਾ ਲੇਖ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ', ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਢੁਨੀਆ ਦੇ ਜੂਨ 1958 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ (1960) ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖ ਹੈ 'ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ', ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ 1971 ਵਿਚ ਛਪੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਹੋਈ; ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ, ਨਾ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪਾਰੋਂ ਤੇ ਨਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਾਰੋਂ ਹੀ, ਸੰਪੰਨ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਦੁਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬੜੀ ਦੁਰਲੱਭ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਫੇ ਦਾ ਮੈਟਰ, ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਪਿਛਲੇ ਖ਼ਬਰੇ ਤੀਹ ਕਿ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਸਤੀ ਕਹਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਮੈਟਰ ਦੀ ਉਡੀਕ, ਮੈਂ ਇਸ ਜਤਨ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਣ ਲਈ, ਅਜੇ ਤਕ, ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਿਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ-ਪੁੰਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਧਰਮਗਾਜ਼ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਆ ਹੀ ਜਾਏ।

ਮੇਰੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਫੁਟਕਲ ਲੇਖ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੁੱਝ ਕਦਰਦਾਨ ਦੋਸਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਫ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਮਿੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਤੀਜਾ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ 1997 ਵਿਚ ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲੇਖ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਜਾਣੂਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਹੇਤੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਸੇਵਾ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਬਣ-ਸਰ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਮੂਨੇ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ 1998 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ, ਦੁਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਸਵੰਤ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਸਿੱਖ' ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰੰਥ, ਦਸਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਹੇਠ, ਇਸੇ ਸਾਲ 1999

ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਝਰੋਖੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼ ਨੇ ਹੀ ਛਾਪਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਵੇਖੋਗੇ, ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੰਗ ਦੇ ਲੇਖ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸੰਨ 1945 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1994 ਤਕ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਝਰੋਖੇ’ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਪਰ ਛੋਹੇ ਗਏ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੱਦਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਦੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਗੀ ਲਈ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖਿਮਾ ਦਾ ਯਾਚਕ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਤੇ ਨਾਂ-ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੀ ਸੁਪੁੱਤਰੀ ਫਾ. ਰੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਫਲਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਸਟੈਨੋ-ਮਿੱਤਰ ਸ. ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੂਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਛਪਾਈ ਲਈ ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਰੇ ਸ਼ੁਕਰੀਏ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

2, ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ, ਲੋਅਰ ਮਾਲ,
ਪਟਿਆਲਾ-147001

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1999

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ *

ਜਿਸ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰੈਲ ਉਤਰਦੀ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਸੇ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ, ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ-ਸਾਥੀਆਂ ਪਾਸੋਂ, ਸੁਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਸਲੀ, ਮੁੱਢਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਾ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਤ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ-ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਸਦਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ੍ਰੈਟਾ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਗ-ਬੀਤੀ ਤੋਂ। ਪਰ ਇਉਂ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਤੁਰਦੀ ਬੋਲੀ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਤੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰਣ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਘਾਟੇ ਜਾਂ ਵਾਧੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪੜਾਅ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਕਬਾਇਲੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਬਦਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਕਾਂ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਧ-ਪਚਚੱਧ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉੱਘੜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਿਛਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ? ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ? ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਕੇਸ, ਸਿਰ, ਨੈਣ, ਨਾਸ, ਹੋਠ, ਦੰਦ, ਤਾਲੂ, ਗੱਲੂ, ਗਲ ਜਾਂ ਗਲਾ, ਅਰਕ, ਉੰਗਲੀ, ਅੰਗੂਠਾ, ਪਿੱਠ, ਗਰਭ, ਆਦਿ ਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰੱਖਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੌਜਵੱਡੇ ਦੀ ਤੇ ਨਿਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਦਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਲਈ ਇਹੀ, ਜਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹੀ

* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ 1960 ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਉੱਧਿਤ।

ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
ਕੇਸ	ਕੇਸ
ਸਿਰ	ਸ਼ਿਰ
ਨੈਣ	ਨਯਨ
ਨਾਸ	ਨਾਸ ਜਾਂ ਨਾਸਿਕਾ
ਹੋਠ	ਉਸਠ
ਦੰਦ	ਦੰਤ
ਤਾਲੂ	ਤਾਲੁ
ਗਲ, ਗਲਾ	ਗਲ
ਗੱਲੂ	ਗੱਲ
ਅਰਕ	ਅਰਕ
ਊਂਗਲੀ	ਅੰਗੁਲਿ
ਅੰਗੂਠਾ	ਅੰਗੁਸ਼ਠ
ਪਿੱਠ	ਪਿਸ਼ਠ
ਗਰਭ	ਗਰ੍ਭ

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਐਵੇਂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਗੀ ਸਾਂਝ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖ ਲਈਏ : ਖੋਪਰੀ, ਜੂੜਾ, ਮੱਥਾ, ਭਰਵੱਟਾ, ਅੱਖ, ਮੂੰਹ, ਜੀਭ, ਕੰਨ, ਹੱਥ, ਬਾਂਹ, ਆਦਿ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਧੁਨੀ-ਭੇਦਾਂ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ :

ਖੋਪਰੀ	ਖਰਪਰ
ਜੂੜਾ	ਜੂਟ
ਮੱਥਾ	ਮਸਤ ਜਾਂ ਮਸਤਕ
ਭਰਵੱਟਾ	ਭਰੂਵਰੱਤ
ਅੱਖ	ਅਕਸ਼ਿ
ਮੂੰਹ	ਮੁਖ
ਜੀਭ	ਜਿਹਵਾ
ਕੰਨ	ਕਰਣ
ਬਾਂਹ	ਬਾਹੁ
ਹੱਥ	ਹਸਤ

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ (ਸੰ. ਸ਼ਰੀਰ) ਦਿਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੇ (ਤਤਸਮ) ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮੂਲਕ (ਤਦਭਵ) ਹਨ। ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਦਾ ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵੀ ਵੇਖ ਲੈਣੇ

ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

ਮਾਂ, ਮਾਤਾ	ਮਾਤਾ
ਅੰਮਾਂ	ਅੰਬਾ
ਪਿਉ, ਪਿਤਾ	ਪਿਤਾ
ਭਰਾ, ਭ੍ਰਾਤਾ	ਭ੍ਰਾਤਾ
ਭੈਣ	ਭਗਿਨੀ
ਮਾਮਾ	ਮਾਮ, ਮਾਡੁਲ
ਵਹੁਟੀ	ਵਧੂਟੀ
ਸੱਸ	ਸ਼ਸ਼
ਸਹੁਰਾ	ਸਸਰ
ਸਾਲਾ	ਸ਼ਯਾਲ
ਸਾਲੀ	ਸ਼ਯਾਲੀ
ਨਿਨਾਣ	ਨਨਾਂਦਾ
ਦੇਉਰ	ਦੇਵਰ
ਜੇਠ	ਜਯੇਸ਼ਠ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜ਼ਰਾ ਗਿਣਤੀ ਵੱਲ ਵੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :

ਇਕ	ਇਕ ਜਾਂ ਏਕ
ਦੋ	ਦੌ
ਤਿੰਨ, ਤ੍ਰੈ	ਤ੍ਰਯ
ਚਾਰ	ਚਤੂਰ
ਪੰਜ	ਪੰਚ
ਛੇ	ਸ਼ਟ
ਸੱਤ	ਸਪਤ
ਅੱਠ	ਅਸ਼ਟ
ਨੌ	ਨਵ
ਦਸ	ਦਸ਼

ਉੱਪਰ-ਲਿਖਿਤ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਢੀ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਸਰੀਰ ਦਿਆਂ ਅੰਗਾਂ, ਸਾਕ-ਸਕੀਰੀ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮੂਲਕ ਕਦੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ।¹

ਥਾਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਵਿਸਤਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਵਰਨਾ ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੰਧੀ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਲਾ, ਉੜੀਆ, ਅਸਮੀਆ, ਆਦਿ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ

1. ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਯ ਵਾਂਡਮਯ (ਸੰਪਾਦਕ, ਡਾ. ਨਗੋਂਦ), ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ, ਚਿਰਗਾਂਵ, ਝਾਂਸੀ, 2015 ਬਿ. ਵਿਚ 500 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮੂਲਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਉਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਪੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਡਿੱਕੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਸੇਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਮੂਨਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ 1200-1000 ਪੂਰਵ-ਈਸਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ, ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਅਵੈਸਤਾ’ ਦਾ ਰਿਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ‘ਅਵੈਸਤਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਲੱਭਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨੀਆਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।² ਭਾਰਤ ਤੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਆਗੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹੁੰਚੇ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰੋਪੀ (ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ) ਤੇ ਭਾਰਤੀ-ਆਗੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਪਜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਨ ਕਾਰਕ ਵਾਸਤੇ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ : ਤ੍ਰੈ, ਤਵੇ, ਧਯੇ, ਤੁਮਨ, ਆਦਿ; ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ : ‘ਦੇਵਾ’ ਤੇ ‘ਦੇਵਾਸ’ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ : ‘ਦੇਵੈ’ ਤੇ ‘ਦੇਵੇਭਿ’। ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ‘ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਣਿਨੀ, ਕਾਤਯਾਨ ਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚਾਰਣ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਬਲਵਾਨ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਐਸੇ ਪੱਕੇ ਨਿਯਮ ਘੜੇ ਕਿ ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਕੇਬੰਦ, ਵਿਆਕਰਣ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਸਾਮਿਆਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਉਂ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਵੈਦਿਕ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਈ ਉਪਸਰਗਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੰਤੈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਢੀ ਵਧ ਗਈ। ਸਮਾਸ ਤੇ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਸਿਖਗੀ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ‘ਬਾਣ’ ਬਾਰੇ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੀ ਜੂਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ—ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਸੁੱਚੀ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਉਂ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਇਕ ਸੋਧੇ ਸਵਾਰੇ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਰਯਾਦਾ-ਨਿਪੁਣ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ

2. T. Barrow, *The Sanskrit Language*, No date, London, Faber and Faber.

ਉਹ ਬੇਹੁਦ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਤੀ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਘਰ ਦੀ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਲੇਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਿਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਿਗ ਤੋਂ ਪਾਣਨੀ ਜਾਂ ਪਤੰਜਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਕਹਿ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਿਗ ਤੋਂ ਜਾਤਕਾਂ, ਅਸ਼ੋਕੀ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਝ, ਵਿਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤਕ ਇੱਕੋ ਸੀ, ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਈਸਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਹੰਸ਼ਾਬਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜੈਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣਾਉਣੀ ਤੇ ਕਿਰਤਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਛੱਪੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਬਣੀ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਵਾਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਾਲੀ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ: ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ, ਮਾਗਧੀ, ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ ਤੇ ਪੈਸ਼ਾਚੀ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪੇ ਵਿੱਚੀ ਕਾਢੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗਸਿਤ ਰੂਪ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਿਗ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਜਕੜਬੰਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਰਲ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੀ ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ—ਅਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ—ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਡਾਕਟਰ ਸ੍ਰੀਟ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਜਕੜਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਨਿਯਮ-ਪਾਲ, ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਗਾਂ ਦੀ ਘਰਣਾ ਤੇ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਗਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਨਿੱਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦੁਖੀ ਦਸ਼ਾ ਸਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਨਿੱਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਨੁਪਮ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਸੋ ਅਸ਼ੁਝੋਸ਼ ਵਰਗੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ Page 18

ਲੋਕਵਾਦੀ ਨਿੱਤਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ-ਬੱਧ ਪ੍ਰਾਕਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਅਪਬ੍ਰੈਸ਼' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਪੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਿਖਾਰ ਤੋਂ ਝੱਟ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਪਾਲੀ, ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅਪਢ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤਕ ਦੇ ਪੜਾਅ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਚਕ, ਨਿਸਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੈ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਲੀ ਦੇ ਕਈ ਲੱਛਣ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ, ਪਰ ਲੰਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਾਲੂ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਲੂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ‘ਐ’ ਤੇ ‘ਔ’ ਧੁਨੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਏ’ ਤੇ ‘ਓ’ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ‘ਗੋਤਮ’ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੋਤਮ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵੀਰ ਜਦੋਂ ‘ਸੌ’ ਨੂੰ ‘ਸੋ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸੇ ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀਰਘ ਸੂਰ, ਹ੍ਰਸੂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਗ (ਮੰਨੈ ਮਗੁ ਨ ਚਲੈ ਪੰਥੁ—ਜਪੁਜੀ), ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਾਲੀ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ—ਇਕ-ਵਚਨ ਤੇ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਦ੍ਰਿੜਵਚਨ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿ, ਲਿ ਤੇ ਵਿਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਦੁਹਾਂ ਸ਼ੱਸ਼ਿਆਂ (ਸਾ ਤੇ ਷) ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਸੱਸਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਗ੍ਰਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ, ਸ੍ਰੀ=ਇਸਤੀ=ਇਥੀ। ਅਘੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨਾਂ (ਕ, ਚ, ਟ ਆਦਿ) ਦੀ ਥਾਂ ਸਘੋਸ਼ (ਲਾਟ=ਲਾਡ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ-ਸਮੀਕਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਪੁਤ੍ਰ=ਪੁੱਤਰ, ਧਰਮ=ਯਮ।

ਪਾਲੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਅਧੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਪਾਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ (ਖ, ਘ, ਠ, ਥ, ਆਦਿ) ਦੀ ਥਾਂ 'ਹ' ਨੇ ਆ ਮੱਲੀ (ਮੁਖ=ਮੁੰਹ, ਕਬਾ=ਕਹਾ)। ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁ, ਫੁ ਤੇ ਲੁ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੋ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਲੋਪ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ : ਕਾਕ=ਕਾਊਂ, ਕਬਿ=ਕਹਇ, ਨਦੀ=ਨਈ। ਅਨੇਕ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਰਲਤਾ ਆ ਗਈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੁਸਰਗ ਤੇ ਪਰਸਰਗ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਪਬ੍ਰੈਸ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਲਈ ਅਪਬ੍ਰੈਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੋਲੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ, ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਤੰਜਲਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਅਪਬ੍ਰੈਸ਼' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਭੀਂ ਜਾਂ 'ਅਹੀਂ ਦੀ ਬੋਲੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ

ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਉਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੋਤਰੀ ਭਾਗ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ)। ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਪੰਨੀ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਯਾਤ੍ਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨ-ਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ :

ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਦਿ ਸੂਰ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਅੰਪਿ’ ਦਾ ‘ਪਿ’ ਜਾਂ ‘ਵਿ’ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਵੀ’ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸੂਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਗੰਭੀਰ’ ਦਾ ‘ਗਹਿਰ’, ‘ਬਹੁਤ੍ਤੁ’ ਦਾ ‘ਬਹੁਤ’। ਕਈ ਥਾਂ ਗੈਰ-ਅਨੁਨਾਸ਼ਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਕਸ਼ਨ=ਪੰਖ ਜਾਂ ਪੱਤਿ=ਪੰਖ ਜਾਂ ਪੰਡਿ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਪੰਢੀ’ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਾਂਝ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਅਪੰਨੀ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹ’ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਰਾਜਨ’ ਦਾ ‘ਰਾਅ’, ‘ਚਤੁਰਬਥ’ ਦਾ ‘ਚਉਬਥ’, ‘ਸਥਿ’ ਦਾ ‘ਸਹਿ’ (ਪੰਜਾਬੀ ‘ਸਈ’ ਜਾਂ ‘ਸਹੀ’) ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਯ’ ਜਾਂ ‘ਵ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਲੋਚਨ’ ਤੇ ‘ਲੋਯਣ’ (ਜਿਨ ਲੋਇਣ ਜਗ੍ਹਾ ਮੋਹਿਆ...)। ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰ ‘ਕਸ਼’ ਦਾ ‘ਖ’ ਜਾਂ ‘ਛ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ‘ਦੂ’ ਦਾ ‘ਬ’ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ‘ਦ੍ਰਾਦਸ਼’=ਬਾਰਹ, ਪੰ. ਬਾਰਾਂ; ‘ਦ੍ਰਾਰ’=‘ਬਾਰ’। ਸੰਜੁਗਤ ‘ਰ’ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਸ਼ਣ’ ‘ਨੂ’ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ—ਕਾਨੂ। ਅਪੰਨੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਸਕ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਅਪੰਨੀ ਵਾਲੇ ਪੜਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਹਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੂਲ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਨਮੂਨੇ, ਰਿਗਵੇਦ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਕਹਿ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਆਕਰਣੀਏ ਇਸ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸੋਧ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ, ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਅਨੇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ’ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਨਿਕਟੀ ਤੇ ਵਿਗਸਿਤ ਰੂਪ ‘ਅਪੰਨੀ’ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜੁਲਾਹੇ-ਕਵੀ ਅੱਦਹਮਾਨ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸੰਨੇਹ ਰਾਸਾਈ’ (ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ), ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1175 ਬਿ. ਤੋਂ 1225 ਬਿ. ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਮਿੱਥੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਪੰਨੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਹਣ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :

1. ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਸੋਮੇ ਦਾ ਨੇੜ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰ. 'ਪੁੱਤ੍ਰ' ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ 'ਪੁੱਤ੍ਰ', ਪੂਰਬੀ ਪੰ. 'ਪੁੱਤ੍ਰ' ਜਾਂ ਸੰ. 'ਕੁੰਭਕਾਰ', ਪੱਛਮੀ ਪੰ. 'ਕੁੰਭਕਾਰ' ਜਾਂ 'ਕੰਭਕਾਰ', ਪੂ. ਪੰ. ਕੁਮਾਰ ਜਾਂ ਕੁਮੁਆਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਉਹ ਸੰਜੁਗਤ ਦਾ ਢੁੱਤ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹ੍ਰਸੂ ਸੂਰ ਨੂੰ ਲੰਮਿਆ ਕੇ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਢੁੱਤ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੰ. ਲਕਸ਼, ਪ੍ਰਾ. ਤੇ ਪੰ. ਲੱਖ, ਪਰ ਹਿੰ. ਲਾਖ; ਸੰ. ਦੁਰਘ, ਪ੍ਰਾ. ਤੇ ਪੰ. ਦੁੱਧ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਦੂਧ; ਸੰ. ਅਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਾ. ਤੇ ਪੰ. ਅੱਠ ਪਰ ਹਿੰ. ਆਠ; ਸੰ. ਕਰਮ, ਪ੍ਰਾ. ਤੇ ਪੰ. ਕੰਮ, ਪਰ ਹਿੰ. ਕਾਮ, ਆਦਿ। ਉਂਥੁੰਹ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰ ਬੋਲੀ ਖਾਸੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਗਵਾਂਢੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਕ ਰਹੱਸ-ਭਰਿਆ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਰਹੱਸ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਉਥੱਲ-ਪੁਥੱਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਜੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਦੱਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਆਰੀਆ ਤੇ ਅਨਾਰੀਆ ਜਾਤੀਆਂ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰ ਗਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਧੂ-ਬਰਾੜ, ਭੁੱਲਰ, ਹੋਅਰ, ਆਦਿ ਗੋਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਛੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਪਈਆਂ। ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੰਡਾਂ ਕਰਕੇ ਉਪਜੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਿੰਦਕੋ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੱਠੋਹਾਰੀ, ਝਾੰਗੀ, ਮਾੜੀ, ਮਲਵਈ, ਪੁਆਧੀ, ਦੁਆਬੀ, ਡੋਗਰੀ, ਪਹਾੜੀ, ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨਾਮਾਵਾਂ ਕੁਝ

ਨਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਸਕੀ ਤੇ ਨਾ, ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਉੱਘੜ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੰਡਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਛੂੰਘਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਇਹਸਾਸ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕੋ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਦੇਰ ਲੱਗੀ ਹੈ।

3. ਬਾਹਰੋਂ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਪਰਕ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਅਵਿਗਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਰਣਨਜੋਗ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਤੁਰਕੀ ਆਈ। ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਝ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਏ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਆਕਰਣ—ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ, ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ, ਕ੍ਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ, ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਧਰਮ, ਆਦਿ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਾਢੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਸਾਲਾ ਮੰਜ਼ੂਦ ਸੀ। ਜੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਪ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮ, ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗੱਢੀਆਂ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਪੈਂਦਾ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੱਢੀ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਬੈਠਾ, ਪਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਉਹ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੇਰੀ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਮਾਨੀ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਹਲਕੀਆਂ-ਫੁਲਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਘੱਟ-ਵਧ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਉਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਜੱਕੀਆਂ ਦਿਮਾਗੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਇਹੀ ਹਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲ੍ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਰ੍ਤੇ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਖ ਦਾ ਵਧ ਜਾਣਾ ਅਸਲੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਠ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਰੋਧ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਟਕਸਾਲੀ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਦਿੱਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਧੂਰੀ ਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਹਾਬਜ਼ਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਾਂਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਡਾਰ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਗਲਤ-ਮਲਤ ਵੀ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਜਾਗੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਅਲਗਮ-ਸ਼ਲਗਮ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਡੋਲ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖ ਰਹੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਡਿੱਕੀ ਦਾ ਸੀ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ *

ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਹਿੱਸਾਬ ਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਪੁਰਾਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦ, ਗਣਿਤ ਜਾਂ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਕਸਬੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁੱਲਵਾਨ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸਥਦ, ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ (ਗੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਪਾਣਿਨੀ ਰਚਿਤ ‘ਅਸ਼ਟਾਪਾਈ’, ਚਾਣਕਯ ਰਚਿਤ ‘ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ’, ਚਰਕ ਰਚਿਤ ‘ਚਰਕ ਸੰਹਿਤਾ’ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੂ ਸਰਮਾ ਰਚਿਤ ‘ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ’ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਉਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਪਜਿਆ ਜੋ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘੇਰੇ ਦਾ ਭਾਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਹਿਤਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਅੱਤ-ਕਬਨੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਦਲੀਲ ਰਾਹੀਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਕਲਪਨਾ, ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਮੰਨਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਕਸਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਬਣੀ, ਜੋ ਓਦੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਸੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ

* 18 ਜੂਨ, 1988 ਨੂੰ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 300 ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਨਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਲੇਖ।

ਆਪਸੀ ਟਾਕਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਪਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅੱਜ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਕ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਹ ਸਮਰੱਥ ਮਾਧਿਅਮ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਸੁਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜ੍ਹੋਲ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਾਈ ਹੈ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਲਿਕ, ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸੀ ਤੇ ਦਲੇਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੀ ਰੱਖਿਆ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਾਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣ ਲਈ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਾਧਿਅਮ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਜਾਤ-ਵੰਡ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਾਤਾ, ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁੜਾ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯਥਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਤੀਤਮੁਖੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਂ, ਟੀਕਾਵਾਂ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ, ਸੁਗਮਾਰਬਾਂ, ਪਰਮਾਰਬਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਕਿਰਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਜੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਬੈਠਣ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ, ਪੂਜਾ, ਆਹੂਤੀ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਨਾਲ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਘੇਰਾ, ਸੁੰਗੜ ਕੇ, ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਅਧਿਐਨ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ (ਕਰਮਕਾਂਡ) ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਮੰਤਰ-ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦੇਸੀ ਹਮਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਆਪ ਚੁੱਕੇ ਬੋਦ ਕਾਰਨ ਬਦੇਸੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਸਰੀ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾਉਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਗਵਾ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਤੀਤਮੁਖਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬੰਧਿਕ ਖੜੋਤ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪਲਾਇਣ ਦਾ ਜੋੜ ਅਸਲੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਅਪ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਤਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ, ਆਪਣੀ ਆਰਜਾ ਹੰਦਾ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ, ਨਿਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਨਿਰੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾ ਪਖੰਡ ਦੱਸਣ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਲਾਂ-ਟੇਢਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਹਰਾ ਕਰਨ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਿਆ ਹੌਸਲਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਰਤੀਆਂ ਉਤਾਰੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਦਲ ਜਾਂ ਵਿਕਲਪ ਲੱਭ ਪਿਆ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਦੈਵੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੰਭਲਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ, ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਬਿਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“.....ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਤਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਟੇਕਦੇ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ.....।”¹ (ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)

ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਉਣ ਦੇ ਤਗੜੇ ਹੰਭਲੇ ਵੱਜਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਨਿਰੋਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਕਸਬੀ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਏਨੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਉਪੇਖਿਆ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਅਪਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਬਦ-ਬੰਡਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਏਨੀ ਸੁੱਖੜ, ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ

1. ਦਬਿਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ (ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ), ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਾਨਪੁਰ, 1904, ਸਫੇ 232-233.

ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੁੱਤਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ ਪਏ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਅਸਲ ਕੁੰਜੀ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਡਾ. ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ/ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਾਂ—ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਕਰਕੇ (ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਤਿਆ ਵੇਖਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬਲਕਿ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਖਰੜੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਰੱਖੇ ਹਨ, (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ), ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ, ਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੂਰਕ ਤੇ ਪਾਲਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰੀਕ ਜਾਂ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਖੜ੍ਹੇਂਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਈ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਭੁੱਲੜ ਸਮਰਥਕ, ਵਿਚਾਰੀ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਦਾਅਵਾ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨਾ ਐਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਨਵੇਂ-ਸਿਰਿਓਂ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਿਆ—ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਿਰੋਲਤਾ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣੀ ਪਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੌਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੇ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨੂੰ ਸਿੱਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕੀ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੱਘ ਦਾਖਾ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੱਛੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਭੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਖਾੜਕੂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਘ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ Page 27

ਵਿਆਖਿਆਕਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਿੜਕਾਇਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫੇਰ ?

ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਿਸੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕਟਕ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਵੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਅਥੁ ਗੇਹਾਨ ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਥਾਇਆ। ਕਿਤਾਬ ਅਲ-ਹਿੰਦ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਜੁਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਤੇ ਇਤਥਾਰੀ ਸੌਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਖਤਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫਾਰਖਤੀ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਮੰਗੀ ? ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ, ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਨਾਮਵਰ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਚਰਚਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਂ ਬਦਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਰਕ ਹੀ ਏਨਾ ਕਾਟਵਾਂ ਤੇ ਤੁਸ਼ਟੀਦਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਤ ਡੋਲੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ ? ਕਸੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮਤਧਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਦਾ। ਕਸੂਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਿਰ ਧਿਣਾਣੇ ਕਿਉਂ ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਈਏ ?

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖਰੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਫੁਰਿਆ ?

ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਪਰਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਖਰੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ—ਖਬਰੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਕਿਸੇ ਖੋਜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਜਾਵੇ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਯੂਰਪ ਦਾ ਇਕ ਖੋਜੀ ਖਰੜੇ ਵੇਖਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਸੀ—‘ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਦਬੰਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖਰੜੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ : ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਦਰਪਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਕਿਰਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ-ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਵੀ ਮੁਦਈ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਲਿਪੀ ਵਾਲੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਭਿੱਟ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਵਰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿ

ਚੀਜ਼ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ, ਕਿਹੜੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਇਕ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਇਕ ਬਚਨ, ਕਿਸੇ ਦੁਖਦਾਈ ਕੰਢੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਪੁੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਮਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਸਾਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਸਾ ਕਿਉਂ ਰੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਨਮੂਨਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਦਮੇਦਰ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਖਰੜੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ? ਆਖਰ, ਸਾਡੇ ਸਿਆਣੇ-ਬਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਖੋਜਾਰਬੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਇਕ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਹੈ'। ਜੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਗਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਦਰਦਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਅੱਜ ਦਮੇਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਬੇਦੀ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਹਾਫਿਜ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਦੇ ਬਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੜੁੰਗੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਥੱਬੇ ਬਾਰੇ ਉਤਸੁਕ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਉਣ ਤਕ ਜਾਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦਮੇਦਰ ਨੂੰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ? ਅੱਜ ਭਾਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਚੱਪਾ ਕੁ ਉੱਚਾ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੌਕੀਨ, ਸ੍ਰੀ ਟੀ. ਗਣਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ 1909 ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਵਣਕੋਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਜਿਹੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਪਏ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਗਜ਼ ਨਾ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ 'ਭਾਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ?

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਰਤਨ-ਜਵਾਹਰ ਇਸ ਲਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਜਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੇ 1947 ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਖਰੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਤੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਲੇਖਕ ਜੀ ਪੈਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ੇ ਬੰਧੂ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਬੀ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ੂਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ (ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਹੁਣ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਬੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ

ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਉੱਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗਾ ਅਦੁੱਤੀ ਖਰੜਾ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ, ਹੋਰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਘੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰੋਪੀ ਦੀ ਅਗਨੀ ਚੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਜਾਂ ਹੰਝੂ ਕੇਗੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੰਡਲਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਰਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਖਰੜੇ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਹਨ, ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਖਰੜਾ ਸਾਂਭਿਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਾਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਕਲਮੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਖਰੜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ 1000 ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ, ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਤੇ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ‘ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਖਰੜਾ-ਸੰਗ੍ਰਹ’ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ, ਥਾਈ-ਬਾਈਂ ਪਏ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨ ਕਰਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਤਨ ਉਪਰੰਤ ਸਬਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ‘ਕੇਂਦਰੀ ਖਰੜਾ-ਸੰਗ੍ਰਹ’ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਤਾਪਰਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਆਸ ਹੈ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖਰੜੇ ਕਿਉਂ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹਾਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਅੱਜ ਏਥੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੂਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਦੇਵਤਾ ਜੀ ਦੇਸਾਟਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਜੀ ਘਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅੱਖੇ ਵੇਲੇ ਪੱਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਉੜੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਸ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠੀਆਂ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇਵਤਾ ਆਖਰ ਬਹੁੜ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ ਜੀ ਪਾਣੀ ਧਾਣੀ ਦੀ ਰਸਮੀ ਪੁੱਛ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਉਚੇਚਾ ਨਿੱਘ ਘੋਲ ਰਹੇ ਹੋਣ। ‘ਘਰ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਤਾਂ’ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਆਪਣੇ ਘਰੋਕੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਕਾਢੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਦਿੱਸੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੁਪਤਨੀ ਢੇਰ ‘ਕਾਗਤਾਂ’ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਹੁਸੜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਗੜੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਇੱਛਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਜੇ, ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ, ਹੁੱਝਾ ਫਿਰਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਏਨੀ ਨਿਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਤਾਂ ਚੁਕਾਉਣੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਤੇ ਕਿਰਾਏ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਪੱਲਿਓਂ ਦੇ ਦੇਂਦੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਪਿੱਛੇ ਖਰੜੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਣ ਉੱਤੇ **Page 30**

ਮਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਮਹੀਨੇ-ਖੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਨੰਗੇ ਧੜ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਆ ਅਲਖ ਜਗਾਈ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਧੱਕੇ-ਧਕਾਏ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਦੋ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਗੀ ਉਮਰ ਦੀ 'ਕਮਾਈ' ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਚਕਰਵਰਤੀ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਣੀ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਦੀ। ਅੱਗੋਂ ਵੇਖੀਏ, ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਟਿਕਾਉਂਦੀ ਹੈ ?

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤਵੁੰ*

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਮੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਰਗਰਮ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਬਿਆਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਲੇਖਕ ਏਨੇ ਆਪ-ਧਿਆਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਏਸ਼ੀਅਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਿੰਨੀ ਗਰਮਜ਼ੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਰਗੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾ, ਹਿੰਦੀ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਵਿਚ ਦੀ ਖਟ-ਪਟ ਕਰਕੇ ਖੰਡ-ਖੰਡ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਿੱਖੜੇ ਨਹੀਂ, ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬਰਨਾਲਾ, ਰਾਮਪੁਰਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਇਸੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਲ ਸੈਨਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦੇਣ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮਾਮਾ ਵਾਰੇਰਕਰ ਪਾਸੋਂ, ਪੀ.ਈ.ਐਨ. ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਲੇਖਕ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਬੜੇਦੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਏਨਾ ਉਤਸਾਹ-ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਮਲਿਆਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਕੇ ਕੇਰਲ ਤੋਂ ਮੁੜੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਸੱਤ ਦਿਨ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿੱਤ ਦੋ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ—ਇਕ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਰਾਤ ਵਾਲਾ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਰੋਤੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਸੁਣਦੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਪੁਲਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਵਲੰਟੀਅਰ ਬਿੱਲੇ-ਬੰਨ੍ਹੀ ਹਰਲ-ਹਰਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਰੰਗ ਤੇ ਬਿਆਲ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇੱਕੋ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਜੁੜ ਕੇ

ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਾ ਜਾਤੀ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਕੜ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਕ ਬੱਚਾ, ਮੰਚ ਸਕੱਤਰ ਬੱਚਾ, ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਸਭ ਬੱਚੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਬੱਚੇ—ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਗਰਾਮ ਨਾ-ਬਾਲਿਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੱਚਾ-ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਭਾਰ ਨੇ ਹੀ, ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਏਥੇ, ਅਜੇ ਤਕ, ਕੋਈ ਗੈਰ-ਮਜ਼ਹਬੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਸਰ ਸਕੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਤਗਵੀਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਉਪਜ ਸਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜਤਨ ਹੁਣ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਸਾਡੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹੀ ਉਤਸਾਹ-ਭਰਿਆ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਲੈ ਆਉਣਗੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਾਮਾ ਵਾਰੇਰਕਰ ਨੂੰ ਕੇਰਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਗਰਾਮ, ਭਾਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਰਾਹ-ਦਰਸਾਊਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਜਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ, ਮੌਗੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਮਾਗਮ, ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪੁਲਾਂਘ ਪੁੱਟੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਇਕ ਅੱਧੀ ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਹੀ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

2

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਉੱਤਰ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਰੀਐ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬੬੯)

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਤੇ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਨਾ, ਫੇਰ ਕਹਿਣਾ। ਸੁਣਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਕੱਚਾ ਪਰ ਸੂਖਮ ਮਸਾਲਾ ਮਨ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਤੇ ਸਚੇਤ ਰੱਖਣਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਧਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ **Page 33**

ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰਾਉ ਤੇ ਰੰਕ, ਸੋਗ ਤੇ ਹਰਖ, ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਬਚਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੂਕ ਤੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨੇਹਿਆਂ, ਗੁਟਕਦਿਆਂ ਹਾਸਿਆਂ ਤੇ ਕਰੁਣ ਵਿਲਕਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੱਝ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਅਖੌਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਨਾ ਤਾਂ ਮੌਸਮੀ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੂਖਮ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਨ ਭੇਖ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਦਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਰਖਦੀ, ਛਾਣਦੀ, ਛੱਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ, ਉਪਰਲੇ ਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦ੍ਰਿੱਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਅਭਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿੱਸ਼ਟੀ ਵੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਘਾਲ ਦੀ ਘੌਲ ਕਰ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਲੋਂ ਵਾਹੀਆਤ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਆਪਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਲਾ ਕਿਹੜੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਤਮਾਸੇ’ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਦਲੇਗੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਫੀਮ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਨਾਲ ਧੜ੍ਹਮ ਕਰ ਕੇ ਡਿੱਗੀ ਤੀਵੀ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ, ਕਬਾੜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ, ‘ਕਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ’ ਤੇ ‘ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਨੁੱਕਰਾਂ’ ਲਿਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ‘ਸਰਾਫ’ ਪਾਸੋਂ ਖਰੀਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ‘ਕੁਠਾਲੀ’ ਵਿਚ ਗਾਲਦਾ ਤੇ ਪਤੀਲੇ ਤੇ ਪਰਾਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਹੱਲ ‘ਮੌਤੀ ਬਾਗ’ ਨੂੰ, ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਸੈਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁੱਟ ਸ਼ਰਾਬੀ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਐਕਟਰ ਨੂੰ, ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਗੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਛੂੰਘਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰ ਕੇ ਭਰਮ-ਤੁੜ ਨਕਲ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਫੀਮ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਜਾਂ ਠੀਕ ਨਕਲ ਲਾਹੁਣ ਲਈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪ ਮਾਵੇ ਦਾ ਗੋਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟੇ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਠਠਿਆਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿੰਦ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਲੇਖਕ ਆਪ ਠਠਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਠਠਿਆਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਠਠਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਮੁਸ਼ਾਹਿਦੇ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਠਠਿਆਰ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ‘ਕਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ’ ‘ਆਮ’ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ‘ਸਰਾਫ’ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ, ‘ਸੁਨਿਆਰ’ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡੇ ਕੜਾਹੇ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਤੇ ਠੀਕ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਭੁੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਅਨੁਭਵ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ—ਸੱਚਾ, ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਕਰਤਾਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਦਾ ਸਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਅਮਾਜ਼ ਸੁਤੇ

ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ 'ਸੁਣਨ' ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਖਰ, 'ਸੁਣਨ' ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੁੱਝ 'ਕਹਿਣ' ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

“ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ ॥”

3

ਸਾਹਿਤ ਗੁੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੱਖ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਦਾ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਨਾਲੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ, ਕਿੰਨਾ ਸੁਭਾਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪਰੋਸੇ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਥੋਂ ਚਾਹੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਚੋਣ, ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਬੰਦਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਇਹ ਕਿ ਕੇਵਲ ਅਖੌਤੀ ਭਲੇ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਛੋਹਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਗੰਦ ਨੂੰ ਬੇਪੜਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ, ਬਹੁਤੀ ਰੰਗਾ-ਰੰਗੀ ਨਾ ਲੱਭੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਗਸਿਤ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਕ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਉ ਬਾਰੇ ਏਨੇ ਤਜਰਬੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਝੱਕਣ ਜਾਂ ਘਬਰਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਿੰਗ-ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ, ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ, ਲਿੰਗ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ, ਏਨੇ ਨਿਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੰਗੇਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਲੱਗਦੀ। ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਸੱਭ ਕਹਿ ਕੇ, ਪੂਰਾ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰੰਕਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸੰਗ ਵਿਸ਼ੇ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸੰਗ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ, ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤੇ 'ਸ਼ਿਵਮ' ਜਾਂ 'ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦੀ

ਬੰਦਸ਼ ਲਾਈ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਬੜੀ ਤੰਦਰੂਸਤ ਬੰਦਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਵੇਲੇ, ਇਸ ਤੰਦਰੂਸਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਹਿਤ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਮਨ, ਏਕਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਜੋੜਤਾ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ 'ਸ਼ਿਵਮ' ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਰਨਾ ਉਹ 'ਸਾਹਿਤ' ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੰਦਰੂਸਤ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਚਾਹੇ ਕਿਨੇ ਹੀ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਰਾ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਲ, ਸੁਆਦ ਲੈ ਲੈ ਕੇ, ਗੁੱਝੇ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਮੀ ਵਿਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਦਿੱਸ ਦੀ ਸੋਭਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਝਾਕਾ ਆਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਤੇ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਟ ਖਬਰਦਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਰੋਗ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਰੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਸ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਵੈਦ, ਉਸ ਦੇ ਸਗੀਰਿਕ ਰੋਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੈਲੀਆਂ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਰਾਖਾ ਸਮਯੋ ! ਸਾਡੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਝ ਮੈਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੂਝ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਵਾਂਪਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਗਲ ਇਸ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸੋ ਇਉਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਵਮ' ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਸੁਭ।

4

'ਕੀ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਕਿਵੇਂ' ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਵੇ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਆਪਣੇ ਸੌਖ ਲਈ, 'ਰੂਪ' ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲਈਏ, ਵਰਨਾ ਉੱਜ ਤਾਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਕੁਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਪਹਿਲਾ ਬੋਲੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਂਡਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ, ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜੁਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਅਨੇਕ ਲੋਕ-ਪਿਆਰੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕਿੱਸੇ, ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਅਠਵਾਰੇ ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਕਾਫੀ ਵਰਗੇ ਰਾਗ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਖੀ, ਗੋਸ਼ਟ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਰਗੇ ਸੇਜੀਏ

ਗੱਦ-ਰੂਪ, ਨਵੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਾਹਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਛੰਦਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਗੱਦ-ਰੂਪਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਲੇਖ, ਆਦਿ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਖਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਦਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਉੱਲਗੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲੇ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਨਿਰੋਲ ਪੇਂਡੂ ਪਿੱਛਾ ਜਾਂ ਉਸਤਾਦੀ-ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲਾ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਸੀ। ਸੋ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਸੁੱਚਮ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਇਕ ਰੇਡੀਓ-ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਦੱਸੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਜਾਂ ਉਜੇਹੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਨਿੱਤ-ਕੀਤੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿਉਂਕਿ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੇਚ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਉਂ ਅੱਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵੱਲੋਂ, ਅਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਸਲੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੀ ਹੱਤਕ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਘਾਲ ਹੋਰ ਘਾਲੇ, ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਰ ਕਰੇ, ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਆਦਤ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘਾਲ ਨੂੰ ਨਾ ਘਾਲਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਮ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਘੱਟ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਚੁਖਾਈ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ 'ਸਾਰੰਗ' ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ (ਦਸੰਬਰ, 1930) ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨਾਲ ਕਰਨਲ ਭੋਲਾ ਨਾਬ ਦੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਰਪੋਟ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਲਮੀ ਜੁਬਾਨ ਨਹੀਂ; ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਨਸਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਏ...।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਟਕਾਪਨ ਬੜਾ ਏ ਪਰ ਇਹਦੀ ਵਜਾਹ ਏਹ ਰਹੀ ਏ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਏ...। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਣਤਰ (Form) ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੋੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੇਂ ਕਿ ਬਹਿਰਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ...।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਜਨਾਬ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਆਦਿ ਸਿਰਕੱਢ ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਛਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ Page 37

ਬੇਨਿਆਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਗਲ-ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਟਿਕਣਾ ਹੀ ਔਥਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਨਿਭਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਵਲ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਾਲਾ ਰੂਪ, ਅਜੇ ਤਕ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਜਿਹੜੇ ਖੱਟ-ਖਾ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਭਲਾ ਆਪਣੇ ਜੱਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲੰਘਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਉ ਹੈ, ਕਿ ਛੰਦ ਦਾ ਨਿਭਾਉ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਅਜਿਹੀ ਘਾਟੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਰਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂ ਹੁਣ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ? ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਆਦਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

5

ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਿੱਤਕ ਠਾਣੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿਮਰ ਪਾਠਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ—ਉਸ ਦਿਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ—ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਾਚਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ “ਪਿਆਰਿਓ ! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਜੀ ਬੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇ।” ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਘਾਟਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਮਈ, ਸੁਹਜਮਈ, ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ?

ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੇ ‘ਸੁਣਨ’ ਜਾਂ ‘ਕਹਿਣ’ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਘਾਟਿਆਂ ਜਾਂ ਵਾਧਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਗਲੀ ਟਿਕਾਉਣੀ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਜੋਂ ਇਕ ਲਤੀਫ਼ਾ ਯਾਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਢੁੱਕਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਅਮਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ, ਲੋਰ ਵਿਚ, ਨਜ਼ਰ ਚੁੱਕੀ ਤਾਂ, ਦੂਰ ਸਾਰੇ, ਕੁੱਝ ਹਿੱਲਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਦੂਜਾ, ਸਿਰ ਬੱਲੇ ਸੁੱਟੀ ਪੀਨਕ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੜ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖ ਓਏ, ਅਮਲੀਆ ! ਕੀ ਦੇ ਮਗਰ ਕੀ ਜਾਂਦੈ ?” ਦੂਜੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਨਿਗਾਹ ਕੀਤਿਆਂ, ਬੜੇ ਠੁੰਮੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਓਏ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ? ਐਹੋ ਜਹਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਐਹੋ ਜਹੇ ਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਨੇ !” ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਆਲੋਚਕ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ 38

ਸਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣਦੀ; ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਮਹਾ-ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ, ਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਚਾਹਦਾਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ਗਾਬ ਪਵਾ ਲਈ, ਜਿਹੜੀ ਦੁਹਾਂ ਨੇ, ਲੰਚ ਟਾਈਮ ਉੱਤੇ, ਸ਼ਾਹਦੀ ਬੈਠ ਕੇ ਚੋਗੀ ਪੀਤੀ। ਜਿਹੜਾ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹਦਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਗਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੇਣੇ ਵੀ ਕਦੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕ੍ਰਿਤੱਗ ਆਲੋਚਕ ਨੇ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, “ਇਹ ਇਲਹਾਮ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।” ਇਕ ਹੌਰ ਮਹਾ-ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਰਾਏ ਦੇਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ, “ਅੱਗੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਨੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।” ਪਰ ਜਦੋਂ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਬੇਹੁਦਰੀਆਂ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਮਰਾਜ਼ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰੀਵਿਊ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਆਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੌਰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।

6

ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ, ਪਰ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੱਜਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਇਕ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਮੌਜ਼ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਕੋਈ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵਿਚ, ਅੱਜਕਲ, ਹਰ ਵਰ੍਷, ਲੱਖ ਡੇਢ ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਸਾਲ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲੱਖ, ਡੇਢ ਲੱਖ ਨਵੇਂ ਬੰਦੇ ਐਸੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਲੱਖ, ਡੇਢ ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨੌਜਵਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸੰਭਵ ਪਾਠਕ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਵਰ੍਷ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੇਖਦਿਆਂ-ਵੇਖਦਿਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਬੈਠਣਗੇ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਛੌਜ ਦੀਆਂ ਮਨੋਰੰਜਕ ਜਾਂ ਕਲਚਰੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਐਸਾ ਦਿਲਖਿੱਚ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਠਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਿੜੀਂਦੇ ਤੁਰੇ ਆਉਣ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀ ਮਰ-ਖਪ ਕੇ ਦੁਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦੀ ਹੈ; ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭ ਰਿਸਾਲੇ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ, ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਛਪਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹਜ਼ਾਰ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦੀ ਰੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍਷ ਨਾਲੋਂ 16 ਫੀ ਸਦੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ਨਹੀਂ। ਕੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਹੀ ਹਨ? ਸਾਇਦਾ
Page 39

ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਹੋਣ, ਪਰ ਕਸੂਰ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਨਵੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਪਾਠਕ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸੰਪਰਕ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹੋਵੇ ਸਸਤਾ—ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਜਣਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਗਾਂ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਦਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੁਹੰਦਣੇ ਆਧਾਰ ਜਦੋਂ ਲੱਭੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭਣਗੇ—ਇਹ ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਮੁਖਤਾ ਦੀ ਲੋੜ *

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਕਜਨਕ ਅਪਾਪਤੀ ਸਭ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੜਕਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਲੈ ਦੇ ਕੇ 'ਰਾਜ-ਤ੍ਰੰਗਿਣੀ' ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਜਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਚੀਨੀਆਂ, ਅਰਬਾਂ, ਈਰਾਨੀਆਂ, ਮਰਾਕਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿੰਨੀ ਸਾਡੀ ਠੀਕਰੀਆਂ, ਸਾਡੇ ਸਿੱਕਿਆਂ, ਸਾਡੇ ਡੁਟਕਲ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਆਦਿ ਨੇ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦੇਵ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੇਵ-ਮਾਲਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਲਪਿਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਜਿੰਦ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਪਿਆਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਕੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵੱਸੀ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੁਗ-ਬਦਲੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ-ਬਦਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇਕ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਬੁੱਲ-ਫਜ਼ਲ ਜਾਂ ਅਬਦੁਲ-ਹੱਕ ਦਿਹਲੀ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਵਾ ਲਾਖ ਪਰਬਤ' ਟਾਪਾਊਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ 'ਕੀੜ ਗ੍ਰਾਮ' (ਬੈਜ ਨਾਥ) ਦੀ ਥਾਂ ਕੀੜੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ (ਕੀੜ ਨਗਰ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਾਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ੍ਰੋਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ, ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਅਸਾਧਾਰਨ ਖਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਪਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਾਖੀਆਂ ਉੱਤੋਂ ਨਕਲੀ ਮੁਖੋਟੇ ਲਾਹੂਣੇ ਸੌਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਘੱਟ ਤੇ ਮੁਖੋਟਾ ਵਧੇਰੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਖੋਜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਛੱਟ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੋਲਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਧੁਨਿਕ ਜਗਮਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ

* ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 1968 ਦੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ।

ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੁਰਾਣ੍ਣ ਨੂੰ ਤਦਰੂਪ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਖਾਸੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਜੇ ਅੱਜ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਬੇਮੁਖਤਾ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰੀ ਰੱਖਣ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕਲ ਨਾਵਾਜ਼ਬ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਸਲ ਮਹੱਤਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਤੇ ਅਸਥਾਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਰੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉੱਜ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਨੰਤ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਉਜਾਗਰ ਸਬਿਰਤਾ ਜਾਂ ਸਦੀਵਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਭੂਤ ਦਾ, ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਸਬਿਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸਾਡੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ-ਭਰੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵੱਧ ਪੱਖ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਸਬਿਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ, ਉਨੇ ਹੀ ਦੇਸ ਜਾਂ ਕੌਮ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣਗੇ—ਉਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੌਰਵ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਗੇ। ਜੋ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ, ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗੱਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮੀਟਦੇ ਸਾਰ ਖੇਡੂ-ਖੇਡੂ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ? ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਤੂ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਈ ? ਜੇ ਠੀਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਿਛਾਂਹ ਹੀ ਝਾਕਦਾ ਰਹੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਤੀਤ-ਮੁਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੀਤਵਾਦੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ; ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਸ਼ਾਨ-ਭੂਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਅਤੀਤਮੁਖੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੱਟੜ ਅਤੀਤਵਾਦੀ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛਲਪੈਰੀਂ ਤੁਰਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿਆਣੇ-ਬਿਆਣੇ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵੱਲ ਬੇਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਰਭਾਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਪਕੇਰੀ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਇਉਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀ, ਅਤੀਤਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਜ਼ਿੰਦ ਹੋਇਆ ਵੇਖਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ।

ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਉੱਦਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਇੱਕੇ-ਦੁੱਕੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। Page 42

ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਵੀ ਇਉਂ ਕਰਨ ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਰਨਾਮੇ, ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਅਲਬੀਰੂਨੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਲਹਿੰਦ ਤੇ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਦਾ ਰਿਹਲਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਆਪ ਲਿਖ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਬਾਰੇ ਅੱਬੁਲ-ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਫਲਾਣੇ ਦਿਨ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ, ਕੀ ਕਿੰਨੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਜੇ ਬਟੇਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਬਟੇਰੇ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਬਟੇਰੇ ਫਜ਼ਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਟੇਰਬਾਜ਼ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਖਾਣ ਲਈ ਬਟੇਰੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਕਿਸ ਮਿਣਤੀ ਨਾਲ, ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਮਸਾਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ? ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਬਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਕੀ ਹੈ ? ਬਟੇਰੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕੌਣ ਕੌਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ? ਕੁੱਲ ਕਿੰਨਾ ਖਾਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਨੇ ਰਸੋਈਏ ਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਜਿਹੜਾ ਖਾਣਾ ਬਚਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਖਪਤ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਰਸੋਈਖਾਨੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਛੂੰਘੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ-ਪਰਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਸੀਅਰ-ਅਲ-ਅੱਲੀਆ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੋਖ ਨਿਜਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਤੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਸਨਦ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਹਸਨ ਦਿਹਲੀਵੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਬਚਨ, ਜੋ ਉਸ ਦਿਨ ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਘਟਨਾ ਜੋ ਉਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਸੀ, ਹਸਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਗਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੱਕੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਹਸਨ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ **ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ** ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਹਸਨ ਦਿਹਲੀਵੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ** ਤੇ ਅੱਬੁਲ-ਫਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਕਬਰਨਾਮਾ ਤੇ ਆਈਨ-ਅਕਬਰੀ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਲਾਲੁੰਦ-ਦੀਨ ਅਕਬਰ ਅੱਜ, ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਆਪਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ! ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਪ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਮੁਖਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ‘ਬੁੱਧ’ ਨੂੰ ‘ਬੁੱਧਾ’, ‘ਪ੍ਰਸੋਕ’ 43

ਨੂੰ 'ਅਸ਼ੋਕਾ,' 'ਗੁਪ੍ਰ' ਨੂੰ 'ਗੁਪਤਾ' ਤੇ 'ਸ਼ਕ ਸੰਮਤ' ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਕਾ ਸੰਮਤ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਛੌਗੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ !

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸਾਰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਬਣ-ਉੱਸਰ ਕੇ ਖੰਡਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੈਸੇ ਮਹਾਨ ਟੋਟੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ ਹਾਂ ! ਇਹ ਉਹ ਟੋਟਾ ਹੈ ਜਦੋਂ, ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਦਰੀ ਸੀ.ਐੱਫ. ਐਂਡ੍ਰੂਜ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ “ਮੈਂ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਈਸੇ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਹਨ।” ਇਹ ਈਸਾ ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਸੌ ਬੰਦੇ ਕੌਣ ਸਨ ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਮੇ ਤੇ ਫਲੇ-ਫੁੱਲੇ ਸਨ ਇਹ ਲੋਕ ? ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਈਸਾ ਤਕ ਦਾ ਪੈਂਡਾ, ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਤੈ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ? ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪ ਧਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਈਸਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੁਰ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਸਲਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੰਦ-ਦੀਨ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ ? ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ‘ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਓ’ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ, ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਥਾਣੇ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਪੇਲੀਸ ਨਿੱਤ ਚੁਣਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ-ਘਾਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਤਾੜੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ, ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਅੜਾਟਾਂ ਰਾਹੀਂ; ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਇਹ ਕੁੱਝ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਘਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਇਹ ਮਾਈ ਦੇ ਲਾਲ ਕੌਣ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਸੁਖ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੁੱਖ ਵਿਹਾਜਣ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ ਸਨ—ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦਈ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਆਸ-ਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨੱਠੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਨਿਆਏ ਮਨੁੱਖੀ ਖੰਡਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਆਰਜਾ ਕੱਟਣ ਲਈ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਪਸੂ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲ ਲਿਖੇ, ਆਪਣੇ ਮੇਜਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

...ਹੋਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਅਸਹਿ ਭਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਤੁੜਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਖੋਭੀਆਂ ਸਨ...

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਸ਼ਹੀਦ, ਜੋ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਕਾਈਆਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਭਾਣੇ ਇਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹਜ਼ੂਮ ਦਾ ਅਸਲੋਂ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਭਾਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰ, ਕਵੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸੀ, ਅਮਨ-ਚੈਨ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਲਈ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰ, ਕੁਚਲਣਜੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਪਰਸੁਆਰਬ ਦੇ ਕੈਸੇ ਕੈਸੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਮੂਨੇ ਕੁਚਲੇ ਗਏ, ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਡੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਅਰੁਚੀ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ, ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਆਂਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਦੇ ਗਏ ? ਮਗਰੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਰੈਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਸੁਖਰੇ ਸ਼ਾਹੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਤੇ ਨਿਰਕਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕਿੰਨਾ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵੇਰਵਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ? ਸਾਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੌਜੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸੈਲਾਨੀਆਂ, ਸਿਰਕੱਢ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖਿਡਾਰੀਆਂ, ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਭਰਾਵਾਂ—ਗੱਲ ਕੀ, ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ, ਲਿਖਤੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਇਹ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਾਲਾ ਉਹ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ, ਕਿਰਤੀ ਲਹਿਰ, ਗਦਰ ਲਹਿਰ, ਕਾਂਗਰਸ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ, ਆਦਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੇਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਸਾਨੂੰ ਫੌਰਨ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜੁੱਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਅਪੂਰਨ ਭਾਗ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਐਸੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਮੁਖਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦਾ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਅਣਛੋਹੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਰੁਲਦੇ ਪਏ ਮਿਲਣਗੇ। ਭਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ-ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਤਰ ਆਏ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁਣਗੇ ?

ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅੰਦੋਲਨ; ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਦਾਰੇ; ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ, ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ; ਨਹਿਰਾਂ, ਭਾਕ, ਤਾਰ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ; ਸੜਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਪਾਰ-ਪੱਥੇ; ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਬਦਲਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ; ਕਣਕ, ਕਪਾਹ, ਕਮਾਦ, ਆਲੂ, ਆਦਿ; ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ; ਮੁੱਢਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਕ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ; ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ; ਥੇਹ ਤੇ ਖੰਡਰ; ਗੋਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲੇ; ਅਖਬਾਰਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਈਰਾਨ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਚੀਨ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਨੇਪਾਲ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਧ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ; ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ; ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਲਚਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ; ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ; ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ; ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ; ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਕੱਪੜੇ, ਗਹਿਣੇ, ਭਾਂਡੇ, ਆਦਿ; ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ; ਬਾਰਾਂ; ਆਦਿ।

ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਚਾਰੇ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਅਰਥਚਾਰੇ ਤੇ ਧਰਮਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਫਰੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਤੁਰ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਣਗੌਲਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇਈਏ ਜਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਗੌਲੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਹੀ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਸਮਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਆਸਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਭਰੇ-ਭਰੇ ਲੱਗਾਂਗੇ ? ਚੀਨ-ਭਾਰਤ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਵਰਗੀ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵੀਰ-ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤਜਰਬੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ‘ਪਰਮ-ਪੁਰਖ’ ਦੇ ਇਕ ‘ਦਾਸ’ ਨੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਡੌਲੇ ਫਰਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਾਹਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੀਰ-ਮਾਲਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਜੋਥੇ, ਜੋ ਉੱਜ ਤਾਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਧਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਸਕੀ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਖੱਟਕ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੇਠ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਨ ਦੀ ਤੌਰ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਬੇਮੁਖਤਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਕੋਈ ਵਜਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਮੌਜੂਦ ਨ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਕੰਘੇ, ਕਪੜੇ-ਲੀੜੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਪਲੰਘੀਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਤਾਂ ਸੰਭਾਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਅਵੇਸਲਾਪਨ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਡੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੇਮੁਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ :

ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, 'ਹਨੂਰ'। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਗਾਵਾਸੀ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜੀਏ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ (ਰਾਏ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ) ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ) ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਤਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਜ਼ੰਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਥੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਬਰਾਂਡਾ ਢਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਛੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖੜੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਲਸਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਅਨਮੋਲ ਲਿਖਤਾਂ ਅੰਕਿਤ ਸਨ, ਮੀਂਹ ਕਣੀ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਮਹਿਰਾਬਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਕੁੱਝ ਮੱਧਮ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਜੋ ਹੱਥ ਨਾਲ ਟ੍ਰੈਸ ਹੋ ਸਕੀਆਂ, ਉਹ ਮੈਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਧਾਂ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਖੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਮੈਂ ਦੇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡਾ. ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ ਛਾਬੜਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਉਚੇਚਾ ਟੂਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਨੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥੋਹਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਲੇਜ਼ਰ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ, ਡਾ. ਛਾਬੜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਹਨੂਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫੋਟੋਆਂ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਭਾਗ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਵੀ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਚੀ-ਖੁਚੀ ਪਰ ਅਦੁੱਤੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਜ ਓਥੇ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸਬੂਤ ਜੋ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਦਾ ਲਈ ਗੁੰਗੇ ਬੋਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਗਾਰ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਏ ਵਾਲੀ ਪੋਬੀ'। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ 'ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਏ' ਇਕ ਸਟੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਸੋਢੀ ਖਾਨਦਾਨ ਪਾਸ ਇਕ ਪੋਬੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਕਰਕੇ ਬੇਅੰਤ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸੋਢੀਆਂ ਨੇ ਪੋਬੀ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਲਿਜਾ ਲਿਜਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੋਬੀ ਵਾਲੀ ਟਰੰਕੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤਿਆਂ, ਪੋਬੀ ਵਾਲੀ ਟਰੰਕੀ ਖਿਸਕਾ ਲਈ। ਨਰਵਾਣੇ ਦੇ ਸਟੋਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲਿਸ਼ ਕੋਲ ਰਪਟ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਪੋਬੀ-ਚੋਰ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਪੋਬੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਜਤਾ ਕੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲਿਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਾਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਪੋਬੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਚੋਰੀ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਕ ਕੌਮੀ ਖੜਾਨੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚੇਚ ਨਾਲ, ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਲੀ Page 47

ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸ ਨੱਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਤੂਤੀ ਦੀ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤ ਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖੁੱਸ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮੁਖੀ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਮੁਖਤਾ ਵਿਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ-ਮਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਉਜੱਡ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਦੇਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕੌਮੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਬਲਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਪੁਰਾਣੇ ਘਾਤ ਦੇ ਧੋਣੇ ਆਪੇ ਧੋਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਮੁਖੀ ਬਣ ਜਾਈਏ।

ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਗੀਤ *

ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ, ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ, ਤਾਲ-ਬੱਧ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਭਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗਮੀ ਚੋ-ਚੋ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਜਨਮ ਵੇਲੇ 'ਵਧਾਵੇ' ਜਾਂ 'ਵਧਾਈ ਦੇ ਗੀਤ, ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ 'ਘੜੀਆਂ', 'ਸੁਹਾਗ', 'ਸਿੱਠਣੀਆਂ' ਤੇ 'ਲਾਵਾਂ' ਅਤੇ ਮੌਤ ਵੇਲੇ 'ਵੈਣ' ਤੇ 'ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ'। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਤੋਲ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਗੀਤ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਛੰਦ ਵਿਚ ਤੇ ਗਮੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਾਸ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਗੀਤਾਂ ਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉੱਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਘੜੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, 'ਘੜੀ' ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਇਣ ਦੇ ਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਲਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ', ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਾੜੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਲਾ ਗੀਤ ਵਧਾਈ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉੱਤੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਈ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਭਰਵੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੁੱਤਰ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਲਾਲਾ, ਕੋਠੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਟ ਕਿਨ ਉਸਾਰਿਆ ?

ਕੋਠੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਟ ਕਿ ਰਾਮ ਉਸਾਰਿਆ।

ਬਾਗ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਾਗ, ਮਾਲੀ ਚੰਬਾ ਲਾਇਆ।

ਪੁੱਤ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਤ ਸੁਹਾਗਣ ਜਾਇਆ।

* ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 1945 ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾ।

ਮਾਈ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆਓ;
 ਨਜੋ ਤੇਰਾ ਕੀ ਨੀ ਦੁਖੇ ?
 ਦਾਈ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆਓ, ਕਲੇਜੇ ਦਰਦ ਹੋਵੇ।
 ਆਪ ਘੜੇ ਅਸਵਾਰ, ਪਿੱਛੇ ਚੀਰੇਦਾਰ,
 ਅੱਗੇ ਦੋ ਨਫਰ ਹੋਏ।
 ਪੁੱਛਦਾ ਨਗਰ ਬਜ਼ਾਰ,
 ਮਾਈ ਦਾਈ ਕਿਹੜਾ ਘਰੇ ?

ਅੰਗਣ ਚੰਬੇ ਦਾ ਬੂਟ,
 ਖੇਲੰਦੜਾ ਪੂਤ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਏਹੋ ਘਰੇ !

ਜੇ ਘਰ ਜੰਮੇਗਾ ਪੂਤ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਕੀ ਜੀ ਮਿਲੇ
 ਪੰਜ ਰੁਪਈਏ ਰੋਕ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੌਂਕ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਏਹੋ ਮਿਲੇ।

ਆਪ ਘੜੇ ਅਸਵਾਰ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਦਰਵਜ਼ੇ,
 ਨੰਬਤ ਵੱਜੇ, ਬੜੇ ਬੜੇ ਸ਼ਗਨ ਹੋਏ।

ਜੱਚਾ ਰਾਣੀ। ਆ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟ,
 ਮਲਾਂ ਤੇਰਾ ਪੇਟ,
 ਹੌਲਾ ਤੇਰਾ ਪੇਟ ਹੋਵੇ।

ਜੱਚਾ ਰਾਣੀ, ਸੱਦ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਢੋਲ,
 ਕਰੇ ਪੂਰਾ ਬੋਲ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਵਿਦਿਆ ਕਰੋ।

ਦਾਦੀ ਨੀ, ਪੁੱਤ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ,
 ਜਾਇਆ ਮੇਰੀ ਨਾਰ,
 ਤੁਸਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਜੀ ਕੀਤਾ ?

ਪੰਜ ਰੁਪਈਏ ਰੋਕ, ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਚੋਟ,
 ਦਾਈ ਮਾਈ ਵਿਦਿਆ ਕਰੋ।

ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਭਰਮਾਰ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ
 ਤੇ ਕੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਜੋਂ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ, ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ
 ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਗੁਆਂਢ-ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ-ਚਿੜੀਆਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ
 ਹਨ। ਪਿੜ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕ
 ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਖੁਸ਼ੀ ਛੁੱਲ੍ਹ ਛੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲਾੜਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੈਣਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਗੁੰਦਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਰਾ ਨੂੰ ਲਾੜਾ ਬਣੇ, ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵੇਖਣਾ, ਭੈਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੱਧਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰਜਾਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਚਾਉ ਜਾਹਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘੋੜੀ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ :

ਹਰਿਆ, ਨੀ ਮਾਲਣੇ ! ਹਰਿਆ, ਨੀ ਭੈਣੇ ।

ਹਰਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰੀਂ ਭਰਿਆ ।

ਜਿਸ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰਾ ਹਰਿਆ ਨੀ ਜੰਮਿਆ,
ਸੇਈਓ ਦਿਹਾੜਾ ਭਾਰੀਂ ਭਰਿਆ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਜੰਮਦਿਆਂ ਹਰਿਆ ਲੁੱਗੜ ਵਲੋਟਿਆ,
ਕੁੱਛੜ ਦਿੱਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਈਆਂ ।

ਨੂਤਾ ਤੇ ਧੋਤਾ, ਹਰਿਆ, ਪੱਟ ਵਲੋਟਿਆ,
ਕੁੱਛੜ ਦਿੱਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਈਆਂ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਕੀ ਕੁੱਝ ਦੇਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਈਆਂ ਤੇ ਮਾਈਆਂ ?

ਕੀ ਕੁੱਝ ਦੇਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ?

ਪੰਜ ਰੁਪਈਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਈਆਂ ਤੇ ਮਾਈਆਂ,
ਪੱਟ ਦਾ ਤੇਵਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਪੁੱਛਦੀ-ਪੁੱਛਦੀ ਮਾਲਣ ਨਗਰੀ ਜੇ ਆਈ,

ਸ਼ਾਦੀ ਵਾਲਾ ਘਰ ਕਿਹੜਾ ?

ਹਸਤ ਝੂਲੇ ਦਰਬਾਰੇ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਨੀ ਆ ਮੇਰੀ ਮਾਲਣ, ਬੈਠ ਗਲੀਚੇ,

ਕਰ ਕੋਈ ਸੇਹਰੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ।

ਇਕ ਲੱਖ ਮਰੂਆ, ਦੋ ਲੱਖ ਕਲੀਆਂ,

ਤ੍ਰੈ ਲੱਖ ਸਿਹਰੇ ਦਾ ਮੁੱਲ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਤੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਸਿਹਰਾ ਮੇਰੇ (ਛਲਾਣੇ) ਦਿਆ ਬਾਬਲਾ !

ਤੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੱਥੇ, ਨੀ ਹਾਂ...

ਲਾੜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਹਾਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਲੱਗ ਸਰਮਾਕਲ ਆਪਣੇ ਸੱਕਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵਰ-ਘਰ ਭਾਲਣ ਦੀ ਅਰਜੋਈ ਕਰਦੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿੱਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਸੱਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਸੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚ, ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਚਾਅ ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰੇ ਦੇਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਇਸ ਸੁਹਾਗ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬਾਬਲ ਦੇ ਘਰ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ :

ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਛਾਬਾ ਵੇ,
ਬਾਬਲ ! ਅਸੀਂ ਉੱਡ ਜਾਣਾ !

ਤੇਰੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੇ,
ਬਾਬਲ ! ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ !

ਜਾਈਏ ! ਖੂਹ ਪੁਟਾ ਦੇਸਾਂ ਨੀ,
ਜਾਈਏ ! ਘਰ ਜਾ ਆਪਣੇ।
ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਛਾਬਾ ਵੇ...

ਤੇਰੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੇ.....
ਬਾਬਲ ! ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ !

ਜਾਈਏ ! ਲੱਡੂਆਂ ਥਾਲ ਭਰਾ ਦੇਸਾਂ ਨੀ,
ਜਾਈਏ ! ਘਰ ਜਾਹ ਆਪਣੇ।
ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਛਾਬਾ ਵੇ...

ਤੇਰੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੇ।
ਬਾਬਲ ! ਡੋਲਾ ਅਟਕ ਗਿਆ।

ਮਹਿਲੋਂ ਇੱਟ ਪੁਟਾ ਦੇਸਾਂ ਨੀ,
ਜਾਈਏ ! ਘਰ ਜਾਹ ਆਪਣੇ।

ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਛਾਬਾ ਵੇ...

ਇਕ ਹੋਰ ‘ਸੁਹਾਗ’ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਰੱਖੀ ਗੀਝ ਨੂੰ ਬਾਬਲ
ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪੜਦ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਬੇਟੀ ! ਚੰਦਨ ਦੇ ਉਹਲੇ ਉਹਲੇ ਕਿਉਂ ਖੜੀ ?
ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੜੀ ਸਾਂ ਬਾਬਲ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ,
ਕਰਾਂ ਅਰਦਾਸ,
ਬਾਬਲ ਵਰ ਲੋੜੀਏ।

ਜਾਈਏ ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰ ਲੋੜੀਏ ?
ਨੀ ਧੀਏ ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰ ਲੋੜੀਏ ?

ਬਾਬਲ ! ਜਿਉਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਨ,
ਚੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਨੂ,
ਕਨੂੰਈਆ ਵਰ ਲੋੜੀਏ।

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨੂੰ ਟਲਦਾ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ
ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਦੇਈਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ! ਓਸ ਘਰੇ
ਜਿੱਥੇ ਸੱਸ ਦੇ ਬਾਹਲੜੇ ਪੁੱਤੇ।
ਇਕ ਮੰਗੀਏ, ਇਕ ਵਿਆਹੀਏ
ਵੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵੇਖਾਂ ਨਿੱਤ ।

ਦੇਵੀਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ! ਓਸ ਘਰੇ
ਜਿੱਥੇ ਬੂਗੀਆਂ ਝੋਟੀਆਂ ਸੱਠੇ।
ਇਕ ਰਿੜਕਾਂ, ਇੱਕ ਜਮਾਇਸਾਂ,
ਵੇ ਮੇਰਾ ਚਾਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੱਥ !

ਦੇਵੀਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ! ਓਸ ਘਰੇ,
ਜਿੱਥੇ ਦਰਜੀ ਸੀਵੇ ਪੱਟ ।
ਇਕ ਪਾਵਾਂ, ਇਕ ਟੰਗਣੇ,
ਵੇ ਮੇਰਾ ਵਿਚ ਸੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ।

ਦੇਵੀਂ ਵੇ ਬਾਬਲਾ ! ਓਸ ਘਰੇ
ਜਿੱਥੇ ਘਾੜ ਘੜੇ ਸੁਨਿਆਰ ।
ਇਕ ਪਾਵਾਂ, ਢੂਜਾ ਡੱਬੜੇ,
ਵੇ ਮੇਰਾ ਡੱਬਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ।

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਗੀਤ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਕੇ ਪੀਣ ਵੇਲੇ, ਖੱਟ ਵੇਲੇ, ਖਾਰੇ ਵੇਲੇ, ਦਾਜ ਵੇਲੇ, ਡੌਲੀ ਤੌਰਨ ਵੇਲੇ—ਹਰ ਮੌਕੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਗੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੁੜਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੁੱਢੀਆਂ-ਨੱਢੀਆਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਦੀ ਲਾੜੇ ਉੱਤੇ ਟਕੋਰ, ਕਦੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਿ ਨਾਲ ਮਸ਼ਕਗੀ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਢਿੱਡਲ ਜਾਂਵੀ ਨਾਲ ਛੇੜਖਾਨੀ। ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੇ, ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਇਕ ਸਿੱਠਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਂਵੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁੜਮਾਂ ਦੀ ਕੰਜੂਸੀ ਜਾਂ ਝੂਠੇ ਦਿਖਾਵੇ, ਆਦਿ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਇਤਨਾ ਗੰਦ ਬਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਖਬਰੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਮੁੱਢ ਮਕਈ ਦਾ,
ਦਾਣੇ ਤਾਂ ਮੰਗਦਾ ਉੱਪਲ ਗਈ ਦਾ,
ਬੱਠੀ ਤੇ ਤਪਦੀ ਨਹੀਂ,
ਬੱਠੀ ਤੇ ਤਪਦੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਲੱਜਿਓ !
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ।

ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਤਾਣਾ ਤਣੀਂਦਾ,
ਲਾੜੇ ਦਾ ਪਿਉ ਕਾਣਾ ਸੁਣੀਂਦਾ,
ਐਨਕ ਲਾਉਣੀ ਪਈ,
ਐਨਕ ਲਾਉਣੀ ਪਈ ਨਿਲੱਜਿਓ।
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤਿੱਲੇ ਦੀ ਤਾਰ ਏ।
ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਦਿੱਸਦਾ ਕੋਈ ਘੁਮਿਆਰ ਏ।
ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਫੱਬਦੀ ਨਹੀਂ।
ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਰਦੇ ਓ ਕਾਰੇ,
ਇਨ੍ਹੀਂ ਕਰਤੂਤੀਂ ਸਭੇ, ਰਹੇ ਓ ਕੁਆਰੇ।
ਕਰਤੂਤ ਤੇ ਛੁਪਦੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਲੱਜਿਓ।
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੁਸਾਂ ਮੱਥੇ ਘਸਾਏ,
ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੰਗ ਲਿਆਏ।
ਨਾਂਹ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਸਹੀ, ਨਿਲੱਜਿਓ।
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਿਓ ਪਾਓ,
ਲਾੜੇ ਜੋਗਾ ਤੁਸੀਂ ਵਾਜਾ ਮੰਗਾਓ।
ਏਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਿਲੱਜਿਓ।
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਮਾਤਮੀ ਗੀਤਾਂ ਬਾਰੇ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਰਗ
ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੈਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ, ਦਿਲ-ਚੀਰਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ
ਕੀਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਵਿਰਲਾਪ ਨੂੰ ‘ਵੈਣ’ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ‘ਵੈਣ’ ਲਫਜ਼ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ
ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਦਰਦ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਅਣਟੁੱਟ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ
ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੈਣਗੇ ਵੈਣ ਛੂੰਘੇ,
ਜਦੋਂ ਹੋਣ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਰੰਡੀਆਂ ਨੀ।

ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ
ਉਹ ਪਹੁੰਚਣ, ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਤੀਵੀਆਂ ਗਲੇ ਮਿਲ ਕੇ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਨ
ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਮੂਬੀਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਆ
ਪਈਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਯਾਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ, ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਕੀਗੀ ਵਾਲੀਆਂ, ਵੇਲੇ
ਸਿਰ ਪੁਜ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮਿਲ
ਕੇ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਲੀ-ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦਣਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਇਕ ਸੜ
ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵੈਣ ਪਾਂਦੀਆਂ, ਪੋਂਦੀਆਂ, Page 54

ਤੇ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਾ ਬੱਚਾ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਣ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭੈਣ ਵੱਲੋਂ :

ਪੱਟੀ ਭੈਣ ਵੇ ਭਾਈ
ਤੇਰੀਆਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਪਥੱਲੀਆਂ
ਤੇਰਾ ਕੁੰਮਿਆਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ
ਤੈਨੂੰ ਤਾਪ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ
ਤੇਰਾ ਲੱਬਾ ਈ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਪੱਟੀ ਭੈਣ ਵੇ ਭਾਈ !

ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ ਕੌਡੀਆਂ
ਤੈਨੂੰ ਖੇਡਦੇ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਪਿਆ
ਤੇਰੀ ਮੱਚੀ ਖੇਡ ਰਹੀ...ਆਦਿ।

ਜੇ ਕੋਈ ਔਤਗੀ ਜਾਂ ਬੇ-ਐਲਾਦ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵੈਣ ਇਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਕੂੜ ਆਈਏ, ਕੂੜ ਟੁਰ ਪਈਏ
ਕੂੜਾ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਪੰਧ ਕੀਤੇਈ,
ਤੇਰਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਨਾਂ, ਭੈਣਾਂ !
ਪੱਟੀ ਭੈਣ, ਨੀ ਭੈਣਾਂ !...ਵਗੈਰਾ, ਵਗੈਰਾ।

ਇਕ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ, ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਪੱਟੀ ਧੀ ਵੇ ਪੇਈਆ।
ਰੱਸਾ ਚਾ ਟੁੱਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ,
ਨਿੱਕੜਿਆਂ ਦੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲਿਆ !
ਸਾਡੀ ਬੇੜੀ ਗਈ ਢੁਲਾ—ਵੇ ਪੇਈਆ !
ਧੋਬੀ ਪਿਆ ਧੋਵੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੱਪੜੇ,
ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਲਣ ਲਿਆਈ ਢੁੱਲ—ਵੇ ਪੇਈਆ !
ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚਾੜੀਂ ਤੂੰ ਘੋੜੀਆਂ,
ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਲਗਾਂ ਵਾਲਿਆ !
ਤੇਰੀ ਨੂੰਹ ਪਈ ਮੰਗੇ ਸੁਭਾਅ—ਵੇ ਪੇਈਆ !
ਪੱਟੀ ਧੀ, ਵੇ ਪੇਈਆ !

ਜੇ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਧੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਣ ਪੈਂਦੇ ਹਨ :

ਪੱਟੀ ਧੀ ਨੀ ਅੰਮਾਂ !
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ
ਟੁੱਟੀ ਹਈ ਕਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਨੀ ਅੰਮਾਂ !
ਪੱਟੀ ਧੀ, ਨੀ ਅੰਮਾਂ !

ਲਿਖ ਕੇ ਘੱਲਾਂ ਮੈਂ ਕਾਗਤੀ
 ਕੋਈ ਸੂਲਾਂ ਅੱਖਰ ਪਾ, ਨੀ ਅੰਮਾਂ!
 ਪੱਟੀ ਧੀ, ਨੀ ਅੰਮਾਂ!

ਸਾਵਣ ਪਿਆ ਵੱਸੇ ਰੁੱਤ ਆਪਣੀ,
 ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪਏ ਵੱਸੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਅੰਮਾਂ!
 ਪੱਟੀ ਧੀ, ਨੀ ਅੰਮਾਂ!

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵੈਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਪਾਏ ਵੈਣ ਏਨੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਉਂ ਮਲੂਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੀਨਾ ਪਾਟਾ ਕਿ ਪਾਟਾ। ਬੁੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਠੱਠਾ-ਮਖੌਲ, ਨੱਚਣ-ਕੁੱਦਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਂਢੀ-ਗੁਆਂਢੀ ਵੀ ਵੈਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ-ਮਖੌਲ ਕਰਨੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਸੋਗ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ‘ਅਲਾਹੁਣੀ’। ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ—ਉਹ ਗੀਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਣ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੌਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ ਕਰਮ ਕਹਿ ਕੇ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਲਾਹੁਣੀ ਹੈ।” ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਮਿਰਾਸਣ ਜਾਂ ਨਾਇਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਖੜੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਚੱਕਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਇਣ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੱਟਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਸਤਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਾਇਣ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਤਾਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦੁਹੱਥੜ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਅਤੇ ‘ਹਾਏ ਹਾਏ’ ਦੀ ਕੂਕ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜੇ ਕੋਈ ਜਵਾਨ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਿਰਾਸਣ ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਮੱਸ ਅਜੇ ਨਾ ਛੁੱਟੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸੱਭੇ ਬੋਲ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ :

ਹਾਇਆ! ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਮਿਰਾਸਣ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਲੁੱਟੀ ਵੇ, ਮੈਂ ਲੁੱਟੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹ ਤੁਕ ‘ਹਾਇਆ! ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ’ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਧੜਾ-ਧੜ ਪਿੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਲਾਹੁਣੀ ਏਸੇ ਤੌਰ ਅੱਗੇ ਤੁਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਰੋਵੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਹਾਇਆ! ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਮੇਰਾ ਚੂੜਾ ਓਸੇ ਲਾਲੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਹਾਇਆ! ਸ਼ੇਰ ਸਰੂ ਜਿਹਾ।

ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੇ ਵਿਖਾਲੇ ਲਈ ਖਟ-ਰਿਤੂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮੋਕਲੀ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ; ਦੂਜੀ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਸੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਵਿਚ, ਅਰਬੀ-ਬੀਰਾਨੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਤੇ ਮਗਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਾਨੇ ਵਾਂਗ ਆ ਠੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਖੰਡ ਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਖਟ-ਰਿਤੂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹਾ, ਰੁੱਤ-ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੌਰੇਂ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਉਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਰਣਨ, ਉਹੀ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸੰਜੋਗ।

ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹੇ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :

(ਉ) ਵਹ ਪਦਜ ਯਾ ਗੀਤ ਜਿਸ ਮੌਖਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਓਂ
ਕਾ ਵਰਣਨ ਕਿਸੀ ਵਿਰਹੀ ਯਾ ਵਿਰਹਿਨੀ ਕੇ ਮੂੰਹ ਸੇ ਕਰਾਯਾ ਗਯਾ ਹੈ।
(ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਗਰ, ਸਫ਼ਾ 3463)

(ਅ) ਹੁਹ ਨਜ਼ਮ ਜਿਸ ਮੌਖਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਬਾਰਹ ਮਹੀਨੋਂ ਕੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਅੰਤ ਵਰਣਨ ਕਿਸੀ ਵਿਰਹੀ ਯਾ ਵਿਰਹਿਨੀ ਕੇ ਜਾਤੀ ਹੈ।
(ਫਰੰਗੀ-ਆਸਿਫੀਅਹ, ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸਫ਼ਾ 350)

(ਇ) ਉਹ ਕਾਵਜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।
(ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਜ਼ਿਲਦ 4, ਸਫ਼ਾ 2560)

(ਸ) ਪ੍ਰਕਿਰਤਿ-ਵਰਣਨ ਮੌਖਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਸਤ ਗੀਤਿ-ਕਾਲੀਨ ਕਵਿਯੋਂ ਨੇ
ਵਿਯੋਗ ਮੌਖਿਕ ਬਾਰਹ ਮਾਸਾ ਅੰਤ ਸੰਯੋਗ ਮੌਖਿਕ ਸ਼ਿਖਿਤ ਕਿਵਾਂ ਹੈ।
(ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਜ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿ-ਚਿੜ੍ਹਣ; ਕਿਰਣ ਕੁਮਾਰੀ ਗੁਪਤ,
ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪੰਜਾਬ, ਸੰ: 2006 ਬਿ.)

“ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੁਸ਼ਗਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਗਾਬ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ” (ਸੈਰਾਨੀ, ਸਫ਼ਾ 61)।

ਇਹ ਰੰਗ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਮਸ਼ਉਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵੱਟਣਾ ਮਲਣ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਇ) ਸੈਰਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਛਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਵਯੋਂ ਕੀ ਵਿਵਿਧ ਸੰਗਿਆਏ’ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ : “ਉਪਲਬਧ ਬਾਰਹ ਮਾਸੋਂ ਮੌਖਿਕ ਸ਼ਿਖਿਤ ਜਿਨ ਧਰਮ ਸੂਰੀ ਬਾਰਹ ਨਾਉਂ”... ਯਹ ਤੇਕੁਵੀਂ ਸਤਾਬਦਿ ਕੀ ਰਚਨਾ ਹੈ”...

(ਸ) ਮਸ਼ਉਦ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੋਆਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਬਾਰਹ ਮਹੀਨੋਂ ਕੇ ਰਿਤੁ-ਪਰਿਵਰਤਨ, ਏਵੇਂ ਵਿਰਹ-ਭਾਵ ਕੇ ਵਖਕਤ ਕਰਨੇ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾਓਂ ਕਾ ਨਾਮ ਬਾਰਹ-ਮਾਸਾ ਹੈ।

(ਸ੍ਰੀ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ, ਪਿਛਲੇ ਡੁਟ-ਨੋਟ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚੋਂ)

(ਕ) ਬਾਰਹ ਮਾਸਾ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਸ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੌਂ ਉੱਦੀਪਨ ਕੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਤੀ ਹੈ।

(ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਾਬ ਰਾਯ, 'ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਯਸੀ' ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਚੰਖਟੇ ਵਿਚ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਬਲਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਤਕ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀਮਾ-ਬੰਦੀ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉੱਜ ਵੀ, ਕਵੀ-ਜਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਲਈ ਮੂਲ ਤੇ ਬੱਝਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਆ ਕਰਦੇ। ਮਸਲਨ, 'ਗਜ਼ਲ' ਵਿਚ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਗਿਆ ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਹੋਂ ਤਾਂ ਭਲਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ—ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਲਈ, ਪ੍ਰੇਮਣ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ, ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਤੇ ਭਗਤ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ—ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਵੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ, ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਵੀਰ-ਭਾਵ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਿੱਸੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ 'ਚੰਦਨ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਚ-ਖੰਡੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਚੇਤ ਚਿੱਤ ਮੌਂ ਸੋਚ ਤੂ ਮੂਰਖਾ ਉਇ, ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਤੂ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ।

..... *
ਵੈਸਾਖ ਵਸਤ ਅਨੂਪ ਹੈ ਵਿਚ ਤੇਰੇ, ਕਾਹਨੂੰ ਜੰਗਲੀਂ ਢੂੰਢਨੇ ਜਾਂਵਦਾ ਏਂ ?

.....
ਜੇਠ ਜਿੰਦਗੀ ਹੋ ਛਨਾਹ ਜਾਣੀ, ਆਸ ਏਸ ਦੀ ਹੁਣੇ ਮਿਟਾ ਲਈਏ।

.....
ਹਾੜ ਹੁਸਨ ਸਰੂਪ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਦਾ ਮਾਨ ਦਿਖਾਂਵਦੇ ਸੀ।

ਕਈ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਖਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਖਾਸ ਇਹੋ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ? ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੁਲਾਸਾਂ-ਭਰੀ ਨਿੱਘੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਿਆ ਹੋਇਆ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਾਲਾ 'ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ' (ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਮਹਿਕਮਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ) ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਰ ਦੀਆਂ ਤਕਾਂ ਤੋਂ

ਹੀ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਚੇਤਰ ਚਿਤਵੈ ਬੀਚਰਹੁ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ, ਗੁਰ ਧਿਆਨੁ।
 ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਜਮ੍ਹ ਠਗੀਐ ਗੁਰ ਮਿਲ ਪਾਈ ਦਾਨੁ।
 ਰੰਗਾ ਜਮਨਾ ਸੁਰਸਤੀ ਨਦੀ ਤੌਰਥ ਇਸਨਾਨ।
 ਬਾਰਹ ਸੋਲਹ ਸਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਸਿ ਘਰ ਪਾਵੇ ਭਾਨੁ।
 ਦੁਇ ਸੁਰਿ ਤਾਨੇ ਗਗਨਿ ਕਉ ਮਨਿ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮਾਨਿ।
 ਲਿਵ ਲਾਗੀ ਪ੍ਰਭ ਜਾਨਿਆ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨੁ।
 ਉੱਚੇ ਮੰਦਰਿ ਬਸਿ ਰਹੇ ਤਹਾ ਸਚਾਈ ਦੀਵਾਨੁ।
 ਨਿਰਭਉ ਮਿਲੇ ਭਉ ਖੰਡੀਐ ਨਾਨਕ ਸਚਾਵਾ ਥਾਨੁ ॥1॥

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਚੇ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਇਕ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਿਆਮਤਾ ਦਾ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ' ਕਾਹਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਵਾਰ ਹੈ :

ਨੰਗੀ ਤੇਗ ਢਾਲ ਪਰ ਛਣਕੇ,
 ਝੂਲਨ ਹਸਤੀ, ਘੁੰਟੇ ਠਣਕੇ,
 ਨੀਲੇ, ਸਬਜ਼ੇ, ਸੁਰਖੇ, ਹਿਣਕੇ,
 ਗਰਜੀ ਤੋਪ, ਰਹਿਕਲੇ ਦਣਕੇ,
 ਗੋਲ ਘੂਕਦੇ !

ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਬੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਫੁੱਲ ਹਰੀ ਕਿ ਹਰਿ ਜੀ ਹਾਂ,
 ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਹਾਂ,
 ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚਦਾ !

ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਨਾਥ, ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਰਾਹੀਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚੂਰਮਾ ਇਉਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ :

ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਵਿਚ ਕਹਿਆ
 ਜੀਵ ਜੀਵ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਸਿਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !
 ਫੁਰਨੇ ਨਾਲ ਜਹਾਨ, ਪਰਤੱਖ ਦਿੱਸੇ,
 ਫੁਰਨੇ ਰਹਿਤ ਜਹਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !
 ਫੁਰਨਾ ਬੰਦ ਹੋਯਾ ਤਦੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਯਾ,
 ਇਹੋ ਆਖਦਾ ਜੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !
 'ਤਤਵ-ਮਸੀ' ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈਂ ਤੂੰ,
 ਸਮਝੋ ਵੇਦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !
 ਜੇਕਰ ਦੂਈ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ,
 ਸਭੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਹਿਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !

ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਰੂਪ ਇੱਕੋ,
ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਜੀਵ ਭਿਸ਼ਟ, ਬੱਚਾ !

ਕਵੀ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਮਿਹਾਰੀ ਭਗਤ ਜੀ
ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਾਘ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਕੂੜ ਜਾਣਨ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਏਸ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਫੋਲ ਡਿੱਠਾ ।

ਮੌਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ, ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ, ਉਪਰਮਤਾ
ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲਾਲ ਦਾਸ ਵੈਰਾਗੀ ਨੇ 'ਨਰਸੀ ਭਗਤ', ਜਿਵ ਦਿਆਲ ਨੇ 'ਰੂਪ ਬਸੰਤ'
ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀ ਨੇ 'ਢੋਲ-ਸ਼ਮਸ' (ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਆਰਕਾਈਵਜ਼) ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਾਰਾਂ
ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ
ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ
ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਕਵੀ, ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਵਸਤੂ-ਘੇਰੇ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੌੜਾ ਜਾਂ ਸੌੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ
ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਰੰਗ-ਰੰਗੀਲੀ ਬਚਿੱਤਰਤਾ, ਵਿਜੋਗਣ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ-ਵਿਰਲਾਪ
ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਤੜਪ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ, ਉੱਤੇ
ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । 'ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ' ਇਸ ਲਈ ਕਿ, ਕਦੀ
ਕਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਾਲੇ ਬਾਰਹ ਮਾਹੇ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ
ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਹਨ, ਪਰ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੰਨਰਾ ਦੀਆਂ ਅਤਿਅੰਤ
ਸੰਦਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ।

ਭਾਦੁਇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀਆ ਦੂਜੈ ਲਗਾ ਹੇਤੁ ॥
ਲਖ ਸੀਗਾਰ ਬਣਾਇਆ ਕਾਰਜਿ ਨਾਹੀ ਕੇਤੁ ॥
ਜਿਤੁ ਦਿਨਿ ਦੇਹ ਬਿਨਸਸੀ ਤਿਤੁ ਵੇਲੈ ਕਹਸਨਿ ਪ੍ਰੇਤੁ ॥
ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਨਿ ਦੂਤ ਜਮ ਕਿਸੈ ਨ ਦੇਨੀ ਭੇਤੁ ॥
ਛਡਿ ਖੜੋਤੇ ਖਿਨੈ ਮਾਹਿ ਜਿਨ ਸਿਉ ਲਗਾ ਹੇਤੁ ॥
ਹਥ ਮਰੋੜੈ ਤਨੁ ਕਪੇ ਸਿਆਹਹੁ ਹੋਆ ਸੇਤੁ ॥
ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ ॥
ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਸਰਣਾਗਤੀ ਚਰਣ ਬੋਹਿਥ ਪ੍ਰਭ ਦੇਤੁ ॥
ਸੇ ਭਾਦੁਇ ਨਰਕਿ ਨ ਪਾਇਅਹਿ ਗੁਰੂ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੇਤੁ ॥

ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦੇ ਠੇਠ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਇਕ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਬੰਦ ਹੈ :

ਵਿਛੋੜੇ ਕੀਤੀ ਸਾਵੀ ਘਾਹ
ਕਲੇਜੇ ਆਤਿਸ਼, ਸੀਨੇ ਘਾਹ
ਦੀਵਾਨੀ, ਕੋਈ ਨ ਆਵੇ ਰਾਹ

ਕੀ ਕਰੀਏ ? ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਵਾਹ :
ਕਰੋਂਦੀ ਹਾਇ ਰੇ !

ਪਰ ਫਗਣ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ :

ਫਿਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੱਜਣ ਘੋਲੀ
ਮਿਲਿਆ ਆਇ ਪਿਆਰਾ ਢੋਲੀ
ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਪਇਆ ਵਿਚ ਝੋਲੀ
ਕੇਸਰ ਮਹਿੰਦੀ ਮੇਰੇ ਤੌਲੀ
ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਹੋਲੀ
ਕੰਘੀ ਕਾਲੇ ਕੇਸਾਂ ਜੋਲੀ
ਚੰਦਨ ਤੇਲ ਤੇਲ !

(ਹਥ-ਲਿਖਤ, ਆਰਕਾਈਵਜ਼)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਗਾਦ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਨਿਪੁਣ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ।

ਸੱਯਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਕਲੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਏਨਾ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਵੱਲ :

ਚੜ੍ਹਦੇ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲੇ ਸਾਵਣ
ਸਈਆਂ ਜਾਵਣ
ਸੀਸ ਗੁੰਦਾਵਣ
ਸੁਹਣੇ ਵੇਸ ਕਰ।

ਮੈਂ ਹੋ ਖਲੀ ਗਮਨਾਕ
ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਚਾਕ
ਮਲੀ ਤਨ ਖਾਕ
ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਲ ਕੇਸ ਕਰ।

ਫਿਰ ਰਲੀ ਫਕੀਰਾਂ ਸੰਗ,
ਗਵਾਇਆ ਅੰਗ
ਹੋਏ ਬੇਰੰਗ
ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਕਰ।

ਕਰ ਫਜ਼ਲ ਪੀਆ, ਛੱਡ ਦੂਰ
ਨਹੀਂ ਮਨਜ਼ੂਰ
ਹੋਈ ਰੰਜੂਰ
ਨਾ ਦਿਲ ਪਰਦੇਸ ਕਰ।

ਪਟਿਆਲਾ), ਕੇਸੇ ਗੁਣੀ ਦਾ ਰਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਜ਼ਕਾਂ ਦਾ, ਹਕੂਮਤ ਰਾਏ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ (ਤਿੰਨੇ, ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ) ਅਤੇ ਮਿਹਰ ਅਲੀ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਕਮਾ, ਪਟਿਆਲਾ), ਅਜੀਮ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਆਰਕਾਈਵਜ਼), ਫਰਦ ਫ਼ਕੀਰ, ਬਖਸ਼ ਅੱਲਾਹ, ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਤੇ ਹਿਦਾਯਤੁੱਲਾਹ ਦੇ ਵਿਜੋਗਣਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵੀ ਬੜੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਹਨ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ 'ਕੁਸ਼ਤਾ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਚੜ੍ਹਨ ਉੱਤੇ ਸਹਿਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਅੱਸੂ ਮਾਹ ਨਿਰਾਲੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆ ਕੇ,
ਲੱਗਣ ਦਿਨੇ ਧੁੱਪਾਂ, ਰਾਤਾਂ ਪੈਣ ਪਾਲੇ।
ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਖੂਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ,
ਸਾਡੇ ਲਈ ਜੰਮਣ ਲੱਗੇ ਆਣ ਸਿਆਲੇ।
ਸਈਆਂ ਖੂਸ਼ੀ ਵੱਸਣ ਘਰੀ ਕਰਨ ਮੌਜਾਂ,
ਸਹਿਤੀ ਪਈ ਉੱਠ ਉੱਠ, ਤੇਰਾ ਰਾਹ ਭਾਲੇ।
ਤੇਰੇ ਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਕੀ ਜਿੰਦ 'ਕੁਸ਼ਤਾ',
ਦੱਸੋਂ ਕਦੀ ਛਿੱਕੇ, ਕੌਡਾਂ, ਕਦੀ ਆਲੇ।

'ਕੁਸ਼ਤਾ' ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਤੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਠ ਪੇਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਲਾ ਚੰਗੇ ਸੁਹਜ ਸੁਚੱਜ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਤ ਮਹੇਲੀ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਵਿਚ ਬੋਝਲ ਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੋਮਲ-ਭਾਵੀ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹ ਪਯਾ ਜੇਠ, ਵੇ ਕੰਤਾ।
ਤਪੀਆਂ ਭੋਆਂ ਤੇ ਵਾਵਾਂ,
ਅੰਦਰ ਧੁਖਦਾ ਵਿਛੋੜੇ
ਛੇਜੇ ਲੁੱਛ ਲੁੱਛ ਰਹੀਆਂ
ਲੋਆਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾ ਘੱਲੀ
ਜੇਠਾ ! ਅਰਜਾਂ ਹਾਂ ਕਰਦੀ।
ਤੱਤੀ ਵਾਉ ਦਾ ਝੋਲਾ
ਲੱਗੇ ਸਾਈਂ ਨੇ ਦੇਹੀ ਆ !

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ 'ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ' ਹੈ²। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ

2. ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ, ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਗੈਜ਼ਿਟੀਅਰ (1883-84), ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ, ਦੀ ਰਾਏ ਦੱਸ ਦੇਣੀ ਕੁਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ :

"The songs of the Twelve Months have been translated into almost every dialect of the North West of Hindustan and have given rise to numerous imitations. The best Panjabi imitation is that of Hashim, the court poet of Ranjit Singh who was admired for the elegant smoothness of his versification...." (p. 55)

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ, ‘ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ‘ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ’ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਲਕੜੇ ਜੇਹੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਲੋਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਬਿਹਬਲਤਾ, ਸਿਦਕ-ਭਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਉੱਤੇ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਮਈ ਉਣਾਈ, ਧਿਆਨਜੋਗ ਹੈ :

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ, ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ ।
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੇ ।
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉਂ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ।
ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ ।
ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੇ, ਕਿਉਂ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ ।
ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਢਾਲੀ ਕਿਉਂ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ ।
ਨਾਨਕ ਚੇਤ ਸਹਜਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰ ਧਨ ਪਾਏ ।

ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚ ਚਿਤ-ਚੋਰ ਭੌਰਿਆਂ, ਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭੁਲਿਤ ਵਣਾਂ, ਅੰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਕਦੀਆਂ ਕੋਇਲਾਂ, ਤਪਦੇ ਥਲਾਂ, ਭਖਦੀਆਂ ਅਗਨੀਆਂ, ਖਿਉਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ, ਲਉਂਦੇ ਟੀਡਿਆਂ, ਰੁਣ-ਝੁਣ ਲਾਉਂਦੇ ਮੌਰਾਂ, ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਕਰਦੇ ਪਪੀਹਿਆਂ, ਛੁੰਕਾਰਦੇ ਨਾਗਾਂ, ਡੰਗਦੇ ਮੱਛਰਾਂ, ਜਗਦੇ ਦੀਵਿਆਂ, ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਹਰਿਆਵਲਾਂ, ਮਾਰੂ ਸੋਕੜਿਆਂ ਤੇ ਠੰਢੀਆਂ-ਠਾਰ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਆਪ-ਵੇਖਿਆ, ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ :

ਘਰਿ ਘਰਿ ਕੰਤੁ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣਿ, ਹਉ ਕਿਉਂ ਕੰਤਿ ਵਿਸਾਰੀ ॥

ਦੀ ਲਿਲੁਕ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ, ਸੁਹਾਵਣੇ ਛੁੱਗਣ ਵਿਚ ਜਾ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਮੇਲਿ ਲਈ ਗੁਰਿ ਅਪਣੈ, ਘਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਸੰਜਮੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ‘ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ’ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ‘ਬਾਰਹ ਮਾਹੇ’ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਰਹ ਮਾਹੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ, ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : “ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਭੁਲਿਆਂ ਵਿਆਪਨ ਸਭੇ ਰੋਗ” ਜਾਂ “ਸਚੇ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆਂ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੁ”, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਕੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਬਾਰਾ ਮਾਹੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਲੀਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਲਿਆ ਹੀ ਸੀ, ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਨਿਰਾ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਸਾਰਾ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਅੱਜਕਲ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿੱਸਾ, ਸੀਹਰਫੀ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ ਤੇ ਅਠਵਾਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਕਨਿਆਉਂਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਤਾਂ ਹੁਣ **Page 63**

ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਚਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਤਦੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਸਾਖ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਭੁਜਿਓਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਣ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਾ-ਸਨਮਾਨੇ ਲੋਕ-ਰੂਪ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਨ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਬਣਨ ਦੇਣਾ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਨੇਹੀ ਕਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ, ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸੌਖੇ ਪਰ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਤੋਂ, ਵਾਂਝਾ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਡੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ‘ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ’ ਹੀ ਲੈ ਲਈਏ ਤਾਂ ਮੰਦ ਮੰਦ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਗੀਤੀ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ, ਉੱਪਰ ਆਏ ਉਦਾਹਰਣ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਮ ਅੱਜ ਵੀ, ਇਸ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਛਿਮਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਪੂਰੇ ਵੀਹ ਸੌ ਤਿੰਨ ਦਾ ਘਟਦਾ ਸੰਮਤ ਸੀ,
ਵਧੇ ਫੁਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਧੀ ਵੀ ਘਟ ਗਈ।
ਉੱਚੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਸੂਹੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤ,
ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਇਕ ਚਿਣਗ ਉਸ ਖਲਵਾੜੇ ਦਿੱਤੀ ਘੱਤ।
ਧੁਖਦੀ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਚੇਤਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆਨ,
ਸੂਹੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਲਿਸ਼ਕੀਆਂ ਲੋਹਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਨ।
ਪਾਣੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਤੱਤੇ ਤੇਲ,
ਬਲਦੀ ਉੱਤੇ ਬਾਲਦੇ ਓਏ ਤੱਕ ਹੋਣੀ ਦੇ ਖੇਲ।
ਰਾਜਿਆ ਰਾਜ ਕਰੋਂਦਿਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅੱਜ ਵਸਾਖ,
ਏਸ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਉੱਡ ਉੱਡ ਪੈਂਦੀ ਰਾਖ।
ਰਾਜਿਆ ਰਾਜ ਕਰੋਂਦਿਆ, ਕਿਹਾ ਕੁ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜੇਠ,
ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਕਾਸ਼ ਨਾ, ਜਿਮੀਂ ਨਾ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ।
ਰਾਜਿਆ ਰਾਜ ਕਰੋਂਦਿਆ, ਕਿਹਾ ਕੁ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਾੜ,
ਵੇ ਐਵੇਂ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਅੱਜ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਂਦੀ ਵਾੜ।
ਰਾਜਿਆ ਰਾਜ ਕਰੋਂਦਿਆ, ਕਿਹਾ ਕੁ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੌਣ,
ਉਏ ਆਪ ਬੁਲਾਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ, ਅੱਜ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ *

ਪੁਸਤਕ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਮਹਾਨ ਓਦੋਂ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੇ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਕੇ ਛਾ ਜਾਵੇ। ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ, ਜਿੰਨੇ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਇਹ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਓਨੀ ਹੀ ਵੱਧ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਾਰ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਤੇ ਮਨਸਾ-ਪੂਰਕ ਹੈ ਹੀ, ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਾਤਰ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਸੌਮਾ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਅਗਾਪਨਾ ਨਾਲ ਨੀਚੋਂ ਉੱਚ, ਦੈਂਤੋਂ ਦੇਵਤੇ, ਕਾਇਰੋਂ ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਓਮੀ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਉੱਧਾਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਬੀੜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰਾਂ ਤੇ ਭੂਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੀਝ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਗੀਗੀ ਦੇ ਕਈ ਅਨੁਪਮ ਨਮੂਨੇ ਉਪਜਾਏ ਹਨ; ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਮਨੋਹਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਤਾਬਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਨੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰ-ਜੋਗ ਕਸਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਦੇਵਤਾਵਾਦ ਤੇ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਖੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੱਤ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਦੇ, ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

* ਇਸ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰਿਸਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁੱਝ ਕਾਪੀਆਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਰਿਸਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਛਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਸੰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਿਸਾਲਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਿਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੀਤੀ।

ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਇਤਨਾ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ?

ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਪਰ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗਿਆਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਕਗੀਬਨ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੌੜ ਦਿੱਤੀ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਆ ਵੱਸੀ; ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਸੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੇਤ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸੰਕਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਤੀਬਰਤਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੜੀ ਦੀ ਛੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿਰੱਖਰ ਘਾਹੀ ਨੇ, ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਧੁਰੰਧਰ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਜਾਦੂ-ਛੜੀ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁੰਗੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਵਾਕ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਬਚਿਆ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਗਵਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਗ ਚੰਗੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਵੀ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਵਰਨਾ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਖਬਰੇ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਕਿ ਨਾ ? ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫ਼ੀ ਹਜ਼ਰਤ ਬਹਾਉੱਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਬਹਾਉੱਦ-ਦੀਨ (ਬਹਾਵਦੀ) ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਬਹਾਉੱਦ-ਦੀਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਹੈਂਡ-ਵਰਕ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾ ਕੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਚਾਹੁਣ ਓਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ

ਤੌਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਨ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆ, ਤਿਆਰੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਛੇਕੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਉਪਜਾਊਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ-ਭਰੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ, ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਲੋਕ-ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਪਾਤਰਤਾ ਨੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਹਸਦ, ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਰਸਕ, ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਨਕਲ ਤੇ ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੇ ਸੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਮੂਨੇ-ਮਾਤਰ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਵੇਖੋ :

1. ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸੁਖਮਨਾ ਸਹਸਰ ਨਾਮ ਵਿੱਚੋਂ :

ਜੋ ਜੋ ਧਿਆਵੈ ਸੋ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ॥
 ਮਨੁ ਦੇ ਰਾਖੇ ਜਨਮਿ ਨ ਆਵੈ ॥
 ਸਰਵਿ ਘਟਾ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸੋਈ ॥
 ਕਿਆ ਕੋ ਬਰਨੈ ਜਾ ਚਿਹਨੁ ਨ ਹੋਈ ॥
 ਰੂਪ ਰੇਖ ਕਿਛ ਲਿਖੀ ਨ ਜਾਏ ॥
 ਜਿਉ ਜਲ ਬਿੰਬੁ ਜਲਿ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ ॥
 ਸੁਨੀ ਸੁਨਾਈ ਸਭ ਕੋਈ ਕਹੈ ॥
 ਜਨਿ ਨਾਨਕ ਭੇਦ ਕੋਈ ਭੇਦੀ ਲਹੈ ॥

(ਇਕ ਨਿਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ)

2. ਹਗੰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿੱਚੋਂ :

ਸਾਧ ਕਾ ਦੋਖੀ ਮਹਾ ਹਤਿਆਰਾ ॥
 ਤਿਸ ਸਮਾਨਿ ਨਾਹੀ ਗਲਵਚ ਕੂੜਿਆਰਾ ॥
 ਸਾਧ ਕਾ ਦੋਖੀ ਅਣਵੀਚਾਰੀ ॥
 ਤਿਸ ਸਮਾਨਿ ਨਾਹੀ ਚੇਰ ਪੰਥ ਜੂਆਰੀ ॥
 ਸਾਧ ਕਾ ਦੋਖੀ ਪਾਪ ਕਮਾਤਾ ॥
 ਤਿਸ ਸਮਾਨਿ ਨਾਹੀ ਬਾਲਕਿ ਘਾਤਾ ॥
 ਸਾਧ ਕੇ ਦੋਖੀ ਕੀ ਕੈਸੀ ਕਮਾਈ ॥
 ਤਿਸ ਸਮਾਨਿ ਨਾਹੀ ਰਾਜਾ ਅੰਨਿਆਈ ॥
 ਸਾਧ ਕਾ ਦੋਖੀ ਮੁਖਿ ਨ ਲਾਈਐ ॥
 ਹਰੀ ਦਾਸ ਰਾਹੁ ਛੋਡਿ ਕਿਉ ਓਝੜ ਪਾਈਐ ॥

(ਇਕ ਨਿਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ) Page 67

3. ਭਗਤ ਮਹਾਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ :

ਵਡਾ ਸਾਹਿਬੁ ਉਚ ਤੇ ਉਚਾ ॥
 ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾ ਮੂਚ ਤੇ ਮੂਚਾ ॥
 ਕੌਟ ਜਤਨ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੈ ॥
 ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਪਰੈ ਤੇ ਪਰੈ ॥
 ਨੇੜੇ ਤੇ ਨੇੜੈ ਦੂਰ ਤੇ ਦੂਰਿ ॥
 ਜਿਸਹਿ ਜਣਾਵੈ ਤਿਸੁ ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜੂਰਿ ॥
 ਜਿਸ ਪਰਿ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਰੈ ॥
 ਸੋਈ ਭਗਤਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਭ ਕਰੈ ॥
 ਜਿਸ ਪਰ ਅਪਣੀ ਰੀਝੈ ਰੀਝੈ ॥
 ਸੋਈ ਹੀ ਤੇਰਾ ਜਨ ਸੀਜੈ ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਸਭ ਹੀ ਸਿਰਿ ਮੇਰ ॥
 ਸਾਧੂ ਨਿਗਮ ਪੁਕਾਰਹਿ ਟੇਰਿ ॥
 ਐਸਾ ਸੰਮ੍ਰਿਥੁ ਅਪਰ ਅਪਾਰੁ ॥
 ਭਗਤਨ ਕੈ ਵਸਿ ਭਏ ਮੁਰਾਰ ॥
 ਮਹਾ ਦਾਸ ਕੇ ਲਾਲ ਤ੍ਰਿਭੰਗ ॥
 ਤੁਹੈ ਜਾਣਿ ਤੇਰੇ ਰੰਗ ॥

(ਇਕ ਨਿਜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਉੱਪਰ-ਲਿਖੀਆਂ ਵੰਨਰੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮਨਚਲੇ ਵੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਰੀਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ 1387 ਸਫੇ ਦਾ ਸੰਮਤ 1792 ਬਿਕ੍ਰਿਮੀ ਦਾ ਨਕਲ ਹੋਇਆ ਮੁਕੰਮਲ ਗ੍ਰੰਥ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ-ਨੁਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਿਆਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹਰੀਦਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ :

ਸਲੋਕ ਡਖਣੇ ਹਰੀਦਾਸ ਜੀ

ਹਰੀਆ ਹੋਇ ਗਰੀਬੁ ਹਭ ਹੂੰ ਨੀਵਾ ਤਣੁ ॥
 ਦਰਦੂ ਨ ਦੇ ਤਬੀਬੁ ਤਿਸੁ ਅਰੋਗੀ ਦੇਹ ਕੂ ॥੨੧॥
 ਹਰੀਆ ਹਉਮੈ ਗੁਣ ਦਹੈ ਦਹੈ ਲੋਭੁ ਸਰੀਰੁ ॥
 ਕੂੜੁ ਕਰੇਸੀ ਜਰਦਰੂ ਭਾਵੈ ਕਹੀਅਉ ਪੀਰੁ ॥੨੨॥
 ਹਰੀਆ ਅੰਦਰਿ ਹੋਵੈ ਤ੍ਰਾਣਿ ਰਹੈ ਨ ਛੂਸਕੁ ਜਗ ਮਹਿ ॥
 ਸੋਈ ਪਾਏ ਮਾਣੁ ਜਿਥੈ ਮਿਲਹਿ ਕੰਧਾਰ ਮੁਚੁ ॥੨੩॥
 ਹਰੀਆ ਜੋ ਹੁਦੈ ਤ੍ਰਾਣਿ ਗਰੀਬੁ ਅਜਰੁ ਜਰੈ ਮਨਿ ਆਪਣੇ ॥
 ਤਿਸ ਕੂ ਹੋਇ ਨਸੀਬੁ ਸਗਲੀ ਭਿਸਤ ਪੁਰੀ ॥੨੪॥

ਹਰੀਆ ਅੰਦਰਿ ਹੋਵੈ ਪਟੁ ਬਾਹਰਿ ਥੀਵੈ ਗੁਦੜ੍ਹ ॥
ਜਿਥੈ ਖੁਲ੍ਹੈ ਹਟੁ ਪਾਇ ਮੌਲੁ ਅਮੇਲਵਾ ॥੯੧॥
ਹਰੀਆ ਬਾਹਰਿ ਹੋਵੈ ਪਟੁ ਅੰਦਰਿ ਹੋਵੈ ਆਰ ਪੂਰੁ ॥
ਜਿਥੈ ਖੁਲ੍ਹੈ ਹਟੁ ਨ ਪਾਏ ਅਧ ਦਾਮੁ ॥੯੨॥
ਹਰੀਆ ਅੰਦਰਿ ਹੋਇ ਭੰਗਾਰਿ ਤੈ ਬਾਹਰਿ ਸੁਇਨਾ ਸੋਲਹਾ ॥
ਜਦਿ ਵੇਧਿਆ ਸੀਆਰ ਤਾਂ ਉਪਠਾ ਸੁਟਿਆ ॥੯੩॥
ਹਰੀਆ ਬਾਹਰਿ ਮੈਲੁ ਜੰਗਾਲੁ ਤੈ ਅੰਦਰਿ ਸੁਇਨਾ ਸੋਲਹਾ ॥
ਜਾ ਛਿਠਾ ਦਲਾਲਿ ਤਾਂ ਨ ਪਾਇਓ ਅਗਿ ਮਹਿ ॥੯੪॥

ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਰੂਪਕ ਨਕਲ ਕੀਤੀ, ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਐਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੋਮਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਬੁਹਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਣੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜਤਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਜੋਂ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਕਿਵੇਂ ਲਫਜ਼-ਬ-ਲਫਜ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਗੁਰਦਾਸ : ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰ.... (18, 1, 1)

ਗੁਰਬਾਣੀ : ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ..... (ਜਪੁਜੀ)

ਗੁਰਦਾਸ : ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੁੰ ਬਾਹਿਰਾ.... (18, 2, 5)

ਗੁਰਬਾਣੀ : ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ ਹਭਾਊੰ ਬਾਹਰਾ.... (ਆਸਾ ਮ: 4)

ਗੁਰਦਾਸ : ਜੀਉ ਪਾਇ ਤਨ ਸਾਜਿਆ.....(18, 3, 1)

ਗੁਰਬਾਣੀ : ਜੀਉ ਪਾਇ ਤਨੁ ਸਾਜਿਆ.....(ਮਾਝ ਵਾਰ ਮ: ੧)

ਗੁਰਦਾਸ : ਭੈ ਵਿਚ ਸੁਰਜ ਚੰਦ ਚਲਾਯਾ..... (18, 5, 5)

ਗੁਰਬਾਣੀ : ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੁਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ....(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧)

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਸੋ ਚੱਲ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਰਗਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਲੀ ਗਿਗੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਚਾੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਗੀ ਲੱਭਣੀ ਅੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਬੜੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਇਉਂ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ :

ਘੱਲੇ ਸੱਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਏਥੇ ਓਥੇ ਆਪ,

ਅਮਰ ਖੇਡ ਮੈਂ ਓਸ ਦੀ ਖੇਡ ਖਿਡਾਵੇ ਬਾਪ ॥ (ਕਮਲ-ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇਲ ਮੌਤੀ)

ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :

ਘੱਲੇ ਆਵਹਿ ਨਾਨਕਾ ਸਦੇ ਉਠੀ ਜਾਰਿ ॥

(ਸਾਰੰਗ ਵਾਰ) Page 69

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ :

ਯੋਬੀ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦਿਆਂ
ਵੀਰਾ, ਹੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ।
ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਰਿਹਾ
ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਸੰਸਾਰ।

(ਧੋਬੀ)

ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉੱਸਗੀਆਂ ਹਨ :

ਹਮਰੇ ਕਪਰੇ ਨਿੰਦਕੁ ਧੋਇ ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ)

ਉੱਜ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ-ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸਾ, ਕਦੀ ਕਦੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਤੁਕੰਗਾਂ, ਤੁਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ, ਸਾਹਿਤਕ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੱਛੀ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਬਲਕਿ ਬੰਦ ਬੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਾਦ ਉੱਠਦਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਦ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੌਮਾ, ਪ੍ਰਖਮ ਜਾਂ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ, ਕਲਪ, ਡੰਦ, ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਮੰਨੇ-ਪੜਮਨੇ ਵਿਭਾਗਾਂ (ਵੇਦੰਗਾਂ) ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਣਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਲੰਘੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਲਪਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਤਪਨ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਬਹੁ-ਆਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਉੱਚ-ਮਿਆਰੀ ਵੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਰਥ, ਟੀਕੇ, ਕੋਸ਼, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਭਗਤਮਾਲਾਵਾਂ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਬਾਣੀ ਬਿਉਰੇ ਤੇ ਬੀੜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ—ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਜਾਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਈ, ਸੰਬਾਦੀ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨੌਹਾ ਧਰੀ ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਧਰਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਹੱਥ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਪਰਮਾਰਥਾਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਹੀਨੀਆਂ ਪ੍ਰਾਹੀਨੀਆਂ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੈਲੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘੇਰੇ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ; ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਚੰਗਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਈ ਮਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ-ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਤੇ ਮੰਡਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਪੱਖ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਵੱਲ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅੱਗੇ ਆ ਵੀ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਵੀਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਵਿਗਾਸ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਸਨਾਤਨੀ ਆਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁਮਾਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਸੀਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਗੌਰਵ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਖ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਚਲਾਈ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਲ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਕੱਟੜ ਤੇ ਪਿਛਾਖੜ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ, ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦਬਿਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਿਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇਕ ਅਸਰ ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਸਾਹਿਤ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ, ਸੱਜਗਾ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਨਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸੋਮਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨਘੜ, ਅਨੇਮੀ ਤੇ ਅਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਗ ਖਤਰਾ ਸੀ (ਤੇ ਨਿਰਸੇਹ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ); ਪਰ ਬਚਾਉ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕੀ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਉਧਾਰ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰੋਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਮਹਿਕੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੌਲਸਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਘਣੇ ਬਿਰਛ ਵਿਚ ਜਗ-ਬੁੱਝ ਜਗ-ਬੁੱਝ ਕਰਦੇ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਣ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿੰਜ਼ਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਚੇਤ ਉਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਤੇ ਪਕੇਰੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ? ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉੱਘੜਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੁਧੇ 71

ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭੁੱਖ ਜਾਗ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤਿ੍ਹਤਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵਧੇਗਾ। 80 ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੋਖੀ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ, ਪੱਖ-ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੇਡ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੰਝਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸਾ ਲੱਭ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

"...It is, on the other hand, in a linguistic point of view, of the greatest interest to us as it is a real treasury of the old Hindui dialects, specimens of which have been preserved therein which are not to be found anywhere else. The Granth contains sufficient materials, which will enable us to investigate those old and now obsolete dialects, from which the modern idioms have had their origin, so that the gap which hitherto existed between the older Prakrit dialects and the modern languages of the Asian Stock, may, by a careful comparative study of the same, be fairly filled up."¹

ਟਰੰਪ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਉਸਾਗੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਅਮਿੱਤ ਭੰਡਾਰ, ਪਰਸਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗਮ, ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅਦੂਤੀ ਸੰਗ੍ਰੰਹ, ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਖੜਾਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਪੂਰਬ ਐਲਬਮ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਨੋਹਰ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਗਾ ਹੀ। ਇਹ ਕਥਨ ਸ਼ਾਇਦ ਗੋਇਟੇ ਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿ-ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਪਰ ਧੁਨੀ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਹੈ।"² ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਜੀਵਿਤ ਧੁਨੀ ਹੈ—ਉਹ ਧੁਨੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਹਿ ਉੱਠੇ ਸਨ :

"ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਭਾਗ ਹੂਏ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮਯ ਮੈਂ ਮੁੜੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੂਏ ਅੰਤ ਮੈਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੁਨੀ।"³

1. Trumpp, Ernest, Dr., *The Adi Granth or The Holy Scripture of the Sikhs*, 1978, Third ed. (Reprint of 1877 ed.) New Delhi, Munshiram Manoharlal, p. 122
2. "There are many echoes in the world, but few voices."
3. *The Sikh Review*, Calcutta, November 1955 ਵਿਚ ਵੇਖੋ ਭਾਈ ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ "Gandhi Ji's Discovery of Gurbani."

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ *

ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਬੜੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਹਰੀ ਦਾਸ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ? ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਵਾਕਫੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਘਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਜ਼ਕਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪਿਆ ਹੈ। ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ ਨਬੀਆਂ, ਵਲੀਆਂ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ, ਆਸ਼ਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਜ਼ਕਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਹਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਚੋਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਚਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਰਦੂ, ਛਾਰਸੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਅਸਲੀ ਸੌਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਤਜ਼ਕਰੇ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵੱਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬੜਾ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਜੀ ਛਜ਼ਲ ਹੱਕ ਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਉਲਾਂਭਾ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੌਮ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਘਰੋੜੀ ਵੀ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਮਸਾਲਾ ਛਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਭਾਗਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ, ਕਿਤੇ ਥੋੜਾ, ਕਿਤੇ ਬਹੁਤਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਅਲੋਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਦਿੱਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਰਥਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੁਆਲੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਕਰਾਮਾਤੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬੱਝਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਇਸ ਸੁਆਦਲੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਤੂੜੀ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚੋਂ

ਕੋਈ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਦਾਣਾ ਵੀ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਕੋਲਿੱਤਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਵਾਕਫੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੌਮੇ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਪਾਸ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸਫ਼ ਵਲੋਟੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ-ਤੋਂ-ਅਗਿਆਤ ਪੇਚ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੱਥ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਉਂ ਬਣਦੀ ਹੈ :

1. ਹਸਨਾਤੁਲ-ਆਗਰਿਫ਼ੀਨ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਹਜਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੇ 1062 ਹਿਜਰੀ (ਸੰਨ 1651/52 ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ 1064 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬੀ। ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਉਮਰ ਖਾਨ ਵਾਲਾ, ਅੱਲਾਹ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕੌਮੀ ਦੁਕਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਅਸਲ ਫਾਰਸੀ ਮਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫ਼ੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫ਼ਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਹੋਪ ਪਰੈਸ ਲਾਹੌਰ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੁਫ਼ਤੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 1280 ਹਿਜਰੀ (ਜਾਂ ਸੰਨ 1863 ਈ.) ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤੇ 1284 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੱਧਾ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਹਕੀਕਤੁਲ-ਅੱਲੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫ਼ਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ 1292 ਹਿਜਰੀ (ਸੰਨ 1875-76 ਈ.) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਚੌਥੀ ਛਾਪ (ਸੰਨ 1906), ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਾਨਪੁਰ ਵਾਲੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਅਸਲ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫ਼ੀਆ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਵਾਕਫੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
4. ਬਾਗਿਆਨੀ-ਅੱਲਿਆਇ-ਹਿੰਦ ਕ੍ਰਿਤ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਹਮੀਦੀਆ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1907 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਨ 1311 ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ 1893-94 ਈ. ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅੱਲੀਆ ਹੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਵਾਕਫੀ ਬੋੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਹੈ ਉਸੇ ਲਈ ਇਹ ਏਥੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ, ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਸੂਚਨਾ ਏਥੇ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਹਸਨਾਤੁਲ-ਆਗਰਿਫ਼ੀਨ

ਸੈਖ ਹੁਸੈਨ ਢੱਡੇ (ਉਸ ਉੱਤੇ ਅੱਲਹ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ) ਦੀ ਗੱਲ—
(ਸੈਖ ਹੁਸੈਨ) ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੋਏ ?” ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ **Page 74**

ਇਸਥਿਤ ਨਾ ਮੁਸਾਫਰ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਨਾ ਕਾਫਰ, ਮੈਂ ਉਹੀ ਹਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਸਾਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਮਲਾਮਤੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਲਾਮਤ ਦੇ ਪੰਧ ਉੱਤੇ ਉਸ ਵਾਂਗ ਨਾ ਤੁਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਮਲਾਮਤੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਸੀ।

ਪਖੰਡੀ ਮਖਦੂਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸੌਚੀ। ਸ਼ੈਖ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਘੱਝੇ ਦੀ ਵਾਗ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, “(ਮੇਰਾ) ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਤੇ (ਇਸ ਦਾ) ਉੱਤਰ ਦੇ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੰਮੂ ਹਨ। ਤੌਹੀਦ ਵਿਚ ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਂ, ਹੱਜ ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੈਂ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ?”

(ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ) ਉਹ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ (ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ) ਦੇ ਚਾਲੇ ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸੰਝ ਤਕ, ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਮੁਨਾਈ, ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਝੂਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੱਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਤੇ ਅਲੋਕਾਰੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। (ਸਾਰਾ) ਕੁਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਜਬਾਨੀ ਚੇਤੇ ਸੀ। ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੈਖ ਨੇ (ਉਸ ਨੂੰ) ਕਿਹਾ, “ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹ ਦੇ।” ਉਸ ਨੇ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ‘ਆਲਮ ਨਸਰਹ ਲਕਾ ਸਦਰਕਾ’ (ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਸੀਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ?) ਵਾਲੇ ਸੂਰੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਖਿੜ ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਨਮਾਜ਼ ਮੁਕਾਈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ (ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ) ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੈਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੂਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਇਉਂ ਸਮਝੇ ਸਨ : “ਆਲਮ ਨਸਰਹ ਲਕਾ ਸਦਰਕਾ” ਭਾਵ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਸੀਨੇ ਨੂੰ ਤੌਹੀਦ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ? ਤੇ ਤੇਰੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰ, ਵਹਿਮ ਤੇ ਹਉਮੈ ਦਾ, ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਧੇਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ? ਹਰ ਫਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਕਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫਨਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੀਵਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਦ ਵੀ ਤੂੰ ਹਉਮੈ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂ ਤਾਂ, ਸਾਡੀ ਹਸਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਈਂ, ਹਸਤੀ ਹਰ ਦਿੱਸਦੇ ਤੇ ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਦਾ ਹੈ ਮਾਲਕ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ ਤੱਯਬ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦਾੜੀ ਮੁਨਾਉਣ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਿਆਲਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ (ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ) ਆਪਣਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਮੁੱਲਾ ਅਬਦੂਲ ਹਕੀਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ :

“ਤੂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ?
ਤੂ ਮੁੱਲਾ ਹੈਂ, ਤੂ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ।”

ਮੁੱਲਾ ਅਬਦੁੱਲ ਹਕੀਮ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਮੈਂ ਫਲਾਣੀ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੁੱਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਜਾਹ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪ।” ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਈ ਸੀ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ

ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ, ਬਹਿਲੋਲ ਦਰਿਆਈ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਉਹ) ਬੜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਵੁਕ ਮਨੁੱਖ ਸੀ (ਤੇ) ਮਲਾਮਤੀ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ‘ਕਲਸ ਰਾਏ’, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਨਾਲ ਸੁਭੂਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੁਲਾਹੇ ਦਾ ਕਸਥ ਕਰ ਕੇ ਹੱਕ-ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਉਸਮਾਨ ਢੱਡੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਢੱਡੇ, ਜੁਲਾਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਨੌਜਵਾਨ ਸੌਂ ਪੰਤਾਲੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ (ਸੰਨ 1538-39 ਈ.) ਸ਼ੈਖ ਉਸਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੱਤਾਂ ਵਾਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ੈਖ ਅਬੂਬਕਰ ਕੋਲ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਛੇ ਭਾਗ ਚੇਤੇ ਵੀ ਕਰ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਬਹਿਲੋਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ, ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਅਬੂਬਕਰ ਦੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। (ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ) ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ, ਜਿਹੜਾ (ਉਸ ਸਮੇਂ) ਟਕਸਾਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮਸੀਤ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੈਖ ਨੇ ਝੱਟ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੋਟਾ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ (ਆਪ ਦੀ) ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੈਖ ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਵੜ੍ਹ ਕਰ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਹੋ ਰੱਬ ! ਏਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੋਧ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ।” ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਸਿੱਧੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਅਤ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਤਰਾਵੀਹ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ (ਆਪਣੇ) ਉੱਜਲ-ਚਿੱਤ ਪੀਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਤਰਾਵੀਹ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਮੂੰਹ ਜਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫ਼ਰਕਾ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਖ ਬਹਿਲੋਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਬੈਅਤ ਸੰਨ 955 ਹਿਜਰੀ (1548-49 ਈ.) ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਉਂ ਹੈ :

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਖ, ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਉੱਤਮ ਤੇ ਘੜੀ ਬੜੀ ਸ਼ੁਭ ਸੀ। ਸੰਨ ਸੀ ਨੌ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਮਿਤੀ **Page 76**

ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਵੋ :

ਹੱਕ ਸ਼ੁਦਹ ਹਾਦੀਏ-ਹੁਸੈਨ ਛਕੀਰ। (955 ਹਿਜਰੀ)

ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ, ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਸੈਖ ਬਹਿਲੋਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਘਰ ਚਨਿਓਟ ਦੇ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਸੱਤਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੈਖ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਸੈਨ ਛੱਬੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ, ਤਪ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਸੈਖ ਅਲੀ ਮਖਦੂਮ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਹੁਜਵੀਰੀ ਦੇ ਚਾਨਣ-ਭਰੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ।

ਇਕ ਵਾਰੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ, ਸੈਖ ਅਲੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਾਰ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮਖਦੂਮ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਫਰਸ਼ ਤਕ ਦਾ ਚਾਨਣ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਕੀਕਤੁਲ-ਛਕਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਅਚਾਨਕ ਚਾਨਣ-ਭਰੀ ਕਬਰ ਤੋਂ ਹੁਸੈਨ ਦਿਆਂ ਨੈਣ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਹੋਏ, ਨੂਰ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ਨਾਏ ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਸਗੀਰ ਦੇ, ਜੋ ਅੱਲਾਹ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੁਸੈਨ ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਸੁਧ ਹੋ, ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੀਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੈਖ ਹੁਸੈਨ ਛੱਤੀਆਂ ਵਰਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ‘ਤਫਸੀਰਿ-ਮੁਦਾਰਕ’ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਸੈਖ ਸਅਦੂਲਹ ਲਾਹੌਰੀ ਪਾਸੋਂ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਜਦੋਂ ‘ਮਾਅਲ ਹਉਤੂਦ ਦੁਨੀਆ ਇੱਲਾ ਲਹਵੋ-ਲਅਬ’ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਪਾਸੋਂ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਰੇ ਉੱਪਰਲੇ-ਉੱਪਰਲੇ ਜਾਹਰਾ ਅਰਥ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਸੈਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, (ਹੁਣ) ਮੈਨੂੰ ‘ਕਾਲ’ (ਕਬਨਾਂ) ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ‘ਹਾਲ’ (ਅਨੁਭਵੀ ਮਸਤੀ) ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ‘ਹਾਲ’ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੋ, ਨੱਚਦਾ ਗਾਉਂਦਾ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਤਫਸੀਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮਦਰਸੇ ਦੇ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਿਹਾ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ “ਹੋ ਪਾਣੀ! ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਤਾਬ ਸੁੱਟਣ ਪਾਰੋਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ, ਤੂ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇ।” ਪਾਣੀ ਨੇ ਇਕਦਮ ਉਛਾਲਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਖੂਹ ਦੀ ਮੰਡੇਰ ਤਕ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਤਰਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ‘ਮਲਾਮਤੀ’ ਪੰਥ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦਾੜੀ, ਮੁੱਛ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਰੱਬ-ਪੂਜ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆਲਾ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਮਲਾਮਤ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਦੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਗਲੀਆਂ-ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਭਿਆਨਕ ਜੂਹਾਂ-ਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਰੋਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਹਕੀਕਤੁਲ-ਛਕਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੈਰ

ਕਰੀਏ। ਯਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਪਰੰਠੇ ਖਵਾਓ ਤਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਸ਼ਗੀਫ਼ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਐੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਰ ਖਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਮੁੰਡਾ ਗੋਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ, ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। (ਉਸ ਨੇ) ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਿਹਰ ਦਾ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਵੱਸਦਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਬਹਾਰ ਖਾਨ ਦਿਲੋਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ, ਪਰ (ਵਿਚਾਰਾ) ਮੀਂਹ ਲਈ ਤਰਲਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਸੈਨ ਆਪਣਿਆਂ ਯਾਰਾਂ ਕੋਲ ਰਿਗਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰੋ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਏ ਸੀ ਪਰੰਠਿਆਂ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿਚ ਪਰ ਪੈ ਗਏ ਬੰਦੀ ਵਿਚ।” ਫੇਰ ਬਹਾਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਤਾਜ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੀਂਹ ਵਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੱਸੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਰੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਮੇਰੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਠਿਆਂ ਤੇ ਦੁੱਧ-ਸ਼ੱਕਰ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇਂ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਕਿ ਮੀਂਹ ਵੱਸੇਗਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹਾਰ ਖਾਨ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣਿਆਂ ਯਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਰੱਬਾ (ਹੁਣ) ਹੁਸੈਨ ਆਪਣਿਆਂ ਯਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮਿਹਰ ਦਾ ਮੀਂਹ ਭੇਜੋਂ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰੋ।” ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬੱਦਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਏਨਾ ਵੱਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਰੱਜ ਗਈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਾਜ਼ੀ ਯਾਕੂਬ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਭਜਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ) ਉਸ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਐਸੇ ਬਣੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ (ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ) ਇਕ ਦਿਨ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਐਨ ਚੌਂਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਧ, ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਨੱਚਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ-ਪਤਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਸੈਨ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਉਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਨਬੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ? ਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਈ?” ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਡਰਮਾਇਆ, “ਹੇ ਹਾਜ਼ੀ! ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ।” ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਤਾਂ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਮਦੀਨੇ ਵਾਲੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਤੇ ਮੁਗੀਦ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦੋਖੀਆਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛੂਕ ਮਾਰੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਮੁੱਛ ਸਫ਼ਾ ਚੱਟ ਕਰਵਾ ਛੱਡੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲ ਸੂਰੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ, ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਕਰਦਾ, ਮਾਘੇ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਨਾਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਡਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਗਾਹੀਏ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਾਏ।

ਹੁਕਮ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਲਿਕ ਅਲੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਬਦੂਲੇ (ਦੁੱਲੇ) ਭੱਟੀ ਨੂੰ ਘੋੜ-ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਟੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਸੈਨ ਵੀ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘਿਆ। ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ (ਉਸ ਨੂੰ) ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਪੀਰ ਦਿਲਗੀਰ (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ) ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਬੇੜੀ ਪਾਉਣ ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਝੜ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਓਏ ਹੁਸੈਨ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਂਦੂ-ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਬੇੜੀਆਂ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਦੁਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਿੱਲ ਠੋਕ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਾਸ ਨਾ ਭੇਜਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਕੋਤਵਾਲ ਨਹੀਂ।” ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ, “ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਮੇਖਾਂ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਠੋਕੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਤੂੰ ਇਸੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਰੋਂ।” ਸੰਜੋਗ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਅਬਦੂਲਾ ਭੱਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਅਬਦੂਲਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰੇ, ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹਜ਼ੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਾਸ ਭੇਜੇ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਅਬਦੂਲੇ ਨੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲੂਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਧੋਟ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਾਲੂਂ ਲਫ਼ਜ਼-ਬ-ਲਫ਼ਜ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰਧੋਟ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ। (ਉਹ) ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਦੀ ਬੇਅਕਲੀ ਉੱਤੇ ਹੋਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਅਬਦੂਲੇ ਦੀਆਂ ਗਾਲੂਂ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਭੈ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਸੋ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਦਿਆਂ ਚਿੱਤੜਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਮੇਖਾਂ ਠੋਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਮਲਿਕ ਅਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਆਨੀ ਵਾਲੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮਲਿਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਗਾਬ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਤੇ ਢੂਜੇ ਵਿਚ ਪਿਆਲਾ ਫੜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਸ਼ਗੀਫ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ, “ਕਾਦਿਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੇਰੀ ਇਹ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੈ?” ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ (ਸ਼ਗਾਬ ਨਹੀਂ) ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਢੂਜਾ ਪਿਆਲਾ ਸ਼ਰਬਤ ਤੇ ਤੀਜਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਭਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਗਾਬ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰਾਹੀ ਮੰਗਵਾਈ ਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਰਬਤ ਤੇ ਦੁੱਧ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤਦ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਰਮਾਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੁਰਾਹੀ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਫੜ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ, ਸ਼ਰਬਤ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਐਵੇਂ ਪਰਖ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ (ਸੱਚਮੁੱਚ) ਕਰਮਾਤ **Page 79**

ਤਾਂ ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਕੈਦ ਉਸ ਲਈ ਬਾਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਫੇਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜ਼ਨਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚ ਤਸ਼ਗੀਡ ਲੈ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਬੇਗਮ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਓਥੇ ਵੀ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦ ਵੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਉੱਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਬਦੁਰ-ਰਹੀਮ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, ਠੱਠੇ ਦੀ ਫਤਿਹ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪੈ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੇ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, ‘ਜਾਹ ਠੱਠੇ ਦਾ ਮੁਲਕ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪੈ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ, ਤੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਂਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਲੀ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮੰਗੀ।’ ਅਬਦੁਰ-ਰਹੀਮ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਬਹਾਉਂਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਉਸ ਦਾ ਭੇਤ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹੇ) ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਫਾਤਿਹਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ, ਸੈਖ ਬਾਲਾ ਪੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੌ ਰੁਪੈ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਸੈਖ ਨੇ ਭੇਟਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਠੱਠੇ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ ਵੱਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੇਟਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਮਾਗਰਿਜ਼ੁਲ-ਵਲਾਯਿਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮਖਦੂਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਉੱਤੇ ਨੱਚਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਘੱਝੜੇ ਦੀ ਵਾਗ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਕਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ! ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੰਮੁਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਤੌਹੀਦ ਦਾ ਕਲਿਮਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ (ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ) ਦੇ ਰਸੂਲ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਕਲਿਮੇ ਦੇ ਪਾਠ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦਾ ਮੈਂ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੱਜ ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ ਦਾ ਤੂੰ। ਫੇਰ ਸਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ?” ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਬੇ-ਗਮ ਫਕੀਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ਤਹੀਆਤ ਵਿਚ ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ¹ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲਿਮਾਂ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੜੇ ਕੰਨ ਭਰੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਫੇਰੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਮੁੱਛਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਸਨ, ਸ਼ਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੀ ਲਮਾਈ ਤਕ ਵਧ ਆਈਆਂ ਤੇ ਖਾਲਿਸ ਸ਼ਰਾਬ ਜਿਹੜੀ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਸੀ, ਸਭ ਦੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਸ਼ਤਹੀਆਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੱਟੜ ਆਲਿਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਡੰਡਾ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਏਸੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ

1. ਇਹ ਕਥਾ ਸ਼ਤਹੀਆਤ (ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹਸਨਾਤੁਲ-ਅਗਰਿਫ਼ੀਨ ਹੈ) ਦੇ ਉਸ ਛਪੇ ਨੁਸਖੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚੀਨ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਾਫਲਾ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਏਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ।” ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਢ ਮੁੰਨਿਆਂ ਫਕੀਰ ਏਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?” ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਚ ਕਰਦਾ ਵੇਖੀਦਾ ਹੈ।” ਉਹ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਨੱਚਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਦੌੜਿਆ-ਦੌੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਮਿੰਨਤ-ਤਰਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਆਂ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਮੁੱਲਾਂ ਫਿੱਗਦੇ ਸਾਰ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਵੇਖਿਆ।

ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕਹ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਜਨਾਨੀ ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹਾਲ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਦਾਈ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨ ਕੋਲ ਇਕ ਗੰਡਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਤਵੀਤ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਚਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅੌਖਾ ਸਮਾਂ ਟਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੇਟਾ ਦੇ ਕੇ ਹੁਸੈਨ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਤਵੀਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :

ਸੂਫੀ ਪੱਦ, ਹੁਸੈਨ ਫੂਸੀ
ਜਨਿ-ਮੁੱਲਾਂ ਸੂਸੀ, ਯਾ ਨਾ ਸੂਸੀ ?

ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫਕਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਜਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ (ਭਵ ਸਾਗਰ) ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੱਖ ਪੰਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਵੰਤ ਅੱਲੀਆ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ, ਪਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਪ੍ਰਲੀਫੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਨੂੰ ‘ਗਰੀਬ’, ਚਾਰ ਨੂੰ ‘ਦੀਵਾਨ’, ਚਾਰ ਨੂੰ ‘ਖਾਕੀ’ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚਹੁੰ ਨੂੰ ‘ਬਿਲਾਵਲ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ‘ਗਰੀਬ’ ਇਹ ਹੋਏ ਹਨ : ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਦੂਰ, ਰੱਤੀ ਠੱਠੇ ਵਿਚ; ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬ ਪਿੰਡ ਲੰਗੋਈਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ; ਤੀਜਾ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬ ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਦੇ ਦੇਲਾਪੁਰ ਵਿਚ ਸੁਖਨੀਂਦਰਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਚੌਥੇ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਾਧੇ, ਦੂਜਾ ਦੀਵਾਨ ਗੋਰਖ (ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਫਨ ਹਨ), ਤੀਜਾ ਦੀਵਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਚ ਤੇ ਚੌਥੇ ਅੱਲਹ ਬਖਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਮਾਧੇ ਆਪ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਮਨ-ਚਿੰਦਿਆ ਮਾਸੂਕ ਸੀ। ‘ਖਾਕੀ’ ਪ੍ਰਲੀਫਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਖਾਕੀ, ਦੂਜਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ, ਤੀਜਾ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦਾ ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਚੌਥਾ ਹੈਦਰ ਬਖਸ਼ ਖਾਕੀ ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਬਿਲਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਦੂਜਾ ਬੁੱਧੂ ਬਿਲਾਵਲ, ਤੀਜਾ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਮਸਤ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਆਪ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਵਾਕਿਆ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫਕਰਾ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਵਰ੍ਗ 945 ਹਿਜਰੀ ਦਿੱਤਾ

ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਏਸ ਤੁਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ :

ਸੁਬਿਹ ਸਾਦਿਕ ਬਰ ਐਜ਼ਿ ਫਕ਼ ਦਮੀਦ (945)
(ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਟੀ)

ਇਸ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ, ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਮਾਦੀਓਂਸ-ਸਾਨੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਾਰੀਖ ਸੰਨ 1008 ਹਿਜਰੀ (6 ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1600 ਈ.) ਨੂੰ ਜਲਾਲੁੰਦਰ-ਦੀਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਯੂ 63 ਵਰ੍਷ੇ ਸੀ। ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫਕਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਕੱਢੀ ਹੈ :

ਸਰਮਸਤਿ ਇਸ਼ਕਿ ਅਜ਼ਲ (1008)
(ਅਜ਼ਲੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਮੱਤਾ)

ਤੇ

ਅਜ਼ ਮਏ ਮੁਹੱਬਤ ਮਸਤ (1008)
(ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਮਸਤ)

ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫਕਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, “ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਾਰ ਡਿੱਗ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਬੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੇਣਾ।” ਇਸੇ ਲਈ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਂਗ ਆਈ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਕਬਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਬੜੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾ ਲੱਭੀ। ਅੰਤ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਪਏ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਲੋਨੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, “ਕਬਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵੱਲ, ਸੂਰਗੀ ਰੰਗੀਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਲਦਸਤਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜੱਨਤ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਗੁਲਦਸਤੇ ਉੱਤੇ ਨਵਾਂ ਕਫ਼ਨ ਪਾ ਕੇ ਬਾਬੂਪੁਰੇ ਲੈ ਜਾਓ ਤੇ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਦਿਓ।” ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਲਾਸ਼ ਬਾਬੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਸੰਨ 1021 ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ।

ਹਕੀਕਤੁਲ-ਫਕਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉੱਚ-ਪਦਵੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਬੂਪੁਰੇ ਲੈ ਆਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲੁ ਬਾਗਬਾਨਪੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ। ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਜੋਗੀ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੱਕ ਜਤਾ ਕੇ ਅੜੀ ਕੀਤੀ। ਝਗੜਾ ਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਜੋਗੀ ਸਮੇਤ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸਰੀਰਿਕ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣੀ, “ਹੋ ਜੋਗੀ! ਇਹ ਥਾਂ ਅੱਲਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਬਣਨੀ

ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੇਖ ਲਓ, ਜੇ ਤਾਂ ਓਥੇ ਤਸਥੀ, ਮੁਸੱਲਾ, ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਲਾਲ ਪੱਗ ਨਿਕਲ ਪਵੇ, ਤਦ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜੋਗੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਬਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਪੁੱਟੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਭ ਪਵਿੱਤਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਪਈਆਂ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਜੋਗੀ ਨੇ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਹੋ ਹਜ਼ਰਤ! ਇਹ ਥਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧੰਨ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ?” ਅਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਉੱਤੇ ਜਾਹ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਓਥੇ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਖੜ੍ਹੇ ਖੜੋਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਝਾੜਨ-ਬੁਹਾਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਂਭ ਲਈ, ਤੇ ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸਦਕਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਜਾ ਛੋਹਿਆ।

ਬਾਗਿਆ-ਐਲਿਆਇ-ਹਿੰਦ

ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ, ਅਲਮਸ਼ੁਹਰ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ—

ਹਜ਼ਰਤ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਵਲੀ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਣੋ ਭਾਈ,
 ਬਹਿਲੋਲ ਬਹਿਰ ਦਰਿਆਈ ਆਖਣ ਅਜ਼ਮਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਈ।
 ਕੁਲਜਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਦਾਦਾ ਉਸ ਦਾ ਵਤਨੀ ਹਿੰਦ ਸਤਾਨੋਂ,
 ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕਲਿਮਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜ਼ਬਾਨੋਂ।
 ਉਸਮਾਨ ਦੀਨਦਾਰ ਬੇਟਾ ਉਸ ਦਾ, ਸੁਣ ਤੂੰ, ਮੇਰਿਆ ਯਾਰਾ!
 ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕਰ ਕੀਤਾ ਮਰਦ ਗੁਜ਼ਾਰਾ।
 ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਯਾਰਾ!
 ਪਿਉ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਕਰ ਕੇ ਸੌਂਕ ਪਿਆਰਾ।
 ਅਬੂਬਕਰ ਇਕ ਡਾਜ਼ਿਲ ਬੰਦਾ ਜੋ ਉਸਤਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ,
 ਉਸ ਮਸਜਿਦ ਬਹਿਲੋਲ ਬਹਿਰ ਭੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆ ਰਹਿੰਦਾ।
 ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਹੁਸੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਦਾ ਤਾਬੇਦਾਰੀ,
 ਇਕ ਦਿਨ ਫਜ਼ਲ ਕਰਮ ਦੀ ਹਜ਼ਰਤ ਉਸ ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।
 ਸੱਤਾਂ ਬਰਸਾਂ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਪਣਾ ਆਪ ਪਛਾਤਾ,
 ਹਜ਼ਰਤ ਬਹਿਲੋਲ ਬਹਿਰ ਵਲੀ ਤੋਂ ਰੱਬ ਅਪਣੇ ਨੂੰ ਜਾਤਾ।
 ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ,
 ਇਕ ਚਿੱਲੇ ਵਿਚ ਏਸ ਜਗਾ ਤੋਂ ਭੇਤ ਫ਼ਕਰ ਦਾ ਪਾਇਆ।
 ਸੁਰਖ ਪੇਸ਼ਾਕ ਹੰਢਾਵਣ ਹਰਦਮ ਲਕਬ ਏਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ,
 ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ‘ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ’ ਬੁਲਾਂਦਾ।
 ਖਾਦਿਮ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਅਗਿਲ੍ਹ ਕਾਗਿਲ,
 ਇਕ ਲੱਖ ਪਚੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ।
 ਸੇਲਾਂ ਖਾਸ ਖਲੀਫ਼ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਹਕੂਮਤ ਵਾਲੇ,..
 ਛੋੜ ਅਮੀਰੀ, ਲੈਣ ਫ਼ਕੀਰੀ, ਰੁਤਬੇ ਪਾਵਣ ਆਲੇ।
 ਗਰੀਬ ਸ਼ਾਹ ਹੈ ਲਕਬ ਚੌਹਾਂ ਦਾ, ਚਾਰ ਹੋਏ ‘ਦੀਵਾਨ’,

ਚਾਰੇ 'ਖਾਕੀ', ਚਾਰ 'ਬਿਲਾਵਲ' ਹੋਏ ਵਿਚ ਜਹਾਨ।
 ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਠੱਠੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬ,
 ਦੂਜਾ ਲੰਗਰੀਵਾਲੇ² ਮੌਇਆ ਉੱਥੇ ਲੇਖ ਨਜੀਬ।
 ਏਹ ਭੀ ਮੌਜ਼ਾ ਲੰਗਰੀਵਾਲਾ ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ,
 ਤੀਜਾ ਜਲਾਲਪੁਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਉਸ ਜਾ ਕੀਤੇ ਡੇਰੇ।
 ਚੌਥੇ ਗਰੀਬ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਢੇਗੀ ਬਗਵਾਨਪੁਰੇ ਵਿਚ ਭਾਈ,
 ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਦੋ ਕੋਹ ਪੈਂਡਾ ਹੈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਸਾਈ।
 ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਦੀਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਭੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾਵਾਂ,
 ਕੀ ਕੀ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈਸੀ ਅੱਗੇ ਲਿਖ ਵਿਖਾਵਾਂ।
 ਹਜ਼ਰਤ ਸੈਖ ਮਾਧੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਅੱਵਲ ਹੈ ਯਾਰਾ,
 ਦੂਜਾ ਗੋਰਖ ਸਾਧ ਹੋਇਆ, ਸੁਣ ਤੂੰ ਬਰਖੁਰਦਾਰਾ।
 ਤੀਜਾ ਅੱਲਹ ਬਖਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ਜੈਂਦਾ ਡੇਰਾ,
 ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਚੌਥਾ ਹੈ ਅੱਲਹ ਬਖਸ਼ ਨਾਮ ਸ਼ੇਰਾ।
 ਅੱਗੇ ਖਾਕੀ ਚਾਰ ਭਿਗਾਊ, ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਏਹ ਆਇਆ
 ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼, ਦੂਜਾ ਖਾਕੀ ਸ਼ਾਹ ਜੋ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ।
 ਤੀਜਾ ਖਾਕੀ ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ, ਚੌਥਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ,
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੀਆਂ ਹਜ਼ਰਤ ਪਾਸੋਂ ਪਾਈ ਆਣ ਮੁਰਾਦ।
 ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਬਿਲਾਵਲ ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਭੀ ਆਖ ਸੁਣਾਵਾਂ,
 ਰੰਗ ਬਿਲਾਵਲ ਉਮਰ ਕੱਟੀ ਜਿਸ ਕੰਢੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ।
 ਦੂਜਾ ਬੁੱਧੂ ਬਿਲਾਵਲ ਅਖਣ ਤੀਜਾ ਮਸਤ ਬਿਲਾਵਲ,
 ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ਇਹ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਮਰਦ ਖੁਦਾ ਵੱਲ।
 ਚੌਥਾ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਦੱਕਨ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਕਿਨਾਰੇ,
 ਏਹ ਬਿਲਾਵਲ ਸੈਖ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਆਖ ਸੁਣਾਏ ਸਾਰੇ।
 ਨੌ ਸੌ ਤੇ ਪੰਤਾਲੀ ਹਿਜਰੀ ਜੇਹੜੇ ਦਮ ਆਇਆ,
 ਹਜ਼ਰਤ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਵਲੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਏਥੋਂ ਚਾਇਆ।
 ਹਕੂਮਤ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਚ ਜਮਾਨੇ ਭਾਈ,
 ਰੋਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬਗਵਾਨਪੁਰੇ ਦੇ ਦੇਖੋ ਜਾ ਕਰ ਸਾਈ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਮੌਲਾ ਉਸ ਦਾ ਲੱਗੇ,
 ਵੇਖਣ ਕਾਰਨ ਚੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲਕਤ ਦੂਰੋਂ ਵੱਗੇ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ *

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਠਾਰਬੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਾਰਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜ ਕਿੱਥੇ ਫਰਕ ਪੈ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਪਿਛਲਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕ ਫਾਰਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ; ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਝ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਝੱਟ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇਰੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੁਗਾਕ ਉੱਤੇ ਪਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਬਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੱਲ ਢੂੰਡਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਵੇਖਣੇ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ? ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ, ਮਨ-ਪਰਚਾਉਣ, ਖੱਟਣ-ਕਮਾਉਣ, ਆਦਿ ਦੇ ਕੀ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ, ਅਦਬ-ਆਦਾਬ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਉਠਕ-ਬੈਠਕ ਦਾ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਸੀ ? ਮਰਨੇ-ਪਰਨੇ ਉੱਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ? ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ, ਸ਼ਗਨਾਂ-ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਸੀ ?

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਅੱਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਿਛਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤ੍ਰ੍ਯਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰੀਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* 1990 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲੋਂ ਛਪੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸੰਗ੍ਰੰਥ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

2

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸੀ—ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਿੱਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ? ਅੱਠ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸੂਚੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ‘ਵਜੀਦ’ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰੀ ਅਠਾਵੂੰ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਧੇ ਛੁੱਲੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਆਗਾਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਬੂਲਿਆ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਬਾਰੇ, ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਹਮਲਾ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਸੰਨ 711 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਵਾਸਕੋਡੀਗਾਮਾ ਦੇ ਜੱਥੋਂ ਨੇ 1498 ਵਿਚ ਕਾਲੀਕਟ ਦੇ ਤਟ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਯੂਰਪੀਨ ਪੈਰ ਟਿਕਾਏ। ਓਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਨੱਤੀ-ਤੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਸਨ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ‘ਮੱਧ ਕਾਲ’ ਦਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ, ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ, ‘ਆਧੁਨਿਕ’ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਭਾਵੋਂ ਕਿੰਨੀ ਸਰਲ ਪਈ ਲੱਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ, ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਰਗੇ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਈ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ Page 86

ਮੱਧ ਜੁਗ ਦੇ ਆਰੀਆਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਆਰੀਆਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਉਪਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਦੇਣ ਲਈ, ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਲੱਭੇ ਜਾਂਦੇ :

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਪੰਜਾਬੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ);
2. ਮੱਧਿਕ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਪੰਜਾਬੀ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰਨ); ਅਤੇ
3. ਨਵੀਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਪੰਜਾਬੀ।

ਤੇ ਅੰਤਲੀ (ਨੰਬਰ 3 ਵਾਲੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਿੱਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉੱਦਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਰਸਾ, ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੱਜ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਿੱਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਮਾਂ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ‘ਬਾਬੇ ਕੇ’ (ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ) ਤੇ ‘ਬਾਬਰ ਕੇ’ (ਮੁਗਾਲ-ਗੱਦੀ), ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਤਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮਿਤੂ 1707 ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ) ਤੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ, ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਜਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਅੰਤ (1849) ਤਕ, ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਮਾਪੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਆਈ ਕਵਿਤਾ, ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ, ਅਰਥਾਤ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ, ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਲ-ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਜਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3

ਉੱਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜੁਗ ਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਸੀ? ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ। **Page 87**

ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਚਲਾਣੇ (1707 ਈ.) ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਬੰਦ ਮੁੱਠੀ ਇਕ ਦਮ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਡਰ-ਭੈ ਉੱਡਣ-ਪੁੱਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਸੂਬੇ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਬਿਆਲ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1709 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਮਰਾਠੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ 1740 ਦੇ ਏੜ-ਗੋੜ ਤਕ ਪੇਸ਼ਵਾ, ਹੁਲਕਰ, ਸਿੰਧੀਆ, ਭੌਸਲੇ ਤੇ ਗਾਇਕਵਾੜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਅੱਵਧ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੇ ਕਰਣਾਟਕ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ, ਮੈਸੂਰ, ਮਾਲਾਬਾਰ, ਤ੍ਰਾਵਣਕੋਰ ਤੇ ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਏਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੰਦ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਰਾਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਗ ਪਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਹੱਲੇ ਕਰ ਕੇ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਪਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲਵਾਲੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਤੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਤਗੜੇ ਦਸਤ-ਪੰਜੇ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਕਤਲਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ, 1719 ਤੋਂ 1748 ਤਕ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅੱਯਾਸ਼ ਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜ ਕੇ, ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਜਾ ਮੱਲਿਆ (1738)। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਦਿੱਲੀ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਈਰਾਨ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸੱਤ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹਰ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੱਲਾ 1747 ਵਿਚ ਤੇ ਅਖੀਰਲਾ 1766 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਨਾਦਰ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਜੋ ਜੁਲਮ ਢਾਹੁਣੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਦਿੱਸਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਸਦਾ ਲਈ ਸਾਂਭ ਗਏ ਹਨ : ‘ਮੰਨੂੰ ਸਾਡੀ ਦਾਤਰੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਸੋਏ...’ (ਸੋਏ ਦੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਜਿਉ ਜਿਉ ਵੱਚੋ, ਉਹ ਦੂਣ-ਸਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)। ਹਾਲਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਾਂਭੀਆਂ **Page 88**

ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : ‘ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਸ਼ਰ ਅਜਾਬ ਦਾ, ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ।’ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਆਮਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲੀ ਹੈਦਰ, ਨਾਦਰ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਤੇ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ :

ਜੇ, ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਖਾਇ ਮਰਨ
ਕੁੱਝ ਸਰਮ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ
ਕੀ ਹੋ ਗਿਐ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ?
ਕੋਈ ਲੱਜ ਨਹੀਂ ਤੁਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ
ਬੈੜੇ ਭਰ ਭਰ ਦੇਣ ਖਜ਼ਾਨੇ
ਫਾਰਸੀਆਂ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨੀਆਂ ਨੂੰ
ਵਿਚ ਛੂਣੀਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੱਕ ਡੋਬਣ
ਜੇ ਲੈਣ ਨਾ ਵੱਡਿਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ
ਹਿੱਕੇ ਤਾਂ ਕਟਾਰੀ ਖਾ ਮਰਦੇ
ਜੇ ਸਕਣ ਨਾ ਮਾਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ
ਚੁੱਕ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਚਾ ਮੁਨਵਾਈਆਂ ਨੇ
ਆਖੋ ਹੈਫ ਏ ਏਨ੍ਹਾਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।

ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜੋ 1799 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਡਾਤਿਹ ਕਰ ਕੇ ‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ’ ਅਖਵਾਇਆ ਤੇ ਜੋ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਸੀਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਮਨ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਆਪਸੀ ਭਰਪੁਰ ਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਰਜਵਾਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤਕ ਲੜਨ-ਬਿੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1839 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਸ ਵਰ੍਷ੇ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਦੇ ਲੰਘੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਨਾ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ, ਨਾ ਯੋਗਤਾ। ਸੋ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ-ਮਰਵਾਉਣ ਦੀ ਖੂਨੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਓਧਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜਪੁਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਅਸਿੱਧਾ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਏਨੇ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਖਾਲਸਾ ਛੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛੌਜ ਨਾਲ ਧੋਹ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਗੰਢ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮੁਦਕੀ, ਅਲੀਵਾਲ, ਸਭਰਾਓਂ, ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਪਿੱਛੋਂ, 1849 ਈ. ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਝੁੱਟੀ ਘੱਟ ਤੇ ਲੜਾਈ-ਬਿੜਾਈ, ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੇ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਦਾ ਘਮਸਾਨ ਬਹੁਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਉਣੇ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਵੀ, ਪਰ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਉਥੱਲ-ਪੁਥੱਲ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਅੰਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮ, ਜਨਤਾ ਦੀ ਖੱਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਸੁਲੱਖਣਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਕਥਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਕਰ ਕੇ, ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਉਪਜ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜੁਗ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਡਸਲ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੰਗਾ-ਪੀੜਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ? ਏਨਾ ਚਿਰ-ਰਹਿਣਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਸਕਿਆ ? ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਅਸਥਿਰ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਿਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਮਿਸ਼੍ਨਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਿਕ ਵਿਚ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ-ਮਿਸ਼੍ਨਿਤ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਥਾਨਕੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਪਰ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :

1. ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੋ ਨਿਹੰਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਨਾਂ ਬੱਲੇ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਮਤ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਬਿਨਾਂ ਘੋਖੇ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸਾਢੇ 27 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਲੰਬਾਈ ਤੇ ਸਾਢੇ 21 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਚੌੜਾਈ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 1028 ਸਫੇ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ, ਕਿਤੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

2. ਹਰੀਆ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਸ ਦੀ 1735 ਈ. ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਦੇ 16x23 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੇ 1386 ਸਫੇ ਹਨ। ਦੀਵਾਨਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਜ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜਾਂ ਹਰੀਆ, ਬੜੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ **Page 90**

ਗਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਜਪੁ', 'ਸੁਖਮਨੀ', ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਮੂਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੱਸੀ', 'ਹੀਰ', 'ਠੂਠਾ' ਅਤੇ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਫਕਰਸਰ-ਬੇੜੀ, ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜਸ : ਪਿੰਡ ਵੈਰੋ ਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ (ਪੁਰਾਣਾ ਜ਼ਿਲਾ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਦੇ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹਰੀਆ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਂਗ, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1860 ਜਾਂ 1803 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 1838 ਸਫੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਗ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

4. ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ (1058 ਈ.-1111 ਈ.), ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਫਲਸਫੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ ਕੀਮੀਆਇ-ਸ਼ਾਦਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਪੁਰਖ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਜੀ (ਜਨਮ 1727 ਈ.) ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਗਸਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਲਣੀ ਜਾਂ ਘੜਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੂੰ ਏਕਾਂਤ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਫਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 24.5 x 16 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੇ 578 ਸਫੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਕਲਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ 2000 ਤੋਂ 2200 ਸਫੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਝੰਗ-ਮੁਖਿਆਣੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈ।

5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ : ਪਿੰਡ ਭੁਦਨ (ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਰਾਏਕੋਟ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ) ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 3720 ਪੰਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਹੈ: 12" x 7.75" (ਪੈਣੇ ਅੱਠ ਇੰਚ) ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ 20 ਖੰਡ, 342 ਧਿਆਉ ਤੇ 24382 ਛੰਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵੱਧੇ, ਕਬਿੱਤ, ਅੜਿੱਲ, ਚੌਪਈ, ਸੌਰਠੇ, ਛੱਪੈ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ 1741 ਤੋਂ 1878 ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਹੁਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, 1848 ਤੋਂ 1878 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਹੋਈ।

6. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੁਰਜ : ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (1788-1833) ਨੇ 1823 ਵਿਚ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ 1833 ਵਿਚ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੁਰਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ, ਭੂਮਿਕਾ ਸਮੇਤ, 14 ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ 52,000 ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਨੇ ਕੈਖਲ (ਹਰਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਹਨ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੋ ਅਠਾਵੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਕਾਵਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਭਾਗਵਤ, ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਅਣਛਪੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਜਾਇਆ ਦੀਨੀ ਜਾਂ ਜੀ-ਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਤਰਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ, ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਏਡੇ ਏਡੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ? ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਹਾਨੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸਥਾਨ-ਬਦਲੀ ਤੇ ਉਥੱਲ-ਪੁਥੱਲ ਨੂੰ, ਨਿੱਤ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਮੰਨ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦੇ ਝੋਰੇ ਵੱਲ ਮੌਜ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਬੀਤ ਰਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਠੁੰਮੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕੋਕਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :

‘ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।

ਏਥੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਤਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਵਿਚ ਵਟਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਹਮਲਾਆਵਰ ਆਉਂਦਾ, ਮਾਰ-ਧਾੜ ਤੇ ਸਾੜ-ਢੂਕ ਕਰਦਾ, ਚੁਆਨ ਲੋਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਿੱਥੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਿਰ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਜਰਵਾਣਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਦਨਸੀਬ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ, ਉੱਜੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫੇਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਆਲੂਣੇ ਦੇ ਤੀਲੇ ਮੁੜ-ਜੋੜਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ, ਕਵੀ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਜਾੜੇ ਤੇ ਮੌਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਝਾਕ ਦੇ ਭਾਵ ਉਗਾਵੇ

ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਦਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਆਪਾ-ਸਮਰਪਣ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਅਮਨ, ਆਦਿ ਲਈ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜਾਗੀ ਗੰਧ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਚ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ, ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਥੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜਾਣੇ-ਜਾਂਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਹਨ :

1. ਅਲੀ ਹੈਦਰ (1690-1785), ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਚੌਂਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਫੈਸਲਾਬਾਦ (ਲਾਇਲਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ) ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਮੌਜ਼ਾ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦੋਹੜੇ, ਆਦਿ ਰਚੇ ਹਨ। ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ।

2. ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁੱਲ ਲਤੀਫ਼ ਭਿਟਾਈ (1690-1752), ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ 'ਹਾਲਾ ਹਵੇਲੀ' ਵਿਚ ਜਨਮੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ (ਸਰਾਇਕੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਸਾਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਸੂਫ਼ੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ।

3. ਮੁਕਬਲ : ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ 'ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ' ਤੇ ਤਖ਼ਲੁਸ 'ਮੁਕਬਲ' ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 1160 ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ 1747 ਈ. ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਸੀਂ ਮੁਕਬਲ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ-ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ 1746 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵੀ ਰਚੀ ਸੀ।

4. ਲੁਤਫ਼ ਅਲੀ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ (1716-1794) : ਜਨਮ ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਖਾਨ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ)। ਸੈਫ਼ੁਲਮਲੂਕ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਸਰਾਇਕੀ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਸੱਚਲ ਸਰਮਸਤ (1736-1826) ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ (ਸਰਾਇਕੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਅੱਜ ਤਕ ਬੜੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ 'ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਗਰੀਬੀ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕਵੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸੀ ਅਬਦੁਲ ਵੱਹਾਬ।

6. ਹਾਮਿਦ ਸ਼ਾਹ ਅੱਬਾਸੀ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੁਗੱਤਾ (ਪਠਾਣਕੋਟ), ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਸੰਨ 1748 ਵਿਚ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਾਮਿਦ, ਅਖਬਾਰਿ-ਹਾਮਿਦ, ਤਫਸੀਰਿ-ਹਾਮਿਦ, ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ-ਹਾਮਿਦ, ਫ਼ਲਨਾਮਾ ਜਦੀਦ, ਅਹਕਾਮਲ-ਸਲਾਤ, ਆਦਿ।

7. ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ (1768-1845) ਜਨਮ ਵਜੀਰਾਬਾਦ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਇਕ ਕਸਬੇ 'ਸੋਹਦਰਾ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਤਹਿਸੀਲ ਫਾਲੀਆ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਮਰਾਲਾ' ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ (ਹਵਾਲਾ : ਅਬਦੂਲ ਗੁਹੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ)। ਇਹ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਿਤਨੇ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਮਰ ਸਾਰੀ ਮੈਂ ਜੋੜੇ,
ਗਿਣਨ ਲੱਗਾਂ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨ ਆਵਣ, ਜੋ ਦੱਸਾਂ ਸੋ ਥੋੜੇ।

ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਦੀਨੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿਕਮਤ (ਵੈਦਗੀ), ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ : ਸੱਸੀ ਪੁੰਨ੍ਹੂ, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਕਾਮਰੂਪ, ਰਾਜ ਬੀਬੀ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਹਾਤਮ ਨਾਮਾ, ਤਮੀਮ ਅਨਸਾਰੀ, ਜੰਗ ਬਦਰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਸ਼ਾ, ਕਾਮ ਲਤਾ, ਤਿਬ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ।

8. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ : ਪਿੰਡ ਪੱਸੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਜੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ : ਬਦੀਊੰਜ-ਜਮਾਲ, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ, ਗੁਲ ਬਦਨ, ਸੀਰੀ ਖੁਸਰੇ, ਆਦਿ।

9. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ : ਪਿੰਡ ਖੜੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੀਰਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਚ 1830 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਤੇ 1904 ਵਿਚ ਸਮਾਏ। ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਮਸਨਵੀ 'ਸਫਰੁਲ-ਇਸ਼ਕ ਅਰਥਾਤ ਸੈਫ਼ੁਲ-ਮੁਲੂਕ' ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਟੁੱਟ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ : ਕਿੱਸਾ ਖਵਾਸ ਖਾਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਹਿਦਾਯਤੁਲ-ਮੁਸਲਿਮੀਨ, ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੀਰੀਂ.ਫਰਹਾਦ, ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ, ਆਦਿ।

ਇਹ ਹਨ ਕੁੱਝ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਜੋ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੀ ਬੁੜ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਨਜ਼ਾਬਤ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਤੇ ਡਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੱਕਦਾਰ ਕਲਮਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ।

5

ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ ਮੁਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਰਕ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਟੁੰਬਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਣ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ? ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁੰਬਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਨੋਬੇਤਰ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿਕ ਰਸ ਮੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਵੀਰ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ। ਇਹ ਜਤਾਊਣ ਲਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੇਂਦੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ, ਜੀਉਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਨਾਖਤ ਤੇ ਟੈਂਹਰ ਨੂੰ ਹਰ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਾਂਗੇ, ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਰੂਪ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਰਚੇ, ਭਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ (ਭਗਤੀ/ਤਸੱਫ਼ੂਫ਼) ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਕਾਇਆ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਚਾਊਣ ਲਈ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਕਿੱਸੇ ਛੋਹੇ। ਕਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਾਨਸਿਕ

ਸਰੋਕਾਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰੈਹ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਘੋਖਣ ਉਪਰੰਤ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਮਸਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ :

- (ੳ) ਭੇੜ;
- (ਅ) ਪ੍ਰਭੂ-ਅਰਾਧਨ ਤੇ;
- (ਇ) ਰੰਜਨ।

ਹਣ ਅਸੀਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

(ੳ) ਭੇੜ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

ਜੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਨਕਸੇ ਉੱਤੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਗੋਤਾਂ ਜਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਸ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਗੋਤ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਵੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਵਾਨ ਇਕ ਥਾਂ, ਗੱਖੜ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ, ਸਿਆਲ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ, ਚੀਮੇ ਅੱਡ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਕਾਂ, ਚੱਠਿਆਂ, ਚੰਘੜਾਂ, ਬਾਜ਼ਵਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧੂਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਸਾਰ ਵੇਲੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਮੱਲੇ ਸਨ ਜਾਂ ਅਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਵਾ ਲਏ ਸਨ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਪਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹੜੀਆਂ ਗੱਡ ਗੱਡ ਕੇ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ—ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਣਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਸੰਗਤ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਭੋਇੰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਲਈ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਲਾਲਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਫੈਲਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਸਦਾ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਭੇੜਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਕੋਈ ਜਰਵਾਣਾ ਦੂਰੋਂ-ਪਾਰੋਂ ਆ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਭੇੜ ਵਾਪਰਦੇ ਸਨ। ਸੂਰਮੇ ਐਲੀ-ਐਲੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬੱਕਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨਿਕਲਦੇ, ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧਰੀਗੀਆਂ ਵਗ ਤੁਰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਲਾਂ-ਛਿਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂਕੇ ਗਭਰੂ ਮੌਤ ਦੇ ਸੀਤ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੇ। ਮਾਵਾਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਵੈਣ ਪਾਊਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਥਾਤਾਂ ਪਾਊਂਦੇ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਏਨੀ ਆਮ ਸੀ ਕਿ ਭੱਟਾਂ, ਛੂੰਮਾਂ-ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਭਿਰਾਈਆਂ ਨੇ ਕਈ ਭੇੜਾਂ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਬੰਧ ਕਰਨ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਰਚਣ ਤੇ ਗਾਊਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੇਚਾਂ ਲਈ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਢੱਡ ਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਵੀ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੇਲਿਆਂ-ਮੁਸਾਹਿਬਿਆਂ

ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਜੰਗੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ 'ਭੇੜ' ਤੋਂ 'ਅਰਾਧਾਨਾ' ਤੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਮਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸਫਲ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ 21 ਵਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੁਣ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵਾਰ' ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਵਾਰ-ਰੂਪ ਦਾ ਜੁੱਧ-ਨਾਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ-ਪਹੁੰਚਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੁਰਾਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਮਸਲਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜੀਵਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸੰਬੋਧਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਂਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਲਿਆ।

ਅਠਾਰ੍ਵਾਂ ਸਦੀ ਦੀ ਮੁਹਾਨ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਧ ਦਾ ਚਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਠੇਠ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਾਰ-ਰੂਪ ਦੇ ਖਾੜਕ ਨਾਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਪ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਿਗਸਾਇਆ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਪਾਸਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪਰਤ ਲਿਆ ਕਿ 'ਵਾਰ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਹੂ-ਗਰਮਾਉਣਾ ਸੁਭਾ ਮੁੜ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਠਾਰ੍ਵਾਂ ਸਦੀ ਪੂਰੀ ਤੇ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅੱਧੀ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭੇੜਾਂ ਤੇ ਘੱਲ੍ਹੂ-ਘਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਫਸਲ ਬੜੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਬਤ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇੜ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਰੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਪ੍ਰਭੂ-ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਤਸੋਵੁਡ (ਸੂਫੀਪੁਣੇ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਅਰਾਧਨਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਬੱਲੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਮਨ ਏਸ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਮੰਨੋਰਥ ਤੇ ਤਾਤਪਰਜ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਇਕ ਦੀ ਝਾਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਵੱਲ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਵੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦੋਵੇਂ ਆਸਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਹਾਂ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕਰਤਾਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾਰ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ, ਅਨਾਦਿ, ਅਜੂਨੀ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਚਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਚਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਇਕ ਅਚੱਲ, Page 96

ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸੁਜਾਨ ਵਸਤ ਹੈ, ਹੋਰ ਹਰ ਸ਼ੈ ਉਸ ਦੀ ਚਲਾਇਮਾਨ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੌਤ ਦਾ ਖਾਜਾ ਤਾਂ ਬਣਨਾ ਹੀ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਮੁਹਲਤ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਲਈ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸੌਖਾ ਰਾਹ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੁਮੂੰਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੂੰਹ ਖਾਲਿਕ ਜਾਂ ਕਰਤਾਰ ਵੱਲ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦੀ ਖਲਕਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬੂਟੀ ਉੱਗ ਪਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਬਿਗਾਨਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ; ਉਸ ਲਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ ਹਉਮੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਤਾ, ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਕੋਧ ਦੀ ਥਾਂ ਦਇਆ, ਲੋਭ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜਮ ਆ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਰਾਧਕ ਨੂੰ ਭਗਤ ਕਹਿ ਲਓ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਮਿਲੇਗਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਮਾਹ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੱਸੇਗੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਭੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਭੈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਲਾ ਜ਼ੋਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਓਨੀ ਦੇਰ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ 'ਮੁਰਸਦ' ਦੇ ਲੜ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਏਧਰ, ਭਗਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ, ਸੀਹਰਫ਼ੀ, ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਆਦਿ ਵਾਲੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਾਧਕ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਰਾਹ ਨੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਕੁਰਾਹ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸੋਧਕ ਫਿਕਰ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਭਰੌੜੇ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ।

(੪) ਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

ਰਸ-ਰੰਗ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਤੇ ਭੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੜਸੁੱਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਰੰਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਗੀਰ ਬੱਕ-ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਹਤ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹਤ ਵੇਲੇ ਰਾਹਤ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਗੀਰ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਬਿਸਰਾਮ ਨਾਲ। ਸਗੀਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਨ ਵੀ ਅਕੇਵੇਂ ਤੇ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਹਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਰਾਹਤ ਨਿਰੇ ਬਿਸਰਾਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਰੰਜਨ ਜਾਂ ਬਹਿਲਾਵੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਨੌਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸ ਲੱਭੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ ਸਿੰਗਾਰ, ਹਾਸ, ਕਰੁਣਾ, ਰੌਦ੍ਰ, ਵੀਰ, ਬਿਆਨਕ, ਬੀਭਤਸ, ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ। ਵਾਰਕਾਰ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਾਧਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਇਹੁੰਹੈ

ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਅਗਾਧਕਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ, ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ?

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਰੂਪ ਕਿੱਸਾ ਲੱਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ 'ਕਿੱਸਾ', ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਭੁੱਖਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਹਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਅਟਲ ਜੁਗਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਵਰਣਨ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ, ਨਸੀਹਤ ਤੇ ਤਾਜ਼ਨਾ, ਰਸ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ—ਗੱਲ ਕੀ, ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਵੀ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲਚਕਦਾਰ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਕਿ ਇੱਕੋ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਲਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਪਲਤ ਦਾ ਵੀ, ਮਜਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਹਕੀਕੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੇ ਵੀ ਖੁਸ਼; ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਦਿੱਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਲਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਾਮਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਸੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਲਈ ਪੂਰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਕਿੱਸਾ, ਇਕ ਵੱਡ-ਉਦਰੀ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਅਠਵਾਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਛੰਦਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਜਾਵਟੀ ਸਾਮਗਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀਰਤਾ, ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤਰਣ, ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ-ਸੁਫ਼ਾ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਕਿੱਸੇ (ਮਸਨਵੀ) ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾ-ਸਥਾਨਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਪੰਜਾਬਣ ਹੈ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬੁਖਾਰੇ ਦਾ ਉਜ਼ਬੇਕ, ਪਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬਣ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਪਾਸੋਂ ਉਜ਼ਬੇਕ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਜ਼ਬੇਕਪੁਣਾ ਬੁਰਦਬੀਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਸੀ ਸਿੰਪਣ ਹੈ, ਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਕੇਚ ਮਕਰਾਨ ਦਾ, ਪਰ ਲੱਗਦੇ ਇਹ ਵੀ ਥਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਸਰਾਇਕੀ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ) ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਯੂਸਫ਼-ਜੁਲੈਖਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ। ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਤੇ ਯੂਸਫ਼-ਜੁਲੈਖਾ ਈਰਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ, ਜਦਕਿ ਦੇਉ ਤੇ ਪਰੀਆਂ 'ਕੋਹ ਕਾਫ਼' ਜਾਂ 'ਕਾਕੇਸ਼ਸ' ਪਹਾੜ (ਜਾਗਜੀਆ) ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਿੱਸਾ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਾਹਣ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਮਰ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਮਾਇੰਦੇ ਹਨ।

ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਵਾਲੀ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਪੋਥੀ*

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਜੁਲਾਈ 1951 ਵਾਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਹਾਸ਼ਮ ਵਾਲਾ ਪੇਪਰ ਛਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :

“ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਸ਼ਨ ਲਾਲ ਚੌਪੜਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਵੱਲ ਦੁਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਸੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਢ़੍ਹਿਆ, ਸੁਣਿਆ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਵਾਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।”

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦੀ ਖੁਤਖੁਤੀ ਤਾਂ ਲੱਗੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਡਾ. ਚੌਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮਿਸਟਰ ਸੂਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਖਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਪੋਥੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦਾ ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਨੰਬਰ 4445 ਹੈ। ਪੋਥੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਦ-ਛੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਫਿਸ ਵੱਲੋਂ ਜਿਹੜੀ ਪਰਚੀ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਲਿਖੇ ਛੇ ਕਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :

1. ਸ਼੍ਰੀਗੀਂ ਡਰਹਾਦ;
2. ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ;
3. ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ;
4. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ;
5. ਮੀਰਾਂਬਾਈ; ਤੇ
6. ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ।

ਪਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਗੁਮਰਾਹ

* ਸਤੰਬਰ, 1951 ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ।

ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਰਾਮਚੰਦਰ, ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਤੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਕਿੱਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਰਾਇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਹੈ :

“ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਚੰਦਰ ਤੇ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ।”¹

ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਟਪਲੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁਨਾਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨੋਟ ਮੈਂ ਲੈ ਸੱਕਿਆ, ਉਹ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ’ ਹੈ—‘ਅਥ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਿਹਾਦ ਲਿਖਯਤੇ।’ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਫੋਲੀਓ 1 ਉ ਤੋਂ 50 ਉ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਡੱਡੇ, ਫੋਲੀਓ 50 ਉਤੋਂ ਹੀ, ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—‘ਅਥ ਸੋਹਣੀ ਮੇਹੀਵਾਲਿ ਕੀ ਬਾਰਤਾ ਲਿਖਯਤੇ।’ ਫੋਲੀਓ 50 ਉ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਾਗੀ ਪਾਸੋਂ ਫੋਲੀਓ ਦਾ ਅੰਕ ਗਲਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 51 ਦੀ ਥਾਂ 41 ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲਤੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੋਟ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੋਥੀ ਵਾਲੇ ਗਲਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਫੋਲੀਓ 81 ਉ ਦੀ ਠੀਕ ਉੱਪਰਲੀ ਤੀਜੀ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਫੋਲੀਓ ਉੱਤੇ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—‘ਅਥ ਸਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਕੀ ਕਥਾ ਕ੍ਰਿਤ ਹਾਸ਼ਮ ਲਿਖਯਤੇ।’ ਇਹ ਕਥਾ ਫੋਲੀਓ 104 ਅ ਉੱਤੇ ਆ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਿੱਸੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਿਆ, ਛਧੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਰੰਗੀਆਂ-ਚੌਰੰਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਚਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਥਾਤ 9 ਤਸਵੀਰਾਂ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, 5 ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਤੇ 4 ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਨਾਲ। ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁਰਜ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀਆਂ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪੋਥੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੇਲੇ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਐਲ. ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਤੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਨਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਐੰਡ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟਿੰਗ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਰਟਿਸਟ ਸ. ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦਾ ਬੜਾ ਸਾਧਾਰਨ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸੰਨ 1880 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸੱਜਨਾਂ ਨੇ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ—ਇਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਥਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਨੋਟ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ‘ਰਾਮ

ਚੰਦਰ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ', ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਫੋਲੀਓ 104 ਅ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੋਲੀਓ 116 ਉੱਤੇ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਦੋਹਰਾ

ਚੇਤਰ ਚਿੰਤਾ ਚਿਤਵਨੀ, ਫੂਲ ਰਹੀ ਬਨਰਾਇ।
ਦਸਰਬ ਕਾ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ, ਰਾਮ ਸਿੰਘਾਸਨ ਮਾਇ।

ਛੰਦ

ਚੇਤਰ ਚੰਚਲ ਚੜ੍ਹੀ ਬਹਾਰ
ਰਾਮ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰ ਆਪਾਰ
ਘਰ ਦਸਰਬ ਕੇ ਲੀਆ ਅਵਤਾਰ
ਕੁੰਡਲ ਛਕਿ ਰਹੇ ਕਾਨੋਂ ਨਾਲ
ਕੰਚਨ ਮੁਕਟਿ ਬਿਰਾਜੇ ਭਾਲੁ
ਸਿੰਘਾਸਨ ਜੜਿਆ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ
ਕਿ ਮਹਿਮਾ ਰਾਮ ਕੀ...

ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਦੋਹਰਾ

ਜਾਚਕ ਭਏ ਕੁਮੇਰ ਸਮ, ਰੰਕ ਨ ਰਹਿਓ ਕੋਇ।
ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕੀ ਬੇਨਤੀ, ਦਰਸ ਤਿਹਾਰੇ ਹੋਇ।

ਸਾਫ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ'² ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਫੋਲੀਓ 116 ਉੱਤੇ 'ਮੀਰਨ ਕੇ ਬੈਂਤ' ਜਾਂ ਮੀਰਨ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੀਹਰਫੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਕਾਹਲ ਵਿਚ, ਮੀਰਨ ਨੂੰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਹਰਫੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਬੈਂਤ ਇਹ ਹਨ :

ਅਲਫ ਆਇ ਕੇ ਦਿਸ਼ਕ ਲਖਾਉ ਕੀਤਾ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੰਜੜੇ ਚਾਇ ਬੀਮਾਰ ਸੁੱਟੀ।

2. ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਚਰਣਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿਲਦ, ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸੰਬਰ 1945) ਦੇ ਸਫ਼ਾ 81 ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਉਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ' ਦਾ ਵੀ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਟੁਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਕੁਛ ਅਰਸਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰਚਲਤ ਸੀ। ਕੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ, ਕੀ ਸਾਂਧ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪਦ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੋਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ :

ਰਾਮ ਚਲੇ ਬਨਾਰਸ ਕੋ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਾਸ ਵਿਸਾਖ।
ਜਸਰਬ ਪੰਥ ਨਿਹਾਰਦਾ, ਲੈ ਲੈ ਉੱਡੇ ਸਾਸ।
ਜਸਰਬ ਉਠ ਉਠ ਪੰਥ ਨਿਹਾਰੇ, ਭਰ ਭਰ ਹੋਂਝੂ ਧਾਈਂ ਮਾਰੇ।
ਲੈ ਲੈ ਖਾਕ ਸਿਰੇ ਵਿਚ ਡਾਰੇ, ਮੰਦਾ ਕੀਆ ਕੈਕਈ ਨਾਰੇ।
ਮੋ ਸੋ ਵਿਛੜੇ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ, ਹੁਣ ਕਦ ਮਿਲੇਂਗੇ...

ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤੀ,
ਚੰਦਨ ਜੇਗੀ ਮੈਂ ਰੋਦੀ ਦੀ ਦੇਗੀ ਘੱਟੀ।
ਮਾਪੇ ਲੱਖ ਤਬੀਬਾਂ ਦੇ ਢੋਇ ਰਹੇ,
ਦਾਈ ਦੇ ਥੱਕੀ ਸਾਨੂੰ ਜਨਮ ਪੁੱਟੀ।
ਮੀਰਨ ਆਇ ਕੇ ਮੈਂ ਦੁਖਿਆਰੜੀ ਨੂੰ (ਦੀ ?)
ਕਿਸੇ ਲੱਖੀ ਨਾ ਵੇਦਨ, ਹਾਇ ਮੁੱਠੀ।

ਇਹ ਪੂਰੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਤੀਹਵਾਂ ਬੰਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਜੇ ਯਾਰ ਆਇਆ ਮਨ ਮੁਸ਼ਟੀ ਹੋਇਆ, ਵਿਚ ਚੋਲੜੇ ਮੂਲ ਨ ਮਾਵਨੀ ਹਾਂ।
ਚੂੜਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਲਾਲ ਸੁਹਾਗ ਵਾਲਾ, ਹਸ ਮੰਗ ਸੰਧੂਰ ਭਰਾਵਨੀ ਹਾਂ।
ਸਈਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਲਖ ਮੁਮਾਰਖਾਂ ਨੀ, ਪੀੜ੍ਹੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵਨੀ ਹਾਂ।
ਮੀਰਨ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਖ ਸਦਕੜੇ ਨੀ, ਮਿੱਠੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਮਿਠੜੀ ਭਾਵਨੀ ਹਾਂ। 130।

ਇਹ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ‘ਇਤ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪੋਥੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸਾਰੀ’ ਲਿਖ ਕੇ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਰਾਮ ਰਾਮ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਸਲ ਪੋਥੀ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕਦੀ ਸੀ।

ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਫੋਲੀਓ 121 ਉੱਤੇ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੇ ਫੋਲੀਓ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਜਿਲਦਸਾਜ਼ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੋਥੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ਫੋਲੀਓ 125 ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੀਰਲੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕਬਲ ਦਾ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ— “ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਮੁਕਲ ਕਬੀ।” (“ਬ” ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)। ਪੋਥੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ’ਤੇ 373ਵੇਂ ਬੰਦ ਦਾ ਅੱਧਾ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 372 ਬੰਦ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਲੋਪ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ, ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ .ਚਾਰ ਫੋਲੀਓ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ਪੋਥੀ ਨੰਬਰ 4445, ਹਾਸ਼ਮ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪੋਥੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1. ਫਰਹਾਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਸ਼ੀਰਿੰ ਦੇ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਗੁਲਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਪਏ ਹਨ।
2. ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੀਰਿੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
3. ਮੁੱਲਾਂ-ਕਾਜ਼ੀ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ।
4. ਸ਼ੀਰਿੰ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
5. ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਤੇਸਾ ਫੜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
6. ਇਕ ਛੱਡੇ ਕੁੱਟਣੀ ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜੀ ਹੈ।

7. ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
 8. ਸ਼ੀਰੀਂ ਮਹੱਲ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
 9. ਕਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ੀਰੀਂ ਤੇ ਫਰਹਾਦ ਇਕੱਠੇ ਪਏ ਹਨ।
 10. ਮਹੀਂਵਾਲ ਪਿਆਲੇ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ।
 11. ਮਹੀਂਵਾਲ ਮਹੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਹੈ। (ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਿਲਦਸਾਜ਼ ਨੇ 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ' ਵਿਚ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ)
 12. ਮਹੀਂਵਾਲ ਪੱਟ ਦਾ ਕਬਾਬ ਭੁੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।
 13. ਸੋਹਣੀ ਕਬਾਬ ਖਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।
 14. ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੋਵੇਂ ਰੁੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 15. ਧੋਬੀ ਸੰਦੂਕ ਫੜਦਾ ਹੈ।
 16. ਸੱਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਛਿਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
 17. ਸੱਸੀ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 18. ਪੁੰਨੂੰ, ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਕ ਸਰਵਰਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ।

ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ *

ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹਰ ਜੀਉਂਦੇ ਕਵੀ-ਸੀਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧੜਕਣ ਕਿਤੇ ਤੀਬਰ, ਕਿਤੇ ਮੱਧਮ, ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਕਿਤੇ ਗੁਪਤ, ਕਿਤੇ ਬੁੜ-ਚਿਰੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਚਿਰ-ਰਹਿਣੀ ਰੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹੋਵੇ ਕਵੀ-ਰਿਦਾ ਤੇ ਇਸ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਗੁਣ ਤੇ ਆਕਾਰ, ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਦੇਸ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਜਾਂ ਵਾਮਨ ਰੂਪ ਧਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਲੱਭ ਪਵੇਗਾ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਡੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਮੰਨੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਖਰ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁੱਧ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਬਖਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਟੋਲਿਆ ਹੈ? ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਿਚ ਜਾਲੰਧਰ ਛਾਵਣੀ, ਕੀਤਾ ਬੈਠ ਬਿਆਨ।
ਹੈਗਾ ਵਤਨ ਗੁਰੀਬ ਦਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਬਟਾਲਾ ਜਾਨ।
ਐਪਰ ਝੂਠਾ ਵਤਨ ਹੈ, ਉਮਦਾ ਇਹ ਤਕਰੀਰ।
ਵਤਨ ਨਾ ਮੇਰਾ ਅਰਬ ਹੈ, ਨਾ ਕਾਬਲ ਕਸ਼ਮੀਰ।
ਕਬਰ ਅਸਾਂ ਦਾ ਵਤਨ ਹੈ, ਕੀਤਾ ਜੱਲ-ਜਲਾਲ।
ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਵਣਾ, ਹੁਕਮ ਇਲਾਹੀ ਨਾਲ।

ਅਮੀਰ ਬਖਸ਼ ਵਰਗੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਈ ਬੜੇ ਸੁਆਦਲੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਨਾਲ 'ਦੇਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਬ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਦੇਸ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੇਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦੇਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੇਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੇ ਤਰਾਨੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

* ਜਨਵਰੀ 1951 ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ।

ਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ਹਮ ਵਤਨ ਹੈ, ਹਿੰਦੇਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ ...

ਤਾਂ 'ਹਿੰਦੇਸਤਾਂ' ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਰਾਸਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਗ ਬੈਬਰ ਤਕ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਨੌ-ਦਸ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਰਬੀ ਯਾਤਰੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜ, ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਆਦਰਸ਼, ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਦੇਸ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਖ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੇ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਦੇਸ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਭਗਤੀ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਨਾਮ ਲਿਆਂ ਬਗਦਾਦ ਦਾ, ਹੁੰਦੇ ਕੰਮ ਅਸਾਨ ...

ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਦੇਸ-ਭਗਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਆਦਲਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਨਜ਼ਾਬਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ, ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦੁਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਬਾਣੀ¹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੀਵਾਂ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਇਕ ਚਿਤਰਾਵਲੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ 'ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ' ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ 'ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ' ਵੀ ਗਾ ਉੱਠਦੇ ਹਨ।² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਪਜ, ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ : ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ, ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ, ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ³; ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ, ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ⁴ ਤੇ ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ।। ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ⁵, ਵਰਗੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਰਗੇ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਇਰਤਾ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਦਿੱਤਾ।

ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ 'ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਭੂਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਵਤਨ ਵੱਲੋਂ ਨਿਲੱਜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਵੰਗਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ :

ਸਾਡਾ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਵਲਾਯਤ ਤੇ ਹਿੰਦ ਜਾਗੀਰਾਂ | 60।⁶

1. ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੩੩.

2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੨੨.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੯।

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੭੦।

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੭੨।

6. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, 1980, ਸੰਪਾਦਕ, ਪਟਿਆਲਾ, Page 105

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅੱਤ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਲੰਦਰ ਬੇਗ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਵਾਬ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਇਕ ਸਨੌਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮਨਸੂਰ ਨਿਜਾਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਦੀ, ਜੜ੍ਹ ਮੁੱਢੋਂ ਜਾਏ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਮਤਾਬੀ ਚੋਰ ਨੂੰ, ਘਰ ਆਪ ਵਿਖਾਏ।
ਏਸੇ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਚੜ੍ਹ ਹੁਕਮ ਕਮਾਏ।
ਜਗੀ ਬਾਦਲੇ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਬਾਜ਼ ਜੁੱਰੇ ਉਡਾਏ।
ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਭੱਜਾ ਕੰਡ ਦੇ, ਜਗ ਲਾਨੂਤ ਪਾਏ।
ਪਰ ਸਿਰ ਦੇਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ, ਜੇ ਹਿੰਦ ਨ ਜਾਏ।⁷

ਨਜਾਬਤ ਰਾਜਸੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਅਖਲਾਕੀ ਆਧੋਗਤੀ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਆਲੋਚਕ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ-ਪਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਅੱਛੀ-ਖਾਸੀ ਭੁਗਤਾਂ ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਨਜਾਬਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਰੋਕਣ ਉੱਤੇ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ; ਸੁਰੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਆਕੂਮਣ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਟੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਉੱਤੇ ਝੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਗੜੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਸਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ, ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਕੇ, ਪਾਸੇ ਪਰਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਸੀ; ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬ, ਦਲਿੱਦਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹੋਣੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਰੁਖ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੱਛਮੋਤਗੀ ਵੱਖੀ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ; ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਡਤਿਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਗਿਲਜੇ ਵੱਗੀ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ। ਪਿੜ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਚਾਰੇ ਯਾਰ।
ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਸੁ ਆਏ ਕਾਰ। ਨੱਠਾ ਕਾਬਲ ਤੇ ਕੰਧਾਰ।
ਆਇਆ ਖਾਲਸਾ।
ਖਬਰਾਂ ਗਈਆਂ ਧੁਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ। ਮਾਰੀ ਟੋਪੀ ਭੋਇਂ ਤੇ ਲਾਹਿ।
ਰੱਬਾ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕੀਤੇ ਆਹਿ। ਸਾਡਾ ਦਿੱਤੇ ਫਿਰਕਾ ਢਾਹਿ।
ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ।⁸

ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਣਦ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਰਦਾਰ ਹਨੀ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

7. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 565.

8. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, 1946, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਫ਼ਾ 88-89 **Page 106**

ਮੁਲਖ ਸਭ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧ ਦਿੱਤੇ,
ਦਾਈਆ ਪ੍ਰੈਬਚੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਚਾਂਵਦਾ ਈ।⁹

ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਊਂਦਾ ਹੈ :

ਕਲਾਨੌਰ, ਫਿਲੌਰ, ਪਿਸੌਰ ਤਾਈਂ,
ਟਕੇ ਦੇਂਵਦੇ ਨੀ ਮਾਰੇ ਹੂਰਿਆਂ ਦੇ।
ਤੇਗ, ਢਾਲ, ਤਲਵਾਰ, ਤੁਫ਼ੰਗ, ਨੇਜ਼ੇ,
ਕੌਣ ਅਟਕਦਾ ਈ ਅੱਗੇ ਸੁਰਿਆਂ ਦੇ।
ਪੈਣ ਭਾਜੜਾਂ ਚੀਨ ਮਾਚੀਨ ਤਾਈਂ,
ਕਾਬਲ ਕੰਬਦਾ ਨਾਲ ਖੰਘੂਰਿਆਂ ਦੇ।¹⁰

ਇਉਂ ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦੀ ਦੇਸ-ਭਗਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪੱਸਰਣ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ਼ੋਂ ਪਾਰ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਦਰਯਾਰ ਵਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਦਿੱਲੀ ਦੱਖਣ ਤੇ ਚੀਨ ਮਾਚੀਨ ਤਾਈਂ
ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਡ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਰੇ।¹¹

ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਸਤਲੁਜ਼ੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਕਰਕੇ, ਬੰਦ ਬੂਹੇ ਵਾਂਝ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਜੇ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਂਝ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵੀ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਚੀਨ-ਮਾਚੀਨ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਦੇਸ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਵਿੱਖ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਘੋਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ :

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ
ਦੋਵੇਂ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।¹²

ਇਹੀ ਕਵੀ, ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਖੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

9. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 121.

10. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 153.

11. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 131.

12. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਪਾਦਕ), ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, 1957, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਸਫ਼ਾ 179.

ਲੱਗੀ ਧਮਕ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ,
ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰੇ, ਹਾਂਸੀ, ਹਸਾਰ ਮੀਆਂ।
ਬੀਕਾਨੇਰ, ਲਖਨਊ, ਅਜਮੇਰ, ਜੈਪੁਰ,
ਪਈਆਂ ਭਾਜੜਾਂ ਜਮਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮੀਆਂ।
ਚੱਲੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ,
ਨਹੀਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਮੀਆਂ।¹³

‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ’ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਰਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਲਚਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ। ਜਿਵੇਂ, ਮੀਰ ਗੁਲਾਮ ਚੀਚਾ ਭਕਨੀਆਂ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਦਿੱਲੀ ਤਖਤ, ਲਹੌਰ, ਕਸੂਰਬ, ਠੱਟਾ, ਭੱਖਰ, ਦੱਖਣ, ਪੂਰਬ,
ਸਿਰ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਸੁਹਾਵੀ, ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਮੁਲਖ ਬਹਾਰਾਂ ਦਾ।¹⁴

ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਝਾਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੈਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਧਮਕ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਅਪੂਰਨ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ !

ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਮਾ ਤੇ ਸੋਭਾ ਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ‘ਸਰਕਾਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਸਰੱਦੀਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ; ਉਸ ਦੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ, ਸੁਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਅਨੇਕ ਜਿੱਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਣਾ ਅਸਲੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਤਗੜਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ, ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੀਟੀ ਹੋਈ ਮੁੱਠੀ ਥੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਦਸਾਂ ਵਰਿਅਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਚੀਨ-ਮਾਰੀਨ, ਕਾਬਲ-ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ-ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਧਮਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸੂਬਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੁੱਲ-ਖਰੀਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਕਪਟ ਭਰੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਕੇ ਹਾਰ ਗਈਆਂ :

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ,
ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ। 1921¹⁵

13. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 164.

14. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, 1946, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਫ਼ਾ 296.

15. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਪਾਦਕ), ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, Page 108

ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਬੰਗਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਉਧਰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਾਸੀ ਕਰੈ,
ਇਧਰ ਛੌਜ ਸ਼ਾਹੀ ਬਿਮਾਲਿਕ ਮਰੈ। 292।
ਉਧਰ ਲਾਟ ਦੇਤਾ ਹੈ ਤਲਬੇਂ ਤਮਾਮ,
ਇਧਰ ਸਿੰਘ ਲੜਤੇ ਹੈਂ ਬੇਦਾਮ ਆਮ। 293।¹⁶

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁੱਸ ਗਈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੁਆਨ ਸੂਹਾ ਲਹੁ ਗੋਰੇ ਗਿਰਝਾਂ ਦੀ ਦਾਨਵੀ ਤੇਹ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਪੇ ਭਰ ਭਰ, ਵੀਟਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸੇ ਸੱਜਗੀ ਰੱਤ ਦੀ ਰੰਗਤ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਗੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਢਬੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਕੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਦੂੱਤੀ ਵੈਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹ ਕੈਸਾ ਹੈ ? ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਰੱਤ ਦੇ ਕੁੰਗੂ ਦਾ ਇਕ ਤਰੌਂਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਵੀ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਕਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਇਹ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਣਗੁਣਾਈਆਂ ?

ਈਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ,
ਚੜ੍ਹੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆਂ।
ਚੜ੍ਹੇ ਪੁੱਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ,
ਜੈਸੇ ਬੇਲਿਓਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ।
ਚੜ੍ਹੇ ਸਭ ਮਝੈਲ, ਦੁਆਬੀਏ ਜੀ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨਿਵਾਏ ਨੇ ਢੇਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਚੜ੍ਹੇ ਜਮੂਰਖਾਨੇ,
ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਨਾ ਲਾਂਵਦੇ ਦੇਰ ਮੀਆਂ। 58।¹⁷

.....

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ,
ਦੋਵੇਂ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਛੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ,
ਜੇੜ੍ਹੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸਣੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਡਣ,
ਹਾਬੀ ਡਿੱਗਦੇ ਸਣੇ ਅੰਬਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੇਂ,
ਛੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ। 92।¹⁸

.....

16. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਸਫ਼ਾ 264.

17. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਪਾਦਕ), ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਫ਼ਾ 161.

18. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 179-180.

ਰਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਗਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ,
ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆਫਾਤ ਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ,
ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੀਸਰੀ ਜਾਤ ਆਈ। ੩।¹⁹

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਡੀ ਪਿਛਲੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਗਵਾਹ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਠੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਧਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਤ-ਕਬਨੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਿੱਖ-ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਕਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਘੂਰਨ ਵੇਲੇ ਘੂਰਦਾ ਤੇ ਥਾਪੜਨ ਵੇਲੇ ਥਾਪੜਦਾ ਹੈ—ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਉਂਗੇ ਦੋਂਦਾ ਤੇ ਅੰਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਸ-ਭਗਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੂਪਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ : ਦਇਆ ਰਾਮ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ ਹੋਏ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਆਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਗੌਰਵਭਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬ੍ਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਡਾ. ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਨਾਂ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਟੱਪ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ। ਸਾਹਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਕਿਸ਼ਨ ਸੋਬਤੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਨਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਪੂੰਜੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਧੀ-ਕਾਲ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਫਾਰਸੀ, ਸਧੁਕੜੀ ਤੇ ਬ੍ਰਤ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਗੀ ਅੰਤਰ-ਗਲਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ : ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਵਡੇਰੀ ਵਿਕਰੀ ਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਆਸ, ਕਿਸੇ ਪਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਿਰਕੱਢਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਥਿਤ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੁੱਚਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਨਾਵਾਕਢੀ। ਕਾਰਨ ਚਾਹੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ‘ਪਰਭਾਖਾ ਗਹਿਣ’ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸ਼ੇਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਂ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਨਵੇਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਰਕੱਢ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ-ਛੱਡਾ ਕੇ, ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸਧੁਕੜੀ, ਬ੍ਰਤ, ਉਂਗੜੀ¹¹ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ, ਜਦੋਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਟੁਣਕਾਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਏ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰਾਬਾਦੀ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀ ਸੁਣ ਬੈਠਾ, ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਲੁਟਾ ਬੈਠਾ। ਇਕ ਸ਼ਿਆਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਇਉਂ ਸੁਣਾਈ ਹੈ :

ਸੁਨਾਯਾ ਰਾਤ ਕੋ ਕਿੱਸਾ ਜੋ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਕਾ,
ਤੋ ਅਹਿਲਿ-ਦਰਦ ਕੋ ਪੰਜਾਬੀਓਂ ਨੇ ਲੂਟ ਲੀਯਾ।

ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਜਾਂ ਯਸ਼ਪਾਲ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਅਰਮਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਛੰਦਾਂ, ਰਾਗ-ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਸੁਰਾਂ, ਟੱਪਿਆਂ ਤੇ ਗਿੱਧਿਆਂ-ਭੰਗੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਾਸ ਕਰ ਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ, ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਕੱਢ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਥਾਨ, ਕਦੀ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਵਰਗਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗ ਦੀ, ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਿੱਚ ਵਾਲਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਹਣ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਦਰ ਤੇ ਵਿਕਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਦੀ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖੁਗਿਦਣ ਦਾ ਸ਼ੋਕੀਨ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚ, ਪਠਾਣ, ਅਫਗਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਜਮਵਾਲ, ਪਹਾੜੀਏ, ਬਾਗੜੀਏ, ਭਈਏ ਤੇ ਪੂਰਬੀਏ ਲੇਖਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ? ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ, ਨਾ ਕਿ ਵੱਟਕ ਜਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੀ ਸੂਹ ਡਾ. ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਤੇ ਡਾ. ਨਵ ਰਤਨ ਕਪੂਰ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਇਆ ਰਾਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਲੇਖ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਗੁਜਰਾਤ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਕਲਚਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਲਪਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਇਆ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਨਸੋ ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਲਮ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਕਾਫਤੀ ਅਸਰ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦੀ ਹੈ।

2

ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਡਾ. ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *Gujarata And Its Literature* ਤੋਂ 1949 ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਦਇਆ-ਰਾਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਭਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਓਦੋਂ ਡਾ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ, ਉਹ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਦੀਵਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਲਾਲ ਐਮ. ਝਾਵੇਗੀ ਨੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1950 ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ :

I talked to Mr. Munshi and he said that he had heard from you and that he would enquire as to from where he had written about Daya Ram's Panjabi verses and let you know...

ਸ੍ਰੀ ਝਾਵੇਗੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ *Milestones in Gujarati Literature* (ਦੂਜੀ ਛਾਪ, 1938, ਸਫ਼ਾ 312) ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਦਇਆ ਰਾਮ ਨੇ 12000 ਪਦੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, 200 ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਤੇ 40 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਨ। ਝਾਵੇਗੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਜਾਗੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ 3 ਜਨਵਰੀ 1950 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ :

...very few of these are obtainable. One or two lines are found interspersed in padas of Vraja. I am trying to find them out and will let you know.....

ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਦੇ ਦੀ ਨਕਲ ਭੇਜ ਕੇ ਖਿਆਲ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ, ਸ੍ਰੀ ਸ਼੍ਰਿਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰਾਵਲ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਦੇ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

ਰਾਗ ਕਾਫੀ ਗਤ ਨੁਮਗੀ
ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦੀ ਮਹੇਰਮ ਜਾਨਦਾ ਭਲਾ ਵੇ
ਤੋ ਭੀ ਅਰਜ ਬੇਰਦੀ ਨਹੀਂ ਮੀਨਦਾ ਸਾਡੇ...1
ਪੇਡੇ ਦੀ ਦਰ ਦੀ ਪਯਾਸੀ ਮੇਰੇ ਅਖਿਆਂ ਨੂੰ
ਨਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਤਰਸਾਨਦਾ ਸਾਡੇ...2
ਦਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਟੁਕ ਮੇਹਰਮ ਨਿਧਾਕਰ
ਸਾਨੂੰ ਕਯੋਂ ਜੀਵੈ ਦਰਸ ਦਿਖਾਨਦਾ ਸਾਡੇ...3

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਦੇ ਨੂੰ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ

- Dayarama composed poems in Panjabi and Urdu (p. 210)...Dayarama also wrote many poems in Hindi, Vraja, Marathi, Panjabi, Sanskrit and Urdu... (p. 220). Munshi, K.M., *Gujarata And Its Literature*, 1935, Bombay, Longmans, Green & Co. Ltd.

ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਅਸਲੋਂ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ :

ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ ਜਾਣਦਾ ਭਲਾ ਵੇ
ਤਾਂ ਵੀ ਅਰਜ ਬੇਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ,
ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ...1
ਤੈਂਡੇ ਦੀਦ ਦੀ ਪਿਆਸ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨੂੰ
ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਰਸਾਂਵਦਾ ?
ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ...2
'ਦਯਾ' ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਟੁਕ ਮਿਹਰ ਮਨ ਧਾਰ ਕਰ
ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਜੀਵੇਂ ! ਦਰਸ ਦਿਖਾਂਵਦਾ ?
ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ...3

ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਧ ਉਤਾਰੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਝਾਵੇਰੀ ਜੀ ਨੇ ਮਿਤੀ 12-1-1950 ਦੇ ਪੱਤਰ ਰਾਗੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ, ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ, ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਹਨ :

The fact is that hardly anyone in Gujarati cares about his (Daya Ram's) Panjabi, rather all non-Gujarati poems. He is popular only for his Gujarati poems, Garbis, so I am not hopeful of being of any use to you...

ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਝਾਵੇਰੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਪਦਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ, ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਪਦਾ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੇ ਤਰੰਗਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ?

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੀ.ਐਸ.ਐਨ. ਦੀ ਕਾਨ.ਫਰੰਸ ਵਿਚ ਬੜੇਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਓਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਧਾਜੀ ਰਾਓ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਓਗੀਐਂਟਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ 'ਕ੍ਰੋਨਾਲੋਜੀ ਆਫ ਗੁਜਰਾਤ' ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਐਮ.ਆਰ. ਮਾਜ਼ਮਦਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦੇ ਹੋਰ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਹੁਣ ਦਇਆ ਰਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸੰਗ੍ਰੰਹ ਵਿਚ ਛਧ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਇਆ ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

3

ਦਇਆ ਰਾਮ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਮੁੰਦ Page 114

ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੇ ਰੰਗੀਨ ਮਿੜਾਜ ਵਾਲਾ, ਬਾਂਕਾ ਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤੀ ਹੁਸਨ ਦਾ ਨਿਸੰਗ ਤੇ ਦਿਲਫੈਂਕ ਕਵੀ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ, ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, 'ਚਾਂਦੋਦ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, 1767 ਵਿਚ ਨਾਗਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ। ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦਲੀਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੱਭੋਈ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਮਾਮੇ-ਮਾਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਕੀ ਫੜੀ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਸਹੇਲ ਲਈ। ਮੁੰਡਾ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਮਨ-ਚਿਤ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ, ਮੋਕਲੇ ਹੱਡਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਣੇ-ਸੁਨੱਖੇ-ਸਡੌਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਫੂਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ, ਕੁੜੀਆਂ-ਚਿੜੀਆਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਉਹ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਪੜਾ ਟੱਪ ਕੇ 'ਪਰਸਣ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ-ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਪਨਘਟ ਦੇ ਗੋੜੇ ਕੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਰ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਹੁਹ-ਧੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਮੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਨੂੰਬੀਆ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਉੱਨੀਆਂ-ਵੀਹਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪਨਘਟ ਉੱਤੇ ਆਈ ਇਕ ਸੁਹਾਗਣ ਸੁਨਿਆਗੀ ਨਾਲ ਛੇੜਖਾਨੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਸੁਨਿਆਗੀ ਬੜੀ ਬਲੀ ਨਿਕਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਇਸ਼ਕੀ ਟਿੱਡੇ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੁਲਕੜ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਣ ? ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸੁਨਿਆਗੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਕੱਸ ਕੇ ਇਕ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ। ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਸੁਨਿਆਗੀ ਦੀ ਪਕੜ ਦੀ ਕੱਸ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਸੁਨਿਆਰੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਟੰਬਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੱਜਿਆ ਆਇਆ। ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਸ ਪਿਆ ਕਿ ਦੱਭੋਈ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੋਰ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਓਥੋਂ ਜਿਓਂ ਖੁਗੀ ਚੁੱਕੀ, ਇਕ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਕਰਨੌਲੀ' ਵਿਚ ਜਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਓਥੇ ਸਾਧੂ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸੀ, ਪਰ ਠੇਠ ਸੰਨਿਆਸ ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦਾ। ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਮਤ ਸੂਤ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਮਾਪਵਾਚਾਰੀਆ ਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦਇਆ ਰਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ, ਸੂਰਦਾਸ ਵਾਂਗ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੋਟਕੇ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਾਊਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਐਨਾ ਖਿੱਚ-ਪਾਊ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸੌ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ 20 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ 7 ਵਾਰੀ ਨਾਥ ਦੁਆਰੇ, ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਬਦਿੰਕਾਸ੍ਮ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਦ੍ਰਾਰਿਕਾ, ਗੋਕੁਲ, ਮਖੂਰਾ, ਵੰਦੀਵਨ ਤੇ **Page 115**

ਤੀਰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀਪੁਣੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰਮ ਤਕ ਗੰਗਾਜਲ ਦੀ ਗਾਗਰ ਮੇਢੇ ਉੱਤੇ ਢੋ ਕੇ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਗੋਸ਼ਾਮੀ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਮਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ।

ਉਹ ਪਾਨ ਖਾਣ, ਭੰਗ ਪੀਣ ਤੇ ਅੰਰਤਾਂ ਹੰਢਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਇਕ ਰਤਨਬਾਈ ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਉਮਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਦਇਆ ਰਾਮ ਉਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਕਾਉਂਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ ਲਾ, ਨਾਦੀਆੜ ਦੀ ਲਾਲ ਪੱਗ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖ, ਢਾਕੇ ਦੀ ਮਲਮਲ ਉੱਤੇ ਸਿਲਕ ਦੀ ਸੂਹੀ ਪੱਟੀ ਵਾਲਾ ਅੰਗਰੱਖਾ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਪਾਨ ਖਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਚੁਰਾਸੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੌੜੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਜਾਪਦੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੇਰੀ ਧੈਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣੀ”। ਹੈਂਕੜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਹ ਗੁਸੈਲ ਵੀ ਬੜਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਗੀਰਿਕ ਚੋਲਾ 9 ਫਰਵਰੀ, 1852 ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

4

ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ, ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਉਪਰੰਤ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ, ਪਿਛਲੇ 45 ਵਰ੍ਤਿਆਂ ਤੋਂ, ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਅਣਸਮੇਟੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਣਗੋਲੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁੱਟ-ਸੁਟਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਅੰਤਿਮ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਡਾ. ਮਾਜ਼ੂਮਦਾਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਪਏ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ-ਖੁਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧੂਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਬੇਉਜ਼ਕ ਬੇਧਿਆਨੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਲੇਖ। ਗੁੰਮ ਹੋਏ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਰਾਹੀਂ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਵੀ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵੱਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਲੇ ਨੂੰ ਝਰੋਖੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਸਟੈਨੋ ਸ. ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਇਹ ਅਧੂਰਾ ਲੇਖ ਵੀ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਕੇ ਗਵਾਚੇ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਸੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਸ ਲੇਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਲੋਂਪੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਅਚਾਨਕ, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁੰਬਈ ਜਾ ਕੇ ਟਿਕਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਗੁਜਰਾਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੜੇ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਵਸੀਲਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦਇਆ ਰਾਮ ਹੁਗਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੋ-ਕਾਪੀਆਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਰਾ ਇਸ Page 116

ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ-ਕਾਪੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਜਨਤਾ ਬੜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੱਕਰੀ। ਅਜੇ ਝਰੋਖੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਬਹੁੜੇ, ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ।

5

ਦਾਇਆ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਪ੍ਰੋ. ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਠਾਲਾਲ ਗੋਵਰਧਨਦਾਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਭਕੁ ਕਵਿ ਦਯਾਰਾਮ ਭਾਈ ਨੁ ਜੀਵਨ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਦਯਾਰਾਮ ਸਮਾਰਕ ਸਮਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪਦ ਮੈਨੂੰ ਝਾਵੇਗੀ ਜੀ ਰਾਹੀਂ, ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰਾਵਲ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਉਪਰ ਉੱਧੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਭੇਜੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਨ ਮਾਮੂਲੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਪਾਠ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਉਠਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਰਾਵਲ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੌਮੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਨਾ ਰਾਵਲ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਵਿਚ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨ ਦਰਪਣ ਦੇ ਸਫ਼ਾ 290 ਉੱਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ :

ਮਾਰਵਾੜੀ ਤਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਪਦੋਂ

ਇਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦਿੱਤੇ ਪਦ-1, ਪਦ-2, ਪਦ-3, ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਲ 11 ਪਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਗਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਪਦ ਮਾਰਵਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ। ਮਾਰਵਾੜੀ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਨਿਰੋਲ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਗੇਖਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਿਲਗੇਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਦ ਪਛਾਣਨੇ ਅੱਖੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਮਲਬੇ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਨੌਵੇਂ, ਦਸਵੇਂ ਤੇ ਯਾਰ੍ਹਵੇਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ, ਹੂ-ਬ-ਹੂ, ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗੁਜਰਾਤੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਭਵ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਪਬ-ਟੂਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਪਦ-9 ਰਾਗ ਝਿ ਝੋਟੀ ਗਤ ਟੱਪਾ ਨੀ

ਮੇਡਾ¹ ਪਜਾਰਾ, ਮੇਡਾ ਸਾਂਵਰਾ ਸਲੁਣਾ²

ਮੇਡਾ ਮੋਹਨਾ ਮੀਜਾਜ਼ੀ³

ਹੋ ਮੇਡਾ ਪਜਾਰਾ। ਟੇਕ

1. ਮੈਡਾ 2. ਸਲੁਣਾ 3. ਮਿਜਾਜ਼ੀ।

ਤੁਮਰੇ ਦਰਸ ਦੀ ਤੋ ਪੜਾਸੀ ਆਖਿਯਾ⁴ ਵੇ
ਮੋਹਨ ਮੁਰਲੀਵਾਰਾ⁵ ਵੇ,

ਹੋ ਮੇਡਾ ਪੜਾਰਾ—1

ਮਨ ਮਹੇਬੁਬਥਾ⁶ ਦਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੇ,
ਤੁਹੀ ਚਸ਼ਮੇਦਾ⁷ ਤਾਰਾ ਵੇ

ਹੋ ਮੇਡਾ ਪੜਾਰਾ—2 (ਸਫ਼ਾ 264)

ਪਦ-10 ਰਾਗ ਕਾਢੀ ਗਤ ਠੁਮਰੀ ਨੀ

ਮਤ ਛੋੜ ਵੇ ਅਸਾਨੁੰ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਵੇ
ਸੁਨ ਬਨਵਾਰੀ ਵੇ
ਹੁਵਾ⁸ ਕਯੋਂ ਬੇਦਰਦੀ ਤੁੰ ਦਰਦ ਵਾਲੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਦਯਾ ਸੋਈ ਕਯੋਂ ਵੇ ਮਹੇਰਾ⁹ ਨਾ ਦੇਵੇ
ਸੁਨ ਬਨਵਾਰੀ, ਵੇ (ਸਫ਼ਾ 264)

ਪਦ-11 ਰਾਗ ਕਾਢੀ ਗਤ ਠੁਮਰੀ ਨੀ

ਸਾਂਡੇ¹⁰ ਦਿਲ ਦੀ ਮਹੇਰਮ ਸਾਮਲ ਜਾਨਦਾ ਭਲਾ ਵੇ,
ਤੋ ਭੀ ਅਰਜ ਖੇਰ¹¹ ਦੀ ਨਹਿ ਮਾਨਦਾ

ਸਾਂਡੇ ਟੇਕ

ਪੈਂਡੇ¹² ਦੀ ਦਰਦੀ ਪੜਾਸੀ ਮੇਰੇ ਅਖਿਯਾ¹³ ਨੂੰ
ਨਮਾਨਿਯਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਤਰਸਾਨਦਾ¹⁴ ? ਸਾਂਡੇ ਮ
ਦਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਟੁਕ ਮਹੇਰਮ ਨਿਘਾ¹⁵ ਕਰ,
ਸਾਨੁੰ ਕਯੋਂ ਜੀ¹⁶ ਵੇ ਦਰਸ਼ ਦਿਖਾਨਦਾ¹⁷ ?

ਸਾਂਡੇ, 2 (ਸਫ਼ਾ 264)

4. ਅੱਖੀਆਂ 5. ਮੁਰਲੀਵਾਲਾ 6. ਮਹਿਬੁਬ 7. ਚਸ਼ਮਾਂ ਦਾ

8. ਹੋਇਆ 9. ਮਿਹਰ 10. ਸਾਡੇ 11. ਸੈਰ 12. ਪੈਂਡੇ 13. ਅੱਖੀਆਂ 14. ਤਰਸਾਨਦਾ 15. ਨਿਗਾਹ

16. ਨਹੀਂ 17. ਦਿਖਾਨਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ *

ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 1761 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਗਰੀਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਗੈਰ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਕੂਲੀ ਤਾਲੀਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਗ ਸੀ, ਪਰ ਆਪੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਡਰਾਂਸੀਸੀ, ਡੱਚ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀਨ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਡੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ-ਬਦੇਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ Baptist Society ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਸਭਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਭਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ? ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਆ ਪਈ। ਕੇਰੀ ਨੇ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਭਾਂਡਾ-ਟੀਂਡਾ ਨੀਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚਹੜਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੋਈ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਛਿਆਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 15-16 ਮੀਲ ਦੂਰ, ਹੁਗਲੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ, ਸੀਰਾਮਪੁਰ (ਸ੍ਰੀਰਾਮਪੁਰ) ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਡੇਨਮਾਰਕ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਕੇਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ, ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਤੇ ਵਾਰਡ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕੇਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਸੋ, ਕੇਰੀ ਹੁਗਾਂ 1799 ਵਿਚ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡੇਗਾ ਲਾਇਆ। ਵਾਰਡ ਛਾਪੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਸੋ, ਇਹ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਤਰਜ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਰੀ ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੋ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਈਬਲ-ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ, ਉਹ ਸੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ। ਸ੍ਰੀਰਾਮਪੁਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਜੇ ਰੱਬ ਨੇ ਸ਼ਾਡੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ

ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੇਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਸੂਬੇ ਤੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਇਹ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਟੀਚਾ ਸੀ, ਦੁੱਹ-ਚਹੁੰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਕੇਗੀ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਵਿਦਵਾਨ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ, ਅੱਗੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਅਸਲ ਵਾਲੇ ਪੂਰੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਵਾਂ ਹੋਣ ਤਕ ਕੇਗੀ ਆਪ ਉਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਵਾਕ ਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀਗੁਰਪੁਰ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਗੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਲਈ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ।

ਬੰਗਾਲੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੇਗੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

‘ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ 1807 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ 1809 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਨਵੰਬਰ 1809 ਵਿਚ ਛਪੀ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਸਾਰਾ ‘ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ’ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਟਾਈਪ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਛਪਾਈ ਜਾਰੀ ਹੈ।

‘ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ’ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਜਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਕੇਗੀ ਆਪ ਤਾਂ ਕਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ 1890 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਭਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਪਾਦਰੀ ਚੇਂਬਰਲੇਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵੱਸਣ ਲਈ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੁਕਸ-ਰਹਿਤ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਪਾਦਰੀ ਚੇਂਬਰਲੇਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ’ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਚੇਂਬਰਲੇਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਪੀਕੌਕ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਡਾ. ਕੇਗੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਗਸਤ 1811 ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ‘ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ’ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਡਾ. ਕੇਗੀ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ Page 120

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਛਾਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1811 ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਛਾਪਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕੰਮ ਬੜੇ ਜੋਰ-ਸੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 11 ਮਾਰਚ, 1812 ਈ। ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮੁੱਲ ਖਰੜੇ ਤੇ ਟਾਈਪ ਵੀ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ। ਕੇਵਲ ਮਾਇਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 60-70 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੜ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਈਪ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਖਰੜਾ ਵੀ। ਪਰ ਕੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 11 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤੇ 25 ਮਾਰਚ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਡਾ. ਕੇਗੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੰਡਿਤ, ਸਿੱਖ, ਮਰਹੱਟਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਉੜੀਸਾ, ਤੈਲਿੰਗ, ਅਸਾਮ ਤੇ ਕਰਨਾਟ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੱਗ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕੇਗੀ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਸੀ। ਇਹ 99 ਸਫੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤਖਤੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਦੱਸਣਾ ਕਾਢੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਉਲੰਗ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਜਾਣਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੇਗੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ' ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਛਾਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਕੰਮਲ 'ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ' ਕਿਤੇ 1814 ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਛਪਿਆ। 1815 ਦੀ ਰਪੋਟ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ' ਐਗਜ਼ੋਡੱਸ (Exodus) ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਛਾਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀ ਮੌਜ਼ ਹੋ ਗਈ। 'ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ' ਦੇ ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਅਜੇ ਅਨੁਵਾਦੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਤਸਲੀਬਖਸ਼ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੋ, ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ ਹੀ ਠੱਪਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਕੇਗੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਜਿਹੜੇ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੰਨਾਂ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਉਹ ਹਨ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਡੋਗਰੀ ਤੇ ਭਟਨੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਿਸ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੇਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਧਾਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫਿਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ 1811 ਦੇ ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖੋ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

"ਆਬਰਾਹਾਮ ਕੀ ਉਲਾਦ, ਦਾਓਦ ਕੀ ਉਲਾਦ ਯਿਸੁ ਖੀਸਟ ਦੰਯਾ ਪੂਰਬ ਪੁਰਸਾਂ ਕੀ ਪੋਥੀ ਇਹ।"

Page 121

ਇਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਡਾ. ਜੌਨ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 1845 ਵਿਚ ਛਪੇ ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ :

“ਕੁਲ ਪੜ੍ਹੀ ਈਸਾ ਦਾਉਦ ਦੇ ਵੰਸ ਦੀ ਜਿਹੜਾ ਇਬਰਾਹਮ ਦੀ ਉਲਾਦ ਸੀ।”
ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਊਟਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਰਾਮਰ ਵੀ ਕੋਗੀ ਦੀ ਗਰਾਮਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਗੀ ਵਾਲੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ।

ਕਵੀ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ *

ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1806 ਈ. ਵਿਚ, ਪਿੰਡ ਪੱਸੀਆਂ ਵਾਲੇ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ 57 ਵਰ੍ਗ ਪਿੱਛੋਂ, ਓਥੇ ਹੀ, ਸੰਨ 1863 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਦੱਖਣੀ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. ਕਿੱਸਾ ਮਲਿਕਜ਼ਾਦਾ ਵ ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ;
2. ਕਿੱਸਾ ਅਦਹਮ ਬਲਖੀ;
3. ਕਿੱਸਾ ਚੰਦਰ ਬਦਨ;
4. ਬਦੀਉੱਜ-ਜਮਾਲ;
5. ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ;
6. ਕਿੱਸਾ ਗੁੱਲ ਸਨੋਬਰ ਤੇ
7. ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ।

ਕਿੱਸਾ ਮਲਿਕਜ਼ਾਦਾ ਵ ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 1683 ਈ. ਵਿਚ 'ਫਾਇਜ਼' ਕਵੀ ਦੀ, ਦੱਖਣੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਮਸਨਵੀ ਰਿਜ਼ਵਾਨ ਸ਼ਾਹ ਵੱਡੇ ਅਫਜ਼ਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਕਿਸੇ ਪਰੀ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਾਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ :

ਆਇਆ ਗੱਜਦਾ ਸੱਪ ਸ਼ਪਾਸ਼ਪ, ਜਿਉਂ ਕਰ ਲਾਲ ਅੰਧੇਰੀ।
ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿਉਂ ਆਇਆ, ਕਰ ਕੇ ਸਖਤ ਦਲੇਰੀ।
ਰੇਸ਼ ਮੇਲ ਕਮਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਤੀਰ ਖਦੰਗ ਚਲਾਇਆ।
ਸਿਰ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੁਸੁੱਲੂ ਹੋਇਆ, ਨਾਅਰਾ ਸੱਪ ਉਠਾਇਆ।
ਗੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੋਵੇਂ, ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਆਈਆਂ।
ਸੁਰਤ ਅਕਲ ਕੁਝ ਰਹੀ ਨਾ ਮੂਲੇ, ਦਹਿਸਤ ਮਾਰ ਗਵਾਈਆਂ।

ਕਿੱਸਾ ਅਦਹਮ ਬਲਖੀ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ

* 1960 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ। ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਉੱਧੀਤ।

ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਫਕੀਰ, ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਹ-ਜਾਂਦਾ ਹਕੀਮ ਉਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਨ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਮੂਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸਤਰਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਕਦੀਂ ਕਦੀਂ ਉਹ ਵਕਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਸਲ ਬਹਾਰਾਂ।
ਬਾਗੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਸਈਆਂ ਦੀ ਡਾਰਾਂ।
ਇਕ ਦਿਨ ਓਸ ਪੁਸ਼ਾਕ ਜਗੀ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਅੰਗ ਲਗਾਈ।
ਹੋ ਅਸਵਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਡੋਲੇ ਘਰ ਥੀ ਬਾਹਰ ਆਈ।
ਸਣੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਾਗ ਪਿਛ ਦੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਾਈ।
ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰਨ ਗੁਲਾਮਾਂ ਇਕ ਦੂ ਇਕ ਸਵਾਈ।

ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ 1640-41 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਹੈ। ਪਰੀਆਂ-ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨਹੋਣੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਮਿਹਣੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਪਾਰੀ, ਖੜਾ-ਖੜੋਤਾ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ :

ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਜਾਂ ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਆਖੀ
ਦਰਦ ਨਾਲ ਆਸ਼ਿਕ ਉੱਡੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ।
ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ
ਜਾਗੀ ਰੋ ਕੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਕਰਦਾ।
ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਦੇ ਵਿਚ ਜੇ ਰਾਜੀ ਹੈਂ ਤੂੰ
ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਥੀ ਇਹ ਗਰੀਬ ਡਰਦਾ।
ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਰਜਾ ਦੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀ
ਤੇਰੇ ਰੂਬਰੂ ਵੇਖ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਮਰਦਾ।
ਕਰ ਕੇ ਇਤਨੀ ਬਾਤ ਫਿਰ ਰੱਬ ਅੱਗੇ
ਕਹਿੰਦਾ ਮੂੰਹ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਕਰ ਕੇ,
“ਰੱਬਾ ਕੱਢ ਲੈ ਜੀਉ ਤੇ ਜਾਨ ਮੇਰੀ
ਮਿਲਾਂ ਯਾਰ ਨੂੰ ਜਾ, ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰ ਪਰ ਕੇ।”
ਇਹ ਗੱਲ ਆਖ ਕੇ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ
ਛਿੱਗਾ ਤੁਰਤ ਜਮੀਨ ਤੇ ਮਾਰ ਨਾਅਰਾ।
ਓਸੇ ਵਕਤ ਕਲਬੂਤ ਥੀਂ ਰੂਹ ਉਸ ਦਾ
ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਆਰਾ।

ਬਦਾਮੀਉੱਜ-ਜਮਾਲ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਆਜਿੜ' ਕਵੀ ਦੀ 1689 ਈ. ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮਲਿਕਾ-ਇ-ਮਿਸ੍ਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ :

ਦੁਖਤਰ ਕਹਿਆ, “ਦੱਸ ਤੂੰ, ਨਫ਼ਾ ਜੋ ਹੈ ਮਸਵਾਕ।”
ਕਹਿਆ ਸ਼ਜ਼ਾਦੇ, “ਸਮਝ ਤੂੰ; ਹੁਕਮ ਸ਼ਰੀਅਤ ਜਾਕ।
ਮੋਟੀ ਚੀਜ਼ੀ ਉੰਗਲੀ, ਹੋਵੇ ਗਿੱਠ ਲੰਮਾ,
ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ ਵੱਲ ਸੱਜਿਓ, ਹੋਵੇ ਦੂਰ ਸ਼ੈਤਾਂ।
ਨਿਕੜੀ ਉੰਗਲੀ ਹੇਠ ਹੋ, ਨਾਲੇ ਹਿੱਕ ਅੰਗੂਠ
ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਤ੍ਰੈ ਉੰਗਲਾਂ, ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਾ ਨਾ ਝੂਠ।
ਦੁਸ਼ਮਨ ਉੱਪਰ ਫਤਿਹ ਹੋ, ਜੋ ਮਸਵਾਕ ਕਰੋ
ਕਾਫ਼ਰ, ਆਜਿੜ ਹੋ ਕੇ, ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਮਰੋ।”

ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਇਸ ਸਰਤ ਉੱਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਾਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਨੋਬਰ' ਵੱਲੋਂ 'ਗੁਲ' ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਾਗ ਕੇ, ਜਾ ਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ-ਵਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ 'ਗੁਲ' ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਜੂਠ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਭੇਤ ਲੱਭਣ ਦਾ ਇਨਾਮ, ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ। ਨਮੂਨਾ :

ਉੜਕ ਮੁਰਗ ਵਿਦਾ ਹੋ ਟੁਰਿਆ ਛੋੜ ਮੁਸਾਫਰ ਤਾਈ।
ਜਿਉਂ ਕਰ ਛੋੜ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਬਲ ਗਿਆ ਉਥਾਈ।
ਸੜਦਾ ਜਿਗਰ ਵਿਛੋੜੇ ਅੰਦਰ ਜਗ ਅਰਾਮ ਨ ਆਵੇ।
ਆਹੀਂ ਨਾਲ ਨਾ ਬੋਲੋ ਮੂੰਹ ਥੀਂ ਧੂਆਂ ਬਾਹਰ ਆਵੇ।

ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ (ਬਹਿਰਾਮ ਗੋਰ) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਾਂ 'ਨਿਜ਼ਾਮੀ' ਤੇ 'ਖੁਸਰਵ' ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤੇ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

'ਬਹਿਰਾਮ ਗੋਰ' ਵਿਚ ਅਨਹੋਣੀਆਂ, ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਰੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਰੋਮਾਨੀ ਮਾਹੌਲ ਪੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ, ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਜੋਗ-ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਸ਼ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੇ 'ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ' ਦਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਵਿਚ ਐਸੇ ਚਸਕੇ ਤੋਂ ਕੇਮ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਅਸਲੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਚਣ **Page 125**

ਕੱਟਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਈ ਅਗਲੇ ਪਿਛਲੇ ਰੋਮਾਨੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ‘ਬੋਸਤਾਨਿ-ਖਿਆਲ’ ਵਰਗਾ ਫੁਹਸ਼ ਗੰਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਚਾਹੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਗੁਹਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਾਢੀ ਹੈ।

ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਵਾਦ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਛੰਦ-ਨਿਭਾਉ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਯਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਗੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚੋਖਾ ਉੱਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪਤਾਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਘੋਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਿਮਾਗੀ ਸਿੱਖਲਤਾ ਤੇ ਪਲਾਇਣੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਜ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਉੱਡਣ-ਖਟੋਲਾ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਬੇ-ਗਮ-ਪੁਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਕੰਮ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਸਨ-ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀ ਰਹੇ!

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈ ਅਠਤਾਲੀ ਸੰਨ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਦਾ ਹੈ
ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿੱਸਾ ਜੋੜ ਕੇ।

1948 ਬਿ. ਸੰਨ 1891 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਰਾਜ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰਿਆਂ 50-60 ਵਰ੍਷ੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦਾ ਕਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੱਛਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਠੀਕ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਬਿੱਤਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤਕਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਚਤਰ ਨਾਦ-ਵਿਉਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਸਰੋਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਝੂਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਸੰਜਮਭਰੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਤੀਬਰ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

ਹੀਰ ਨਿੱਤ ਜਾਵੇ, ਚੂਗੀ ਕੁੱਟ ਕੇ ਲਿਆਵੇ,
ਰਾਂਝਾ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਖਾਵੇ, ਨਾਲ ਮੌਜ ਦੀ ਬਹਾਰ ਦੇ।
ਦੋਵੇਂ ਸੁੰਦਰ ਅਪਾਰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਸਰਦਾਰ,
ਨਹੀਂ ਰੂਪ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ, ਯਾਰ ਬੈਠੇ ਸਾਬ ਯਾਰ ਦੇ।
ਸਾਵਰੇ ਛਬੀਲੇ, ਬੋਲ ਬੋਲਦੇ ਰਸੀਲੇ,
ਬੜੇ ਰੰਗਲੇ ਰੰਗੀਲੇ, ਬੈਠੇ ਨਾਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੇ।
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ, ਹੋਣ ਬਿੰਦ ਨਾ ਨਿਆਰੇ,
ਨੱਢੀ ਆਪ ਮੱਝੀਂ ਚਾਰੇ, ਲਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਰ ਦੇ।

ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਜੀਵ ਬੋਲੀ ਤੇ ਠੁੱਲ੍ਹੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਕਰਕੇ, ਬੜੀਆਂ ਲੋਕ-ਪਿਆਰੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਹੁਨਰ ਦੀ ਖਾਸੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੀ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਭਰੀ, ਕਦੀ ਉੱਭਰਵੇਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਕਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਕਦੀ ਕਰਾਗੀ ਜਾਂ ਨਿਸੰਗ ਬੋਲੀ ਵਰਤ ਕੇ, ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੂਚਕ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਕਰ ਉੱਠਦੇ ਹਨ:

ਬੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁੱਕੇ ਤੇ ਕਰੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰ ਹੋਣ,
ਅੱਕ, ਢੱਕ, ਨਿੰਮ ਨੂੰ ਪਤਾਸੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਵੇ।
ਚੜ੍ਹੇ ਪਿੰਗਲਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਰਾਗ-ਤਾਨ ਬੋਲਾ,
ਅੱਜੁਂ ਕੱਢੇ ਜੂਆਂ, ਗੁੰਗਾ ਹਾਡਜ਼ ਕੁਰਾਨ ਵੇ।
ਬੱਕਰੀ ਤੇ ਭੇਡ ਦਾ ਅਯਾਲੀ ਬਘਿਆੜ ਹੋਵੇ,
ਸ਼ੇਰ, ਬਾਜ਼, ਕੂਹੀਆਂ, ਜੇ ਫੂਸ ਫਾਸ ਖਾਣ ਵੇ।
ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਪੁੱਠੇ ਹੋਣ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘਾ,
ਤਾਂ ਭੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕੋਲੋਂ ਮੋੜੇ ਨਾ ਈਮਾਨ ਵੇ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਇਮਾਮ ਦੀਨ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਵਾਂਗ, ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿੜਕਣ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮੁਤਕੱਦਿਮੀਨਾਂ ਦੇ ਫਰਮਾਏ ਭੰਗ ਨਾ ਪਵੇ ਪਿਆਰੇ ।

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ-ਕੁਲ ਗੀਤ ਤੁਰੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਗੀਤੀਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਘਟਨਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਰਿਵਾਇਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਜਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਗੀਤ-ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਵਾਂਗ, ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਪੁਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬੱਕੀ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮਾਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰੋਂਦੀ ਬੱਕੀ ਦੇ ਗਲ ਆਣ
ਕਿੱਥੇ ਸੀ, ਨੀ ਬੱਕੀਏ ! ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ੇਰ ਜਵਾਨ ?
ਸੱਥਾਂ ਦਿਸਣ ਸੁੰਵੀਆਂ, ਅੰਗਣ ਆਉਂਦਾ ਖਾਣ,
ਕਦ ਮੂੰਹ ਵੇਖਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ, ਆਵੇ ਸਬਰ ਅਰਾਮ,
ਸੁਫਨੇ ਆਉਣ ਚੰਦਰੇ, ਮਤ ਸੱਚੇ ਹੋ ਜਾਣ ।
ਢਾਹਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ, ਟੁੱਟ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਪਰਾਣ ।
ਮਿਰਜ਼ੇ ਬਾਝੋਂ ਦਿਸਣਾ, ਸੁੰਵਾ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ !

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਲੰਮੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਗਿਣਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦਾ। ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾ ਮਾਰੇ; ਰਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਚੱਲ ਸੋ ਚੱਲ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਠਿਆਈਆਂ, ਗਹਿਣੇ, ਕੱਪੜੇ, ਪਸੂ, ਗੱਲ ਕੀ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ, ਉਸੇ ਦਾ ਖਾਤਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੀਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀ ਕਰਤਬ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਝ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਿਣਾ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਕਬਿੱਤ ਕਾਹਦਾ ਹੈ, ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ :

ਲੱਡੂ, ਪੇੜਾ, ਪਾਪੜ, ਪਕੜਾ, ਬੂੰਦੀ ਬੇਸਣ ਦੀ,
ਸਾਉਂਗੀ, ਬਦਾਮ, ਖੋਪਾ, ਪਿਸਤਾ, ਛੁਹਾਰੇ ਨੀ।
ਮੱਠੀਆਂ, ਮਖਾਣੇ, ਖੋਆ, ਖਿਰਨੀਆਂ, ਬਦਾਨੇ ਪਿਆਰੇ,
ਭੱਲੇ, ਦਹੀਂ, 'ਚਾਰ ਨਾਲ ਲੂਣ ਦੇ ਕਰਾਰੇ ਨੀ।
ਬਰਫੀਆਂ, ਜਲੇਬ, ਕਲਾਕੰਦ, ਮੋਹਣ-ਭੋਗ ਬਣੇ,

ਲਾਪਸੀ, ਪਤੌੜ, ਗਜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੱਕਰਪਾਰੇ ਨੀ।
ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਗਿਣਾਏ, ਵਿਚ ਪਾਏ ਏਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਦੇ
ਸੋਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘਾ! ਛੁੱਟ ਗਏ ਸਾਰੇ ਨੀ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਸੱਚ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰੋਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਪੇਂਡੂ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾਈ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਅੱਖੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਕੇਵਲ ਰੂਪਕ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘਰੋਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੁਨਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਲੋਗੀਆਂ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਸੁਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਗ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਹੰਸਲਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੋਮਾਨੀ ਗਲਪ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰੰਭੀਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਸਚੇਤ ਕਵੀ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਬਚਿਆ-ਖੁਚਿਆ ਹੈ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਖਾਨ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵੀਂ ਗਲਪ ਸੁਣਾਉਂਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਇੱਕੋ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਅਲੰਕਾਰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਤਦੇ, ਰੇਲ ਦੇ ਆਗਮਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲ-ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਕਦਗੀ ਤੇ ਬੇਵਫਾਈ ਦਾ ਝੋਰ ਝੂਰ ਛੱਡਦੇ ਤੇ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ*

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਪੋਤ-ਨੂੰਹ ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਫਰਨਾਮੇ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਫਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛਾਪ ਸਕੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੇ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਫਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 73 ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁੱਲੂ-ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਸੈਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ 25 ਸਤੰਬਰ, 1906 ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਕੁੱਲੂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਚਿੱਠੀ 4 ਅਕਤੂਬਰ, 1906 ਨੂੰ ਪਾਲਮਪੁਰੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜੁੱਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਲੈਤ ਦੇ ਸਫਰ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੀ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਤੈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਫਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਕਸ ਆਰਬਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਕਸਫਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੈਸ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਛਪਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਫਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1907 ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਦਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਲੈਤੀ ਟਿਕਾਣੇ 10, ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਗਾਰਡਨਜ਼, ਵੈਸਟ ਕੈਨਜ਼ਿੰਗਟਨ, ਲੰਡਨ (ਵੈਸਟ) ਤੋਂ 13 ਦਸੰਬਰ, 1907 ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਲੈਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਫੇਰੀ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੀ ਹਰ ਚਿੱਠੀ ਉੱਤੇ ਨੰਬਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਨੰਬਰ ਹੈ 25। ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ, ਦੋਵੇਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੁੰਬਈ (ਬੰਬਈ) ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ—ਪਹਿਲੀ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 7 ਜੁਲਾਈ, 1908 ਨੂੰ ਤੇ ਅੰਤਲੀ, ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ, 3 ਜਨਵਰੀ, 1909 ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੋਜ ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ

* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ; ਪਿਛੋਕੜ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਮੁੱਲਕਣ 1989 ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਲੇਖ। **Page 130**

ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਤ-ਨਵੀਂ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ, ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਭਰਪੁਰ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਲਗਾਤਾਰ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਨ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਦਾ ਖਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਚਿੱਠੀ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਮਸਲਨ 25 ਸਤੰਬਰ 1906 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਏਹ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਕੁੱਝ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸੈਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਏਹ ਚਿੱਠੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣੀ।”

2 ਅਕਤੂਬਰ, 1906 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਟੂਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ—ਫੇਰ ਹਰੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੋ...”

ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ :

“ਮੁਫ਼ਸੱਲ ਹਾਲ 108 ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ...”

ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇੱਛਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮਸਲਨ, ਵੇਖੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ :

“ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਫੇਰ ਹਰੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੋ।”

ਹਰੀ, ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੁਪੁੱਤਰ ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਇਕੱਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ (ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ?)। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਛਾਪ ਕੇ ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੂਰੀ, ਸਾਹਿੱਤ-ਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਉੱਦਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਅੱਖ ਵੱਲੋਂ, ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਡਿੱਠੇ-ਹੰਦਾਏ ਅੱਠ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਵਲੈਤ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਟ ਉੱਤੇ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਕਿਵੇਂ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ? ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਰਸਮੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਵਾਕਫ਼ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਕਪਾਟ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਪਰ ਉਹੀ ਲੇਖਕ ਜਦ ਕਿਸੇ ਜਿਗਗੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਰੱਖ-ਰਖਾਉ ਵਾਲੇ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਤੇ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ **Page 131**

ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਦ-ਜਾਗਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨੀਂ ਕੁ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੈਣੀ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤੀ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨ ਪਵੇ। ਫੇਰ ਵੀ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਤਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੂਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਗੀ, ਬਾਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰੈਸ਼ਨਦਾਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਝੀਥ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਖੋਜ-ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਛਕ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਸਪਸ਼ਟ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਨੋਕ-ਪਲਕ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕਾ : ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ—ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਂ ਇਹੀ ਫਰਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਕੁੱਝ ਬਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਪਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ, ਵਸਤਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਆਦਿ ਨੇ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਉਪਰੋਪਨ ਜਾਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਜਗਾ-ਸੱਜਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲੋੜ ਸੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਟੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਕਿ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਖਿੰਡਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ।

ਅਦਨ ਤੋਂ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1907 ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ :

ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਹੁਤ ਆਸ਼ਚਰਯ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰੰਗ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਯਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਹੀਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸਫਲ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਐਸਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਜੈਸਾ ਨਿਰਧਿਕਾਰ ਸਤਸੰਗੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਖੀ ਅਤੇ ਮੱਛਰ, ਦੁਖਦਾਈ ਜੀਵ, ਜੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਮ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੋਰ ਯਾਰ, ਬਾਟਮਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼, ਰਾਤ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਬਿਸ਼ਾਮ ਦੇ, ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਚਾਲ, ਪਵਨ ਅਤੇ ਤਰੰਗ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਤਰਗਯ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਅੰਤ ਦਾਨਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਰਸ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਡਣ ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਪੰਖ ਮੁਸ਼ਕ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਣ ਪਰ ਉਡਾਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦੂਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਪਾਧੀ ਆਈ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਨਾਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ ਚਾਹੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰਿੜਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਯਤਨ ਉਸ ਦੇ ਗੰਧਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ Page 132

ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਮੀਨੇ ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਾਈ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕੁਸੰਗਤਿ ਅਤੇ ਬਚਨ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਮੈਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਪੈਰੇ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਦਿੱਸ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਅਮੁੱਕ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਝਾਲਰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਬ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ (ਮਸਲਨ, ਵੇਖੋ ਸ.ਫਾ 35), ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਸ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਅਕਾਊ ਸਫਰ ਸੀ, ਵਿਹਲ ਬੜੀ ਸੀ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਘੜਨ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਪਰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਢੰਗ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ, ਵਰਨਾ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿਣੀਆਂ। ਖੁਦ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੈਰੇ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਸੋ ਇਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਇਆ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਤਮਾਸੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਹੈ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠੀ ਹੈ। 30 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1907 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਪਰ ਝੱਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹਿੰਦੀ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬੈਠੇ ਆਪਣੀ ਲੋਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੰਚ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਿਕ, ਲੋਕ-ਸਭਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ, ਆਮ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ। ਵੇਖੋ, ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ :

ਅੱਜ ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰਹਿ ਗੁਰਮਤ ਸੇ ਭੁਲੇ
ਹੁਏ ਲੋਗ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੌਂ ਗੋਤੇ ਖਾਤੇ ਹੈਂ
ਇਸੀ ਤਰਹਿ ਹਮਾਰੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕੋ ਖਾਨ ਪਾਨ
ਕੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਅੰਤ ਨਾ ਹਾਸ ਵਿਲਾਸ
ਭਾਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਪਰਮ ਉਦਾਸੀਨ ਦਸ਼ਾ ਮੌਂ
ਏਕ “ਮਹਾਂ ਪੇਟ ਧਾਰੀ ਸਾਹਿਬ” ਹਮਾਰੇ ਮੁਰਝਾਏ

ਮਨੋਂ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦੇਨੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਕੇ
ਪਵਿੜ੍ਹ ਕਰਨੇ ਲੀਜੇ "Port Said" ਪੋਰਟ ਸਈਦ ਸੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹੈ

ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਇੱਕੋ
ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵੱਡੀ ਗੜਬੜ ਓਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ, ਚੰਗੀ-ਭਲੀ, ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ,
ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ
ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ (ਬੈਕਟਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਵਧਾਏ ਹਨ) :

ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੇ ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦਾ ਮੇਲਾ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਦਾ ਹੋਯਾ ਜਿਤਨੇ (ਜਿੰਨੇ) ਚਾਲੀ ਪਚਾਸ
(ਪੰਜਾਹ) ਕੋਸ (ਕੋਹ) ਦੇ ਦੇਵ ਹੈਂ (ਹਨ) ਸਭ ਪਾਲਕੀਓਂ (ਪਾਲਕੀਆਂ) ਮੌਂ (ਵਿਚ)
ਬੈਠ ਕਰ (ਕੇ) ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਆਏ—ਏਹ ਦੇਵ ਕਾਠ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹਨ—ਕੋਈ ਕੋਈ
ਧਾਤੂ (ਧਾਤ) ਭੀ ਹੈ—ਪਰ ਸਭ ਸੌਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਨਿਓਂ (ਗਹਿਣਿਆਂ) ਸੇ (ਨਾਲ)
ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੁੰਹੈ (ਹੋਏ) ਹੈਂ (ਹਨ), ਇਨ (ਇਨ੍ਹਾਂ) ਕੇ (ਦੇ) ਆਗੇ (ਅੱਗੇ) ਨਫੀਰੀ, ਢੋਲ
ਰਣਸਿੰਗੇ, ਤੁਰੀਆਂ, ਸੰਖ ਆਦਕ ਬਜਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਰੇਕ (ਹਰ ਇਕ) ਦੇਵ ਪਰ
(ਉੱਤੇ) ਛੜ੍ਹ ਔਰ (ਤੇ) ਚੌਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ...

ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ
ਗਈ, ਲੇਖਕ ਪਾਸੋਂ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਪਾਸੋਂ ਹੋ ਜਾਇਆ
ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਚਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਸੋਧ
ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ
ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਕਬੂਲਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸੁਭਾ
ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ
ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀ ਇਕ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਫਰਕ
ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਨਕਸ਼ਾ :

ਪੰਜਾਬੀ	ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ
(ਉ) ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ	ਉਸ ਕੀ ਬਾਤ
ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ	ਉਸ ਕੀ ਬਾਤਾਂ
(ਅ) ਉਸ ਦੀ ਅੱਛੀ ਗੱਲ	ਉਸ ਕੀ ਅੱਛੀ ਬਾਤ
ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਛੀਆਂ ਗੱਲਾਂ	ਉਸ ਕੀ ਅੱਛੀ ਬਾਤਾਂ
(ਇ) ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀ	ਹਮਾਰੀ ਕੋਠੜੀ
ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ	ਹਮਾਰੀ ਕੋਠੜੀਆਂ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : 'ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀਆਂ ਬੱਲੇ ਸਭ ਸਮਾਨ
ਅਤੇ ਮਾਲ ਰਹਿੰਦਾ'। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੋਂ 'ਸਾਡੀਆਂ
ਕੋਠੜੀਆਂ' ਹੈ, 'ਸਾਡੀ ਕੋਠੜੀਆਂ' ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ
ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਿਆ ਵੇਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ।
ਤੁਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ (1925) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵਾਕ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ **Page 134**

ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : “ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਿਤਨੀ ਛਪੀ ਕਾਪੀਆਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈਆਂ ਹਨ...।” ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ “ਜਿਤਨੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ” ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਹਾਵਰਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੰਡੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੰਦੀ (full Stop) ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਭਾ ਸਕੇ।

ਅਸਲ ਵਾਕਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿਆਰੀ ਰੂਪ ਘੜਨ ਜਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀ ਅਣਪਚਵੀਂ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਛਿਲਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਭਦੀ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਰਤਿਆ ਨਾਭਵੀ ਪੁਆਧੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਸਲਨ, ਵੇਖੋ ਇਹ ਨਮੂਨੇ :

1. ਏਸ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਬੱਕਰੇ, ਕੁੱਕੜ ਅੰਤ ਮੁਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸੀ।
2. ਕਿਸੇ ਰੇਲ ਜਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਖੜ ਕੇ ਉਡੀਕਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਕਦ ਗੱਡੀ ਲਖੇ ਅਤੇ ਫਾਟਕ ਖੁੱਲੋ
3. ਪਿਛਲੀ ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਯਸ ਵਿਚ ਦੋ ਘੋੜੀਆਂ ਨੇ ਆਲਾ ਦਰਜੇ ਦਾ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਘੋੜੀਆਂ ਇਕ ਬਡੇ ਜਿਮੀਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਆਂ....

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਉਧਭਾਖਈ ਰੂਪ ਮਾਂ-ਜਾਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਉਸ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਧਰਮਾਨੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸ਼ਨਾਖਤ ਵਾਲੇ ਗੱਦਕਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਗੰਗਵ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਸਚਿਤ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏ, ਮਿਣੇ-ਤੌਲੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕ੍ਰਮਿਕ, ਤਾਰਕਿਕ ਤੇ ਸੰਖਿਕਿਤ ਬਿਆਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ **ਅPage 135**

ਨੂੰ ਨਾ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਤਰੰਗਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਬਿੰਬਾਂ-ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਪਮਾ ਵਰਗੇ ਆਮ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਦੇਸ਼ ਬੈਠੇ ਜੇ ਉਹ ‘ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ’ (ਸਫ਼ਾ 33) ਤੇ ‘ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ’ (ਸਫ਼ਾ 26) ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਚਟਖਾਰਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਅਪਵਾਦ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ’ (ਸਫ਼ਾ 74), ‘ਅਪੀਲ’ ਤੇ ‘ਸੈਰ’ ਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਵਰਤਣਾ (ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਫ਼ੇ 78 ਤੇ 4) ਜਾਂ ‘ਹੈਰਾਨੀ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹੈਰਾਨਗੀ’ (ਸਫ਼ਾ 72) ਤੇ ‘ਅਨੰਦ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਨੰਦਤਾ’ (ਸਫ਼ਾ 73) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਧਿਆਨੀ ਮੁਕੰਮਲ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਬੈਠੇ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਕਟ ਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸੇ ਮਾਣਨ-ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ ਪਾਰ ਲੰਡਨ ਵੱਲ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰਵੇ ਵੱਲ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੂਏਖਾਨਿਆਂ, ਸ਼ਰਾਬਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਲਾਸਘਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਪਹਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਝੱਕਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਖਾਨਦਾਨੀ ਸ਼ਰਾਫਤ ਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਆਖਰ ਕੁੱਝ ਤਕਾਜ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਵਿਖਾਲੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸ਼ਰਾਫਤ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿਰ-ਪਰਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। 4 ਮਈ, 1907 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: “ਇਕ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸ਼ਰਫੀ (ਪੌਂਡ) ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਰੋਕ ਨਹੀਂ।” ਇਸੇ ਚਿੱਠੀ ਦੇ 39ਵੇਂ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: “ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਫਰਾਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ....” 24 ਮਈ, 1907 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

...ਸਿਪਾਹੀਆਨਾ ਕਰਤਬ ਦੇਖ ਕੇ ਛੌਜ ਦੀ ਲਯਾਕਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਨਸ਼ਾਹ ਭੀ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਚਿਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਯਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਡਯੂਕ ਆਫ ਕਨਾਟ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੇ...

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਗਤ ਨੂੰ ਭਲਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦਾ ਕੀ ਸ਼ੌਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਧਰੋਹ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਧਰੋਹ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਫ਼ਲੇ ਲਟਾ
Page 136

ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਧੇ ਮੰਤਵ ਸਨ :

1. ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਅਪੀਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ; ਤੇ
2. ਮਕਾਲਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਛਪਾਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਸਨ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਪਸੂ-ਪਾਲਣ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਪੁਲਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ-ਸੇਵਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਆਦਿ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਓਦੋਂ ਇੱਕੋ ਮਤਲਬ ਸੀ—ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਹਰ ਸੌ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਣਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਓਥੇ ਵੀ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਮਸਲਨ, 13 ਦਸੰਬਰ, 1907 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਜੈਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਯਾ ਔਰ ਸੱਭਤਾ ਹੈ, ਓਹੋ ਜੇਹੀ ਹੀ ਬਦਚਲਨੀ ਭੀ ਹੋਂਦੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ....

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਓਥੋਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਜਾਂ ਤਰੱਟੀ ਨੂੰ ਮੇਚਣ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਾਪ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਵੀ ਇਹੀ ਮਾਪ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਲੈਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁੜਾਂ ਉੱਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਭਰਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 21 ਜੂਨ 1907 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

...ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਜਗ੍ਹਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਮਜਾਲ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਸਾਸ ਭੀ ਕਢਦਾ ਹੋਵੇ। ਬੜੇ ਅਦਬ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਸੇ। ਕਿਤੇ ਜਗ ਭੀ ਰੌਲਾ ਅਤੇ ਖੜਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਐਸਾ ਭੈੜਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ...

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣੀ, ਕਮਜ਼ੋਗੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਭਲੇ ਜਾਂ ਲਾਭ ਲਈ ਤੱਤ ਕੱਢਣੇ, ਅਗਰਵਾਈ ਦੇਣੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਸਲਨ, ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਵੈਸਟਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਬਿਸਟਲ ਤੇ ਬਾਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਝੱਟ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਲਿਆ :

ਏਥੇ ਤਜਾਰਤ ਦਾ ਕੁੱਝ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਤਜਾਰਤ ਦੇ ਤੁਫ਼ੈਲ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੁਲਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਭਾਈ ਜੋ ਬਿਖਾ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਜਾਰਤ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਵੱਲ ਤਵੱਜੋ ਕਰਣ ਤਾਂ ਦੇਸ ਦਾ ਦਰਿਦ੍ਰ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ...

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸਟਨ ਸੁਪਰਮੇਗੀ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿਰਣਾ/ਤੱਤ ਕੱਢ ਲਿਆ ਕਿ :

...ਜੇ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਾਭੇ ਜਾਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਗੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਮਾਮ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਆਵੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨਾਲ ਬਿਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਆਦਮੀ ਇਥੇ ਸਿਖਣ ਆਉਣ...

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੇ ਚਰਚ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ :

ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੋਈ ਭੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬੜੇ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਦੇਸ ਬੀਰ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਜਗਾ ਐਸੇ ਐਸੇ ਬਹਾਦੁਰ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰਸਨਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਐਸੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ...ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅੰਤ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਨਾਂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਵੀ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਕੇ, ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਗੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੁੱਟ ਲਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬੂਟਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੌਲ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸੁਝਾ ਕੇਵਲ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ, ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕੇ।

ਹੁਣ ਲਈਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰੀ ਖੇੜੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿੱਸ਼ਾਂ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਭਵਨਾਂ, ਰੌਣਕੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ, ਮੰਡਪਾਂ ਤੇ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਗਲੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਫੁਟਾਰਾ। ਜਿੱਥੇ ਚਿਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਛੁਰਛੁਰੀ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਧ ਕਦੀ ਆਪਣਿਆਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਪਰਾਇਆਂ ਵੱਲ, ਕਦੀ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਵੱਲ, ਕਦੀ ਮੋਇਆਂ ਵੱਲ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਨੀਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪੀੜ ਛੱਡਦੀ ਹੈ—ਬੱਸ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ **Page 138**

ਹੈ ਤੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਚਾਨਣ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੱਲ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛੁਰਛੁਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸ਼ਪਈ ਹੁੱਜ ਇਉਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ :

...ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਥਾਉਂ ਪਸੰਦ ਆਏ, ਇਕ ਤਾਂ ਡਹਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੁਕੇਤ ਤਕ ਜੋ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ ਅੰਤ ਚਮੇਲੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਥਾਉਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਚਮੇਲੀ ਭੀ ਅਜਿਹੀ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ੈਦ ਚੱਦਰ ਬਿਛੀ ਹੈ, ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗ ਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਚਮੇਲੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁੜਦੇ ਵੇਲੇ ਓਥੇ ਇਕ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾਂਗਾ—ਕਿਉਂਕਿ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਪਹੁੰਚ ਪੈਣਗੇ...

ਜਿਹੜੀ ਫੁੱਲਛੜੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ' ਦੇ ਗਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਵੱਜੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਹੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਪੈਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੁੰਗਾਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਵੱਜੀ ਹੋਣੀ ? ਇਹ ਪੈਰਾ ਕੜੋਨ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਆਪ ਨੂੰ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਏਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ 'ਬੁੰਗੜੂ' ਦੇਵਤਾ ਭੀ ਕੁੱਲੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਚਦਾ-ਟਪਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਬਾਂਸਾਂ ਪਰ ਏਹ ਦੇਵਤਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਯਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰ ਪਰ ਕਲਸ ਮੁਕਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਦੋ ਆਦਮੀ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਮੌਢੇ ਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਾਂਸਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਝੂਟੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਵਤਾ ਹੱਥ-ਹੱਥ ਉੱਛਲ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—ਪਹਾੜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਹੀ ਨਚਦਾ ਹੈ—ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਉਂਦੇ—ਪਹਾੜੀ ਕਹਿਦੇ ਹਨ “ਬਸ ਕਰੋ ਮਹਾਰਾਜ਼” “ਬਸ ਕਰੋ” ਪਰ ਬੁੰਗੜੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਚੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਕਈ ਆਦਮੀ ਬੱਕ ਕੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਪਰਨੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੰਗੜੂ ਜੀ ਦਾ ਬੁੰਗਾ ਭੀ ਅੱਹ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—ਫੇਰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਪਹਾੜੀ ਬੁੰਗੜੂ ਜੇ ਆਪ ਨੇ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਆਉਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰਣੀ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ।

ਨਿਰਛਲ, ਨਿਰਵੈਰ, ਨਿਰਚੋਟ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਈ ਹਾਸ-ਬਿਲਾਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨਿਰਦੀ ਗੁੱਝੀ ਚੋਟ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਰਿਆਸਤੀ-ਦਰਬਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਇਕ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਖਾਂ, ਇਹ ਮੱਧਮ ਸ਼ੋਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਸ ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ?

...ਇਸ ਜਗਾ ਕੁੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੌਨ ਹਨ—ਕਿਸੇ ਘਰ ਆਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੌਂਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨੂੰ ਢੂਜਾ ਭੌਂਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਅਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਭੀ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ...

ਜਾਂ

...ਏਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਹਾਲ ਹੈ, ਜਹਾਂ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਕੀ ਤਾਲੀਮ ਮਿਲਤੀ ਹੈ ਅੰਤ ਪਰਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਵੈਯੈ ਸਿਖਿਆ ਦੇਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਕਾ ਆਲਾਪ ਸਵਾਨ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਮੇਂ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਦੇਖੋ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਤਾ ਕਿ ਏਕ ਯੂਰਪੀਨ ਗਵੈਯਾ ਗਾ ਰਹਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਯਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਅਥਵਾ ਕਲੇਸ਼ ਮੇਂ ਅਪਨੇ ਉਚ ਸਵਰ ਮੇਂ ਰਿਦਯ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਜੇ ਚਿਲਾ ਰਹਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸ ਜਾਂ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜ਼ੱਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਣਾ ਪਿਆ ਇਕ ਸਾਧ ਉੱਤੇ। ਬਿਆਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਐ ਅਦਨ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਲੂਣ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

...ਅਦਨ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਨਮਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਪਰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਥੱਲੇ ਨਮਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਨਮਕ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਦੇ ਹਨ। ਖਾਣੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਕਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਨਮਕ ਦੀ ਜਗਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਲੈਪ ਲਗਿਆ ਹੋਯਾ ਹੈ। ਦੱਸੇ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਮਕ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਲ ਦਾਸ ਜੈਸਾ ਬੇਦਾਂਤੀ ਏਥੇ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਜੈਸੇ ਰੱਸੀ ਸੇ ਸੱਪ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਤੇ ਸਿੱਪੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੂਣ ਵਿਚ ‘ਤੰਬੂ ਭ੍ਰਮ’ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ਇਉਂ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਪੜ੍ਹੇ ਬਧ ਜਾਂਦੇ....

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸੈਲੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੂਲੀਅਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਫਰਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਡਾ. ਰਫ਼ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਖੋਜ ਅੱਗੇ ਹੀ, ਕ੍ਰਮ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ 1906 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਸਫਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੰਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਕਵੀ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ' ਦੀ ਵਾਰਤਕ *

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ' ਦੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਸਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਭਲਾ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ' ਕੀ ਆਖ ਤੇ ਗੱਦ ਕੀ ਆਖ! ਅੱਜ, ਲਾਲਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਇਆਂ ਕੋਈ ਤੇਰਾਂ-ਚੌਂਦਾਂ ਵਰੇ ਹੋ ਚੱਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਆਪ ਜਿੱਥੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਹਨ, ਓਥੇ ਚੰਗੇ ਗੱਦ-ਲੇਖਕ ਵੀ ਹਨ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ, ਇਹ ਨਿਰੇ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਬੰਧਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ, 'ਰਹੇ ਹਨ', ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਨਸਰ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ, ਛਾਪੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਲਾਲਾ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੱਦ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਤਰਜ਼ਮਿਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਗ ਖੇਲੀ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਪੈਰ ਜਮਾਏ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੱਜਵੀਂ ਸਲਾਹੁਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੱਦ ਦਾ ਲੜ ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਸਿਰੜੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦ ਵਾਲੇ ਆਸੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਦ ਦਾ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਹੇਠ-ਲਿਖੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਹੈ :

ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੇ ਵਰੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ¹। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਮੈਨੇਜਰੀ, ਸਬ ਐਡੀਟਰੀ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ, ਗੱਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ, ਆਪ ਹਰਿ ਧਨੀ

* ਜਨਵਰੀ 1951 ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਡਾਕਿਆ ਲੇਖ।

1. ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 21 ਮਾਰਚ, 1960 ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, “ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1893 (17 ਵਰੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਖੁਸ਼ਨਵੀਸੀ ਸਿੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ...।”

ਉਪ ਨਾਂ ਨਾਲ, ਨੌਜ਼ੀ-ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਉਪਦੇਸ਼-ਭਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਲੇਖ
ਛਾਪਦੇ ਰਹੇ। ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ²। ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਭ
ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ
ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ।

1903 ਵਿਚ, ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ ਏਜੰਸੀ' ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਇਕ ਨਾਵਲ ਦੋ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਛਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ
ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ
ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ, ਜਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ 1904 ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ
ਓਖੈਲੋ³ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ
ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸੋਸ਼ਲ ਸੁਧਾਰ' ਦਾ ਨਾਵਲ ਸੀ।

ਲਾਲਾ ਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਆਪਣੇ
ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਸੰਡੁਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ 'ਸੁਧਾਰ' 'ਸੁਧਾਰ' ਕੂਕਦਾ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ।
ਨਾਵਲਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੇਖ, ਟੈਕਟ ਤੇ ਅਖਬਾਰ—ਸਭ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਦਾਚਾਰਕ,
ਭਾਈਚਾਰਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਚੂਥੀ ਉੱਤੇ ਭਉਂਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪੋਚ ਦੇ
ਕਿਸੇ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਧੁਰੇ ਦੀ ਕਾਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ।

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਕਿਸੇ ਹੁਨਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਦੁਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਸੋਖ
ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ :

"ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਬਦ-ਇਖਲਾਕੀ
ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ
ਹੈ...ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ, ਮਾਨਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ-ਸਨਮਾਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਪੀਲ
ਕਰਦੇ ਹਨ...ਮੇਰਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।"

1905 ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੁਖਦਸ਼ੀ ਛਪੀ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਇਹ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ
ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਟੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਅੰਰਤ ਦੇ ਦਸ ਦੁਖ ਦਰਸਾਏ
ਸਨ। ਇਹ ਨਸਰ ਸੀ, ਬੋਲੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖਾਲਸਈ ਜਹੀ ਸੀ।"

ਇਸੇ ਸੰਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਛਾਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਰਮਈਆ ਸੇਠ'। ਇਸ
ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫੇ ਦੀ ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਕਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਲੇਖਕ
ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸੱਜਨ ਜੀ ! ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਗੰਦੀ ਪਰ ਦਰਦਨਾਕ

2. ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਫ਼ਾ 138.

3. ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਦਸੰਬਰ 1950 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਦੋ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਤੇ
ਓਖੈਲੋ ਉਰਦੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਸਨ।" ਓਖੈਲੋ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਕਥ ਹੈ।

ਘਟਨਾ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤਵੰਤਾ ਸੇਠ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਘਾਟ ਲੁਟਾ ਕੇ ਅੰਤ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੌਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਗ ਕੁ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲਟ ਫੇਰ ਕਰ ਕੇ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਕਿ ਹੈਂ! ਐਸੇ ਪਾਪ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ! ਪਯਾਰੇ ਜੀ ਇਹ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਉਪਦ੍ਰਵ ਆਪਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਹੋਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਿੱਛੇ ਅਨਰਥ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੰਡ੍ਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼, ਜਿਸ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਹੁਧਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਸੁਧਰ ਗਈਆਂ, ਅੱਜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਆਪਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਛੱਟੇ ਹੋਏ ਲੱਖਾਂ ਧਰਮੀਆਂ ਦੇ ਪੁੜ੍ਹ ਅਪਨਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਨਿਖਿਧ ਵਾਰਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਈ।⁴

ਹੁਨਰੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਮਈਆ ਸੇਠ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਗੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਵਾਲੀ ਗੋਂਦ, ਖਿੱਚ-ਧੂ ਕੇ ਨਿਭਾਈ ਕਹਾਣੀ, ਥਾਂ-ਕੁਥਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਠੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਡੱਗ ਸਮਝਣ ਦੀ ਰੁਚੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਇੱਕੋ ਜਹੀ ਬੋਲੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਥਾਤ ਵਿਚ ‘ਏ’ ਤੇ ‘ਨੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹੈ’ ਤੇ ‘ਹਨ’ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ‘ਤੇ’ ਜਾਂ ‘ਉੱਤੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪਰ’ ਜਾਂ ‘ਪੁਰ’, ਤੇ ‘ਅਤੇ’ ਜਾਂ ‘ਤੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਰ’, ਸਾਡੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੋਝਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਮਈਆ ਸੇਠ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੋਈ ਹੈ:

‘ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਾਚਾਰ ਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’;

‘ਤਖਤਪੋਸ਼ ਪਰ ਇਕ ਸੇਠ ਜੀ ਬੈਠੇ ਹਨ’

‘ਡੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜਨੇਤ ਰੇਲ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਈ’

‘ਸਾਨੂੰ ਅਪਨੇ ਆਪ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ ਕਿ ਕੀ ਹਾਂ ਅਰ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ’

‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਅਮੀਰ, ਸਰਦਾਰ, ਰਈਸ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ, ਹੁਕਮ ਹਾਸਲ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਏ ਅਰ ਖਾਕ ਸ਼ਾਹ ਹੋ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਅਸੁੱਧ ਅੱਖਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਏ।’

ਰਮਈਆ ਸੇਠ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰਤਕ, ਤੁਕਾਂਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਨਾਥ ‘ਸਰਸ਼ਾਰ’⁵, ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ‘ਆਜ਼ਾਦ’⁶ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਜਬ ਅਲੀ ਬੇਗ ‘ਸਰੂਰ’ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਥਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪੜਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ

4. ਪਦ-ਜੋੜ ਅਸਲ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

5. (1846-1902) ਉਰਦੂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਫਿਸਾਨਾਈ-ਆਜ਼ਾਦ।

6. (1835-1919) ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ : ਅਗਬਿ-ਹਯਾਤ, ਦਰਬਾਰਿ-ਅਕਬਰੀ, ਸੁਖਨਦਾਨਿ-ਫਾਰਸ, ਆਦਿ।

ਵਿਚ ਵੀ, ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ⁸ :

“ਜਿੱਥੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਬਾਪ, ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਅਲਾਪ, ਕੈਂਸੀ ਦੀ ਝਨਕਾਰ, ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ, ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕਾਰ, ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਬਸੰਤ ਦੀ ਬਹਾਰ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ”;

“ਨਿੱਘਰ ਗਈ ਤੁਹਾਡੀ ਦਨਾਈ ਤੇ ਉੱਜੜ ਗਈ ਤੁਹਾਡੀ ਕਮਾਈ”

ਜਾਂ

“ਸਾਡੀ ਬੱਚੀ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਵੇ, ਪਰਾਈਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਨਾ ਖਾਵੇ”

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 29 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਤੋਝਿਆਂ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੱਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਠੇਠ, ਪੇਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਸੇਠ-ਯਾਰ ! ਖਰਚਾ ਬੜਾ ਪੜ ਜਾਇਗੋ।

ਮੁਕੰਦਾ-ਸੇਠ ਜੀ; ਕਿਉਂ ਝੀਂਧਾਂ ਵੱਟਦੇ ਹੋ ?

ਜਾਂ

“ਉਮਰ ਦੀ ਪੱਠੀ; ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਪਰੀ, ਕੱਦ ਦੀ ਮੱਲ”

ਇਹ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਸ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਲਸ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸੰਗ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪਰਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਅਬਦੂਲ ਹਲੀਮ ‘ਸਰਰ’ (1860-1926) ਦੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ। ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ, 151-52 ਸਫ਼ੀਆਂ ਉੱਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ ਪੈਸ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ, 1907 ਵਿਚ ਭਾਲਸਾ ਟਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਛਪੇ ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਭਾਈ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ

7. (1784-1867) ਕਰਤਾ, ਫਿਸਾਨਾਇ-ਅਜਾਇਬ ।

8. ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸ਼ੋਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੀ 21 ਮਾਰਚ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਉਰਦੂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ’ ਮੇਰਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ‘ਇਕਬਾਲ’ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਨਵਾਂ ਲਿਵਾਲਾ ਤੇ ਤਾਰਾ) ਨੂੰ ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ...। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ‘ਬਜ਼ਮੇ ਸਰੋਜ਼’ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾ ਦਾ ਭੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ...। ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਈ ਰਿਸਾਲੇ ਭੀ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਦਬੀ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸੀ।” ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਚੁੱਪ ਕੀ ਦਾਦ’ ਦਾ ਵੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸਨ **Page 144**

ਸੁਧਾਰ' ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਈ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਤੌਬਾਤੁਨ-ਨਸੂਹ⁹ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ, ਜੋ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਛੇ ਟਰੈਕਟਾਂ (ਨੰਬਰ 290-295) ਵਿਚ ਮੁੱਕਿਆ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਨੁਵਾਦੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਖਲਾਕ ਦੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਲੰਮਾ ਟੋਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਉਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਲਪਾੜ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ 'ਤੇ ਕੰਨ ਨਾ ਧਰਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰੋਂ ਨੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਮਗਿਆਂ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕਰ ਕੇ, ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਲੋਤਰ ਨਾਲ ਸਭ ਦੀ ਖੁਬਰ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ; ਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਚਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਰਖਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ 'ਏਕਾਂਤ-ਭਵਨ' ਨੂੰ ਖੋਲੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਣੱਪਨ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਸਮਿਆਨੇ ਦੇ ਬਾਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਲਮਾਰੀ ਸੀ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕੀ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਕੀ ਉਰਦੂ, ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਭ, ਕੁੱਝ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਝੂਠੇ ਕਿੱਸੇ, ਵਿਅਰਥ ਗੱਲਾਂ, ਗੰਦੇ ਨਾਵਲ, ਲੁੱਚੇ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਭਲਮਣਸਾਉ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਲਿਖਤ; ਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਖਾਲੀ, ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਦਾ ਸੁਣੱਪਨ, ਛਾਪੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਕਾਗਤ ਦੀ ਅਣਮੁੱਲਤਾ, ਲਿਖਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭੰਡਾਰ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਰਥ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਸਾੜਨ ਪਾੜਨ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਤਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ, ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਆਯਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਪੁਲਟਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ, ਅੰਤ ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਠਹਿਰੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾੜ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸੋ ਭਰੀ ਭਰਾਈ ਅਲਮਾਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਰਖਾ ਕੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਹੇਠ ਉੱਪਰ ਲੁਵਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ, ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਨੱਸਾ ਨੱਸਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਪਨੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਐਹ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਭੀ ਇਸੇ ਗਤੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਦੋ ਚਾਰ ਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਫੋਲ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਗੰਦੇ ਤੇ ਅਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਐ, ਜੇ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਅਪਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਖ ਲਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੇਰੀ ਜਾਚ ਵਿਚ ਪਾਪ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ।

9. ਸ਼ਮਸੁਲ-ਉਲਮਾ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਡਾ. ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ (1831-1912) ਦਾ ਰਚਿਆ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ।

ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ—ਜਦ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖਣ ਅਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਖਣਾ ਵਿਅਰਥ ਸਗੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿਚੇ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪ੍ਰਭੁਧ ਸਿੰਘ—ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਦਿਲ-ਰਖਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੇਦ ਹੋਵੇ।

ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ—ਮੈਨੂੰ ਰੰਚਕ ਭੀ ਖੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਜ਼ੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਉੱਤਮ ਸਿਖਯਾ ਦੀ ਪੱਥੀ, ਤੇ ਰਖੀਆਂ ਜਾਣ ਏਹ ਗੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਰਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਸੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕੋਪ ਵਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਖਯਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਭੈ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੁਧ ਸਿੰਘ—ਪਰ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭੀ ਇਸੇ ਕ੍ਰੋਧਮਈ ਚੰਡੇ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋਣ।

ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ—ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਜੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਵੰਦ ਹਨ। ਆਗਯਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੇਵਾਂ।

ਪ੍ਰਭੁਧ ਸਿੰਘ—ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਹ ਵਾ।

ਇਸ ਪਰ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੀਸੋਂ ਗੀਸ ਭਾਈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ 'ਇੰਦਰ ਸਭਾ' ਲਿਆ ਪਿਉ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਗਲੀ ਵਿਚ ਆਯਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ, ਸਭਾ ਸਿੰਗਾਰ, ਤੌਤਾ ਕਹਾਣੀ, ਗੁਲ ਬਕੌਲੀ, ਅਲਿੜ ਲੈਲਾ, ਫਸਾਨਾਇ-ਅਜੈਬ, ਸ਼ਾਹ ਬਰਾਮ, ਸੋਹਣੀ ਕਾਦਰ, ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ, ਝਗੜਾ ਸੌਂਕਣਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੀਵਾਨ, ਗਜ਼ਲਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਭੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਭੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਲੈ।

ਮੈਂ— ਜੋ ਤੁਹਾਡਾ ਜੀ ਕਰੇ ਲੈ ਦਿਓ।

ਭਰਾ ਜੀ—ਕੇਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਦਿਆਂ ? ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲਈਆਂ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਹਨ ਦੂਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ 'ਇੰਦਰ ਸਭਾ' ਤੇ ਇਕ 'ਕਿੱਸਾ ਦਿਲ ਖੁਰਸ਼ੈਦ' ਦਾ ਬੜਾ ਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਭਰਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਬੜੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਪੜ੍ਹਾ ਉਲਥਦਿਆਂ ਹੀ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਖੱਟਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੌੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਭਰਾ ਜੀ ਨੇ ਏਹ ਇੰਦ੍ਰ ਸਭਾ ਬਦੋ ਬਦੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਜੀ ਦੇ ਦੋਹੜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚ ਪਈ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਸ਼ਾਬਾ ਭਾਈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਨਿਕਲੇ।

ਮੈਂ— ਕਿਉਂ ਜੀ ?

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਦਾ ਦੋਹੜਾ—ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਸੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੀ ਲਟਕ ਹੈ ?

ਮੈਂ— ਮੈਨੂੰ ਭਰਾ ਜੀ ਨੇ ਲੈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ, ਕੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ?

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਜੀ ਦਾ ਦੋਹੜਾ—ਮਾੜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਕਿਉਂ

Page 146

ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਲ ਬੈਠਣੋਂ ਉਠਣੋਂ ਮਨੇ ਕਰ ਦੇਣ। ਭਲਾ ਕੋਈ ਐਸੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ?

ਤਦ ਮੈਂ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦੀ ਵਿਚ ਛਪਾ ਛਡਿਆ, ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਜੋ ਇਹ ਭੀ ਆਪਣੀ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ¹⁰ (ਪਦ-ਜੋੜ ਅਸਲ ਵਾਲੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ)।

ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਅਸਲ ਦੇ ਮਗਰ ਚਲਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗੂੜੀ ਸਿੱਖੀ ਰੰਗਤ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਤਾਬੀ ਤੇ ਇੱਕੋ ਠੱਪੇ ਦੀ ਹੈ। ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਬਾਲਾਂ ਤੇ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਕਈ ਅਰਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

“ਮੈਨੂੰ ਰੱਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਓਹ ਹੋਬ ਬੀ ਜਿਲਹਾਲ ਹੋਈ,” ਜਾਂ, “ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ, ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਕਲ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਹੈ, ਪਰ ਕੀ ਹੈ ?”

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਬੋਲੀ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕਸੂਰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗੂੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਓਨੀਓਂ ਗੂੜੀ ਸਿੱਖੀ ਰੰਗਤ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਇਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਖਰ, ਕਿਤਾਬ ਖਾਲਸਾ ਟਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਛਾਪਣੀ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ 14 ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਕੇਤੀ ਹਨ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਭਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਲਪਾੜ ਸਿੰਘ, ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ, ਉਚਾਟ ਕੌਰ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਉਸ਼ਨਾਕੀ ਰਾਮ, ਆਦਿ।

1912 ਵਿਚ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਾਲਕ, ਮਾਡਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਈਸਪ ਨੀਤੀ ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ :

10. ਹੀਰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ-ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਤਾਰਵਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

"Daulat Shah, discussing the origins of Persian Poetry, relates that on one occasion a man of the court of Abdullah B. Tahir (A.D. 828-844) came at Nishapur and offered him an ancient Persian Book. To his enquiry, as to its nature, the man replied, "It is the Romance of Wamiq and Adhura, a pleasing tale which was compiled by wise men and dedicated to King Nushirwan." The Amir replied, "We are men who read the Quran and read not such books, but only the Scripture and Tradition...." He then ordered the Volume to be cast into the water..."

“ਲੁਕਮਾਨ ਹਕੀਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਦੋ ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਨਸਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲਿਖਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਸਰ ਬੋੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਹੈ। ਕਿਤਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਬੋਝਲ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਗੀਬ ਕਗੀਬ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੈ¹¹। ਇਹ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀ ਸੀ, ਜਾਣੋਂ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਇਕ ਬੋਝ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ, ਸ਼ੋਖੀ ਤੇ ਕਰਾਰਾਪਨ, ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਚਿਤਰਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਧੇਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ :

- (ੳ) ਰਿਸਾਲਾ ‘ਛਣਕਣਾ’ (ਫਰਵਰੀ 1926) ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲੇਖ : ‘ਕੁਪੱਤੀ ਵਹੁਟੀ’, ‘ਹੜਪ’ ਤੇ ‘ਚੌਪਰੀ ਜੀ’।
- (ਅ) ‘ਫੁਲਵਾੜੀ’ (ਅਪ੍ਰੈਲ 1926) ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ : ‘ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ’।
- (ੳ) ਰਿਸਾਲਾ ‘ਹੰਸ’ (ਫਰਵਰੀ 1929) ਵਿਚ : ‘ਮਾਂਧੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ’।
- (ਸ) ਰਿਸਾਲਾ ‘ਹੰਸ’ (ਅਪ੍ਰੈਲ 1929) ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ : ‘ਸੁਮਿੜਾ ਦੀ ਮੌਤ’।
- (ਹ) 1931 ਵਿਚ ‘ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ‘ਆਪ ਬੀਤੀ’।
- (ਕ) ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ (1932) ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ।
- (ਖ) ‘ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ’ (1940) ਦਾ ‘ਮੁਖ-ਬੰਧ’।
- (ਗ) ‘ਪੰਜ ਦਰਿਆ’ (ਅਕਤੂਬਰ, ਨਵੰਬਰ, ਦਸੰਬਰ 1939 ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1940) ਵਿਚ ‘ਇੰਟਰਵਿਊ’, ‘ਜੀਵਨ ਜੋਤੀ’ ਤੇ ‘ਜੀਵਨ ਜੋੜ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ।
- (ਘ) ‘ਨੂਰ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੇਗਮ’ (1944) ਤੇ ‘ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ’ (1945) ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ।
- (ਙ) ਤਿੰਨ ਅਣਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ : ਚੂਹੜਾ ਕੁੜਮ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਲਾਟਰੀ।
- (ਚ) ‘ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗੰਬਥ’ (1950) ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੀ-ਜੀਵਨੀ।

‘ਕੁਪੱਤੀ ਵਹੁਟੀ’ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਈ ਹੋਈ ਕੁੱਤੀ ਵਾਂਗ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਲੁਤਰ ਲੁਤਰ ਕਰਦੀ ਜੀਭ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਨਕਲ ਲਾਹੀ ਹੈ। ‘ਹੜਪ’ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਮਾਲ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ‘ਚੌਪਰੀ ਜੀ’ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਈ ਤੇ ਚੌਪਰੀ ਦੀ ‘ਛਣਕਣੇ’ ਰਿਸਾਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ

11. 4-12-50 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਜਿਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਾਲ ਸੀ।”

ਹੈ। 'ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ' ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕੈਦੀ ਦੀ ਤੀਵੰਡੀ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਧਿਆਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹਾਣੀ-ਰਸ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕ ਨਹੀਂ, ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੀ ਹੈ।

'ਮਾਧੋ', ਇਕ ਯਤੀਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਮੁੰਡਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬੱਚੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦੀ ਮੌਤ' ਵਿਚ ਫੇਰ ਇਕ ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਦੁਖਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਤੀਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਅੰਗ ਜਾਂ ਚੋਟਮਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਖਰੇ-ਨਿਹੋਰੇ ਤੇ ਲੜਾਈ-ਬਿੜਾਈ ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਘਰੋਗੀ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣਾਂ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ (ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ) ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸੁਹਣਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਦ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹੇ ਤੋਂ ਉੱਖੜੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਇਸ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਨ 1927 ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਪਾਠਕ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅੱਜ ਇਸ ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਉਪਰ 40 ਬਰਸ ਦੀ ਹੈ (ਇਹ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਸੰਬਰ 1932 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ)।

ਇਸ ਸ਼ੇਖੀ ਤੇ ਹਾਸ¹² ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਉੱਪਰ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਦੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਰਲਾਉ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਝੁਕਾ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਪਣਾਉਣ ਵੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗੱਦ-ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅੱਧੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਟੋਲਣ ਤੇ ਘੜਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਾਵਾਂ ਤੋਲ ਕਰਨ ਵਿਚ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ (ਧਰਮ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ, ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਅੱਜੇ ਬਹੂਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ,

12. ਸ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਰੂਪ' ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 29 ਅਗਸਤ 1950 ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਾ ਜੀ 'ਮਜ਼ਾਕੀਆ' ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਲਸਾ ਯੰਗਮੈਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਨਸਰ, ਨਜ਼ਮ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਵਾਗੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਛਾਰਸੀ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਿਸਥਤ ਵਾਲੇ ਝਮੇਲੇ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

“ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੁ-ਛੁੱਲ੍ਹੁ ਤੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਤਾਰ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਬੇਲੋੜਾਪਨ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਣ ਜਹੀ ਖੁਰਾਕ, ਮੌਟਾ ਠੁੱਲ੍ਹਾ ਪਰ੍ਵਾਵਾ, ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਲੂਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਚਰਖੇ ਚਲਦੇ; ਖੱਦਰ, ਪੈਸ਼ੀ, ਸੂਸੀ, ਖੇਡ, ਚੁਤਹੀਆਂ, ਲਾਚੇ, ਪੇਚੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਨਰੋਏ, ਹੱਡਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ, ਕਮਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਢੰਗਾਂ ਸੁਆਰਬਾਂ ਦੇ ਖਰਚ ਮਾਮੂਲੀ, ਲਵੇਰਾ ਆਮ, ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾਂ, ਵਿਹਲੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਤੇ ਦੁੱਧ ਘਿਉ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ, ਬਰਸਾਤ ਹੋਣੀ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਹੋਣੀ, ਘਾਹ ਪੱਠਾ ਅਸਥਿਆ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਕਮਾਊ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਦਸ ਵਿਹਲੇ ਪਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਹਲ ਤੇ ਬੇਫਿਕਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ। ਹਾੜੀ ਸੌਣੀ ਦੀ ਛਸਲ ਅੰਦਰੀਂ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਵਿਹਲ ਹੀ ਵਿਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਛੱਟਾ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬੋਹੜਾਂ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਮੰਜੇ ਲਿਆ ਡਾਹੁਣੇ, ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਣੇ, ਵੰਝਲੀ, ਅਲਗੋਜ਼ਾ, ਤੂੰਬਾ, ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ, ਹੋਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪੂਰਨ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ, ਵਾਰਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਬੈਂਤ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਜਾਗ ਉਠਦੇ ਸਨ। ਦਿਨ ਢਲਿਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰੌੜ ਵਿਚ ਕੌਡ ਕਥੜੀ, ਸੌਂਚੀ, ਮੁਗਦਰ, ਛਾਲਾਂ, ਘੋਲ, ਆਦਿਕ ਸਖ਼ਤ ਕਸਰਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ। ਤਿਕਾਲੀਂ ਨ੍ਹਾ ਧੋ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਿਹਾਂ ਲੱਗਣੀ, ਅਖੀਰ ਸਭ ਨੇ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਭੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨਾ ਘੱਟ ਤੇ ਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਟੱਬਰ ਜੋਗਾ ਆਟਾ ਪੀਹ ਲੈਣਾ, ਫੇਰ ਰਿੜਕਣਾ ਪਾ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਛਾਹ ਵੇਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਦੁਪਹਿਰੇ ਰੋਟੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤੇ ਖੂੰਹਾਂ 'ਤੇ ਪੁਚਾਣ ਜਾਣਾ, ਘਰ ਆ ਕੇ ਜਰਖਾ ਜਾਂ ਕਸੀਦਾ ਛੋਹ ਦੇਣਾ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਘਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਮਿਹਨਤੀ ਮੈਂਬਰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਨੂੰ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਕਹੀ ਨਾਲ ਭੀ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ :

ਰੰਨ ਜੱਟੀ, ਹੋਰ ਸਭ ਖਾਣ ਦੀ ਚੱਟੀ।”

ਕਿੰਨੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਾਕ ਹਨ, ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਨਕਸੇ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਰਦਾ ਚੁਕੀਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਬੋੜਾ ਬੁਰਸ਼ ਚੱਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਉੱਘੜ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਨਿਰਛਲਤਾ ਕਈ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ, ਸਜਾਵਟਾਂ ਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਹਾਉ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਕੋਚ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮੁਨਾਸਬ। ਬੋਲੀ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਲਾਲਾ

ਜੀ ਦੀ ਹੁਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਖੇੜਵੇਂ ਗੁਣ ਸਹਜ-ਚਾਲ ਤੇ ਠੇਠ ਮੁਹਾਵਰਾ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਮੈਂ ਥੱਲੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤੀ ਚਿੰਤਕ, ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਖਟੋਲੇ ਉੱਤੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਜਾਂ ਅੱਗ ਵਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਖਿਆਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ; ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਝਾਓ, ਵਿਅੰਗਮਈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਹੈ ਸਾਧਾਰਨ ਚਟਖਾਰੇ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਸਤਾਣਾ ਵਹਾਉ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰੜੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਏਥੇ ਮੈਂ ਉਹ ਨਮੂਨੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜੀਵਨ ਜੱਤ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਜਨਵਰੀ 1940 ਵਿੱਚੋਂ :

‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਕਾਫੀ ਆਉਂਦੀ ਏ।’

‘ਬਾਬ ਰੂਮ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਸਭ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਏ।’

‘ਫੇਰ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਓ ਤੇ ਸਹੀ।’

‘ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਓ ?’

‘ਮੇਰਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਮੇਰ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।’

‘ਪਰ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਝੂਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।’

‘ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਤੇ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।’

‘ਬੇਸ਼ਰਮ ਬਣਾਣਾ ਹੀ ਜੇ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਮੇਰਨੀ ਵੀ ਨੱਚੇ ਤਾਂ।’

‘ਖਰਬੂਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਖਰਬੂਜਾ ਰੰਗ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਲਓ ਫੇਰ ਸੁਣ ਹੀ ਲਓ।’

ਅਨ੍ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚੋਂ (ਅਣਛਪਿਆ) :

‘ਚਾਚੀ ! ਬੜਾ ਸ਼ੁਕਰ ਏ ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਸੁੱਟ ਗਿਆ ਏ। ਹਿਹ ਤੂੰ ਨਵਾਂ ਜਰਮ ਹੀ ਸਮਝੀਂ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤੇ ਉਜਾੜ ਹੋਈ ਹੋਈ ਏ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੁੱਤੇ ਰੌਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।’

‘ਪੁੱਤ੍ਰ, ਕਿਤੇ ਮੇਰਾ ਬੂਹਾ ਚੰਨਾ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਨਖੜਤਾ ਫੌਲ ਫਾਲ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਤੇ ਬੁੱਜੀ ਲਾਚੀ ਵਾਂਗ ਭਰਿਆ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਪਈ ਸਾਂ।’

ਚੂਹੜਾ ਕੁੜਮ ਵਿੱਚੋਂ (ਅਣਛਪਿਆ) :

ਚੇਤੂ—ਚੌਪਰੀ ! ਵਧਾਈ ਹੋਈ ਭਈ, ਬੜੀ ਸਾਰੀ।

ਬੁਲੰਦਾ—ਵਧਾਈ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਵੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੰਨ ਪਰਤਾਪ ਨਾਲ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ।

ਚੇਤੂ—ਸੁਣਾ ਕੁੜਮਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਰਹਿ ਬਣ ਆਈ ? ਗਹਿਣਾਂ ਗੱਟਾ ਕੁੱਝ ਹੱਛਾ ਪੈ ਗਿਆ ?

ਬੁਲੰਦਾ—ਕੁੜਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗਾਰੀਬੀ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਨੀਵਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਚੇਤੂ—ਪਰ ਜੁਆਨ ! ਤੂੰ ਕੁੜਮ ਨੂੰ ਇਹ ਕੀ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪਈ ‘ਚੂਹੜਾ ਕੁੜਮ ਬਣੀਂ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਕੁੜਮ ਨਾ ਬਣੀਂ।’

ਬੁਲੰਦਾ—(ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ, ਘਾਬਰੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ) ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਓਥੇ ਹੈਂ ਹੈਂ **Page 151**

ਈ ਨਹੀਂ ਸਓ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਜ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ?

ਚੇਤੂ—(ਦ੍ਰਭਕ ਕੇ) ਓਏ ਬੁਲੰਦਿਆ ! ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਕਾਕੜ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਆਹ ਤੇਰੀ ਜੰਵ ਤੇ ਔਹ ਬੰਨੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਮੁਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਤੇ ਸਮਝਾ। ਰਾਮ ਜਾਣੇ, ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੜੱਤਗੀ ਜਹੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਏ। ਤਾਂ ਤੇ ਭਈ, ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਚੂਹੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਘਰ ਗਏ ਨਾ ?

ਬੁਲੰਦਾ—ਸ਼ਾਹ ਜੀ ! ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਤੇ ਗਈ ਸੀ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਓਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਜਾਣ ਦਿਓ, ਹੋ ਗਈ ਸੋ ਹੋ ਗਈ, ਬੇਸ਼ਕ ਲਓ ! ਤੁਸੀਂ ਖੱਤਰੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੂੜਾ ਢੋਣ ਵਾਲੇ, ਕਿੱਥੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਗੰਗਾ ਤੇਲੀ। ਸਾਡੀ ਤੁਹਾਡੀ ਬਰਾਬਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਚੇਤੂ—ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਬਿਚ ਬਿਚ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਖੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਪਈ ਚੂਹੜੇ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਚੰਗੇ ਨੇ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਭੈੜੇ।

ਬੁਲੰਦਾ—ਸ਼ਾਹ ਜੀ ! ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਨਿਰਖੇ ਕਰਨਾ ਈ ਏ ਤੇ ਚਲੋ ਹੱਟੀ ਤੇ, ਮੈਂ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾੜ ਕੇ ਓਥੇ ਹੀ ਆਇਆ ਸਮਝੋ।

ਚੇਤੂ—ਚੰਗਾ ਇੰਜੇ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੱਟ ਬੜਾ ਈ।

ਬੁਲੰਦਾ—ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਜਗ ਵੀ ਨਾ ਕਰੋ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ ! ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ।

(ਚੇਤੂ ਸ਼ਾਹ ਹੱਟੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੁੜਬੜਾਉਂਦਾ ਹੈ : ਵੇਖੋ ਜੀ, ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕੀ ? ਸੱਚ ਆਂਹਦੇ ਨੇ ਚੂਹੜਾ ਜਦ ਬੋਲੇਗਾ, ਵਖੀਓਂ ਬੋਲੇਗਾ)

ਯਾਦਾਂ 'ਕਵੀ' ਦੀਆਂ *

ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ, ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ 'ਕਵੀ ਕੁਟੀਆ', ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲੇ ਕਵੀ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਅੰਕ ਘਰ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਉੜਾ-ਐੜਾ ਜਾਣਦੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿੱਟਾ ਲੁਹੁ ਦੇ ਪਾਠਕ-ਧਰੀਕ ਗੁਣ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪਕੇਰਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਚਣਚੇਤ, ਘਰ ਵਿਚ 'ਕਵੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਦੱਖ, ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਰਲ, ਸੌਖੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਰ ਦੀ 'ਦੰਦੋ-ਦੰਦ ਕਟੋਰੇ' ਦੀ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਆਲੋਚਨਾ—ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਕਿਸੋਰ ਮਨ ਲਈ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅੰਕ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਅੰਕ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਵਰਗੇ ਕਵੀਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਜੇ ਅੱਜ ਇਕ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਕਵੀ' ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਕਵੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਆਲੋਚਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ 'ਕਵੀ' ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ; ਮੈਂ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗ-ਨਿਖੇੜ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ 'ਕਵੀ' ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਘਰ-ਬੈਠਿਆਂ, ਮੇਰੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵੇਲੇ, ਉਪਰੋਪਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਹਸਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ।

'ਕਵੀ' ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਹੀ ਕੁੱਝ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੇਰੀ ਪੋਚ ਦੇ ਜਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੁੱਝ ਵਡੇਰੀ ਪੋਚ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਿ-

ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਜੋਂ, 'ਕਵੀ' ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਦਰਜੇਗ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਭਰਦੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਵੀਆਂ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ, ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਾਬੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਚੇਤੇ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਮਜ਼ੀਠੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਛੋਬ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, 'ਕਵੀ'-ਪਰਿਵਾਰ ਬਿੰਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖੀ ਜੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼, ਗੁਪਤ-ਵਾਸ, ਬਦੇਸ਼ ਫੇਰੀ, ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਟੱਬਰ-ਟੀਰ ਦੀ ਦੁਖ-ਦਸ਼ਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚੱਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੇਸ-ਭਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹੀ 'ਦੁਖੀ' ਜੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੱਲਿਆ। 'ਕਵੀ' ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਛੱਡ ਗਿਆ।

2

ਬੜਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰੀਝ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਕਵੀ'-ਕੁਟੀਆ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੜਾ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲੇਖਕ-ਮੰਜ਼ਿਅਤ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇੰਟਰਵਿਊ, ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਕਨਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਖੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਜੇ 'ਦੁਖੀ' ਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਜਾਰੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਦੁਖੀ' ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਢਲਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਕਾਮਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੌਕਲੇ ਹੱਡ, ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਖੱਟੇ-ਮਿੱਠੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਝੰਬਵਾਹੇ 'ਦੁਖੀ' ਜੀ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਘਰ ਮੁੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖ ਕੇ ਖਿੜ ਗਏ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਭਖ ਗਈਆਂ। ਗੱਲਾਂ ਸਨ, 'ਕਵੀ ਕੁਟੀਆ' ਦੀਆਂ, 'ਦੇਸ ਦਰਪਣ' ਦੀਆਂ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਦੀਆਂ, ਦੇਸ-ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ, ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ, ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ, ਪੁਲਸ ਪਾਸੋਂ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀਆਂ, ਗੁਪਤ-ਵਾਸ ਦੀਆਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਰਗੀ-ਖਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਲਈ ਖਬਰੇ ਇਕ ਕਿ ਦੋ ਮੁਰਗੀਆਂ ਝਟਕਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸੁੱਤੇ। ਅਚਾਨਕ ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉੱਠਦੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜੇ ਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਖੀ ਜੀ ਭੱਜ ਕੇ ਖੁੱਡੇ ਵੱਲ ਗਏ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਪਰ ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲਾ ਅੱਠਾਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿੱਚੀਆਂ ਮਰੋੜ ਗਿ।

ਦੋ ਖੁੱਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲੋਪ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੁਖੀ ਜੀ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਪੁਲਸ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆ ਨੱਧਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।”

3

‘ਦੁਖੀ’ ਜੀ ਚੱਲ ਵੱਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ‘ਕਵੀ’ ਦਾ ਸਰ-ਸੰਚਾਲਕ ਏਸ ਜੱਗ ਉੱਤੇ ਨਾ ਰਿਹਾ। ‘ਕਵੀ-ਕੁਟੀਆ’ ਤੇ ‘ਕਵੀ’ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਕੁੱਝ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਓਥੇ ‘ਕਵੀ-ਕੁਟੀਆ’ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਭਿਖਾਰੀ ਜੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੀਝ ਜਾਗ ਪਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੰਜਾਬੀ-ਸੇਵੀਆਂ ਦੇ ਰਿਣ-ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸ਼ਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਉਹ ਗੀਝ ਪੂਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ‘ਕਵੀ-ਕੁਟੀਆ’ ਕਲਕੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੇਵਕਾਂ—ਸ. ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਭਿਖਾਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਨਤ-ਮਸਤਕ ਹੋ ਕੇ, ਜੋ ਰਿਣ ਚੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਹਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਜੋਗ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਮਾਤਰ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਮਾਈਂਦਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਸ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਮਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰਜਰੇ ਸਗੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੱਪਣ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਹਿਤੋਂ-ਚਿਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਰੋਗ ਤੇ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿਣ !

ਨੁਰਪੁਰੀ ਦੀ ਮੌਤ *

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਖੂਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਇਕ ਕਬਾ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਲੀਲਾ-ਭਵਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੂਹ ਦਾ ਨਿੱਘ ਸਰੀਰ ਦੇ ਫੱਟਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਤਿਹਾਇਆ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀਆਂ ਚਾਂਭਲੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੀਰ, ਚਰਬੇ, ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਕਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ:

ਖੀਰ ਪਕਾਈ ਜਤਨ ਸੇ, ਚਰਖਾ ਦੀਆ ਜਲਾ,
ਆਇਆ ਕੁੱਤਾ ਖਾ ਗਿਆ, ਤੂ ਬੈਠੀ ਢੋਲ ਬਜਾ।

ਈਰਾਨ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਗੋਤਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਖੂਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਸੂਕ ਦੀ ਠੋੜੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ।

ਦਮੇਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਮਸੀਤ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਤਣੁੱਕੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਧੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਵਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਮਾਂ ਆਪ ਕੂਕ ਉੱਠਦੀ ਹੈ :

ਨਾਹੀਂ ਕੂੜੀ, ਆਹੀ ਸੱਚੀ, ਕੇ ਇਸ ਆਖ ਸੁਣਾਈਂ।
ਨਾਹੀਂ ਮਾਉ ਪੀਓ ਜਾਇਆ, ਕਿਸ ਜ਼ਬਾਨ ਸਾਲਾਹੀਂ।
ਵੇਖ ਵਿਕਾਣੀ ਝੀਵਰਿਆਣੀ, ਕਦਮ ਉਠਿਊਸ ਨਾਹੀਂ,
ਹਾਏ ! ਜੇ ਚੁਖ ਵਡੇਗਾ ਹੋਵੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਨਿਕਾਹ ਬਨਾਈਂ। 163।

ਕਬਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਕਰਕੇ, ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਛੋਬਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਕੰਢਿਆਂ ਤਕ ਉਛਾਲਾ ਖਾ ਕੇ ਉੱਪਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਧੜਕਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੇਲਾ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਜੁੜਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ :

* ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 1966 ਦੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ।

1. ਬਾਵਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਪਾਰੋਵਾਲੀਆ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਦਮੇਦਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1949, ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ ਪੈਸ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਫ਼ਾ 68.

ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਸੁਆਉ ਦੇਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਮਾਣ ਨਾਲ ਜੀਉਣਾ, ਸੌਖਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(1) ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸੰਘ ਬਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖਿਲਾਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਹਿਸੀਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਲੇ, ਜ਼ਿਲੇ ਤੋਂ ਡਿਵਿਜਨ, ਡਿਵਿਜਨ ਤੋਂ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ-ਸੰਘ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ, ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਦੇਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਾਂਝਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਭਾਲ ਲੈਣ, ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਅੰਖਾ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਆੜ੍ਹਤੀ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਆੜ੍ਹਤ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਮੁੱਚੀ ਵੱਟਕ ਹੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੀ ਲੇਖਕ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਇਹਸਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਅੰਖਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮੀ ਲੇਖਕ-ਸੰਘ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ।

(2) ਇਸ ਲੇਖਕ-ਸੰਘ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਦੀ ਫੀਸ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਗਰਾਹੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣਾ ਇਕ ਕੋਸ਼ (ਫੰਡ) ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ।

(3) ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਫੈਲਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

(ਉ) ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਰੀਸ਼ਦਾਂ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੱਕੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਦੂਜੇ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਦ੍ਰਣ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣ, ਅਨੁਵਾਦਣ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰਾਜ-ਵੰਡ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤਕ ਹਰ ਪੜਾ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦਾਰੀ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਵਧ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗਾਹਕੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ; ਲੇਖਕ **Page 157**

ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਅੱਠਾਂ, ਦਸਾਂ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਪਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਮੱਠੀ ਤੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਪਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮੰਗ ਹੈ ਓਥੇ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਓਥੇ ਮੰਗ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸੰਕਟ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਹੋਵੇ, ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਏ, ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਛਾਪਣ ਸਾਰ, ਸਾਰੀ ਛਾਪ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਖੁਦ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਸਹਿਕਾਰੀ ਉੱਦਮ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇੱਕੇ ਦੁੱਕੇ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਮੁਦ੍ਰਣ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਮਾਲਦਾਰ ਮੰਡੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ।

(4) ਕੋਸ਼ਿਤ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਇਕ ਰਾਖਵੇਂ ਭਾਗ ਰਾਹੀਂ, ਨਿਰਧਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਵੇ, ਰੋਗ-ਪੀੜਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ, ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬੇਈਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਬਦੇਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਮੈਡੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਚੁਣਵੇਂ ਲੇਖਕ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਏਕਾਂਤ-ਵਾਸ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਪਰਬਤਾਂ ਜਾਂ ਸਾਗਰ-ਤਟਾਂ ਉੱਤੇ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ, ਇਤਿਆਦਿ।

ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੋ, ਇਹ ਦਾਈਏ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਫ਼ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਰੰਗੀਨ ਹਨ; ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨ ਸੁੰਦਰੀਆਂ, ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਪੀੱਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ, ਚੁੰਮਣਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਚੁਪਾਸੀਂ ਵਰਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀਪਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੇਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲਚ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਲਾਲਚ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨੂਰਪੁਰੀ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਾਂਦਿੱਤੇ ਖੰਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਕਵੀ ਨਜ਼ਰੁਲ-ਇਸਲਾਮ ਤਕ, ਸਭ ਲਈ, ਕੁਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਦਾ ਸੰਤੋਖ-ਜਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਸਾਡੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖ ਅਪਣਾ ਕੇ ਤੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਪੱਖ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਚੱਲਣਜੋਗ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਰੰਗੀਨ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਉਡੀਕ ਹੈ ਕਿਸੇ ਗੋਰਖ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ ਆਗੂ ਦੀ, ਜੋ ਅੰਧ-ਕੂਪ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮਾ *

ਇਕ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ‘ਰੇਸ਼ਮਾ’, ਆਜ਼ਾਦ ਜਾਂਗਲੀ ਹਿਰਨੀ ਵਾਂਗ, ਕਦੀ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਥਲਾਂ ਵਿਚ, ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਾਉਣ ‘ਹਵਾ’ ਦੇ ਮੋਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਿਲਾਰਦੀ, ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਫਿਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਰਨੀ ਰੱਬ ਦੀ, ‘ਦਮਾ ਦਮ ਮਸਤ ਕਲੰਦਰ’ ਗਾਉਂਦੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਇਕ ਚੁਕੰਨੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ਬਣ ਗਈ। ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਵੀਡੀਓ-ਕੈਸੇਟਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ, ਕਦੀ-ਅਗਸ਼ਾਂ-ਦੀਆਂ-ਉਚਾਣਾਂ-ਵੱਲ ਉੱਲਰਦੀ ਭਰਵੀਂ ਹੇਕ ਤੇ ਕਦੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਛੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਹੂਕ, ਦੇਸ-ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਕੰਠਗਤ ਕਰਤਬਾਂ ਤੋਂ ਅਵਾਣ ਹੈ ਤਾਂ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੁਰ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਲਹਿਰੀਏ ਤੇ ਝਾਲਰਦਾਰ ਅਲਾਪਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲੰਦਰੀ ਤਾਨਾਂ ਦੇ ਥਾਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ-ਬੇਲਿਆਂ ਤੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਲੇੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸੁਆਦਲੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਗਾਰਗੀ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ, ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਨਿਖੇੜਵੀਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ-ਘੋਖਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਕਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਰੇਸ਼ਮਾ ਵਾਲਾ ਲੇਖ, ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਹੱਥਲਾ ਲੇਖ, ਗਾਰਗੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਰੇਸ਼ਮਾ’ ਵਿਚ ਵਰਤਾਈ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਕ ਸੰਖਿਕਤ ਜਿਹਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਲਈ

* ਇੰਦਿਗਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਮੁਕਤ ਵਿਸ਼ੁ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਨਵਿਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ‘ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਰਸ’ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-4), ਅਪ੍ਰੈਲ 1989 ਤੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਲੇਖ।

‘ਰੋਸ਼ਮਾ’ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗਾ-ਮੰਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਖੁਦ ਇਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਰੋਸ਼ਮਾ’ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਦਾ ਪਾਠ ਸਾਡੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨਨ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ, ਠਾਹ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : “ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ‘ਰੋਸ਼ਮਾ’ ਅਚਾਨਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਈ।” ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰੇ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੇ ਕੰਨ ਝੱਟ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ‘ਰੋਸ਼ਮਾ’ ਹੈ ਕੌਣ ? ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਸ ਉਸ ਨੇ ਠਹਿਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਗਜ਼ਕੁਮਾਰੀ’ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਠਕ ਫਰਜ਼ ਕਰੇਗਾ, ਗਜ਼ਕੁਮਾਰੀ ਹੈ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਰੱਖ ਕੇ, ਗਜ਼ਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਬਿਆਨਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ : “ਮੇਟੀਆਂ ਸਿਆਹ ਅੱਖਾਂ, ਘਨਘੋਰ ਸਿਆਹ ਵਾਲ, ਚੰਪਈ ਰੰਗ....ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕਲਚਰਲ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਜਾਨ।” ਕਿਹੜਾ ਪਾਠਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਨਹੀਂ ਫੁਰੇਗਾ ਕਿ ‘ਰੋਸ਼ਮਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਏਨੀ ਹਸੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਠਹਿਰਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਐਵੇਂ-ਕੈਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਖਾਸੂਲ-ਖਾਸ ਹਸਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉੱਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਗਜ਼ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਰੈਣਕ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫੇਰ, ਮਤੇ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਗੀ ਗੱਪ ਸਮਝ ਲਵੇ, ਲੇਖਕ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ : ਵਲਾਇਤ ਖਾਨ, ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ, ਕਿਸੋਗੀ ਅਮੇਨਕਰ, ਪਰਵੀਨ ਸੁਲਤਾਨਾ, ਮੁਨੱਵਰ ਅਲੀ ਖਾਨ, ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਤੁਫਲ ਨਿਆਜ਼ੀ। ਹਰ ਵਾਕ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰੁਅਬ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੀ ਕੁ ਭੂਮਿਕਾ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੋਸ਼ਮਾ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋੜਦਾ ਹੈ : “ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ।” ਰੋਸ਼ਮਾ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ “ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਹੁਸਨ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੂਕ ਹੈ।”

ਏਥੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਨਸਲੀ ਪਿਛੋਕੜ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ, ਫਿਲਮੀ ਸੁਪਰਸਟਾਰਾਂ ਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲੀਕੇਦਾਰ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ, ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਪਿੱਛਾ, ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ‘ਜਾਂਗਲੀ ਤੇ ਕਬਾਇਲੀ’ ਹੁਸਨ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਹ ਕਹਿ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਸਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਇਹਸਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਤਿਆਉਣ ਲਈ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਸ਼ਿਵਕੁਮਾਰ ਵਰਗੇ ਹੂਕਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਾਖ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜੋ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਦਿਲ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੋਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਸੁਣਿਐ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਗੀਤ—‘ਨੱਸ ਗਈ ਸੱਪਣੀ, ਰੋਵੇ ਸਪੇਰਾ, ਹਾਏ ਓ, ਰੱਬਾ! ਨਹੀਓਂ ਲੱਗਦਾ ਦਿਲ ਮੇਰਾ।’” ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਵੈਣ ਤੇ ਦਰਦ ਸੀ।

ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਲੜੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗੀ : ਜੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ, ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਮਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੋਵੇਗੀ ਹੀ ਸੁਹਣੀ, ਪਰ ਰੋਸ਼ਮਾ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਬਾ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਗਾਰਗੀ ਕੀ ਕਰੇ ? ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਹੁਸਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ, ਰਾਹ-ਜਾਂਦਿਆਂ-ਨੂੰ-ਕੀਲ-ਕੇ-ਬਹਾ-ਲੈਣ-ਵਾਲੀ ਜਾਦੂਈ ਸੁਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਹੇਠੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਉਂ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਵਰਗਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ।

ਹਾਲੀ ਵੀ, ਲੇਖਕ ਜੀਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਲੇਆਂ ਨਾਲ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੋਖ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਛੱਪਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਰੋਸ਼ਮਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਖਰ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ :

“ਉਹ ਵੱਡੇ ਪਲੰਘ ‘ਤੇ ਬੈਠੀ ਪਾਨ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਹੀਰਿਆਂ ਜੜਿਆ ਲੌਂਗ ਸੀ, ਗੁੱਟ ਉੱਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੋਟਾ ਕੜਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜੇਬਾਂ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟਿਮਕਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹਰੀ ਚੁੰਨੀ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਚੌੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ।”

ਇਸ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਵੇਖੋ ਕਿ ਚਤੁਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਗ ਦੀ ਸਡੌਲਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਵਾਂਗ, ਉਸ ਦਾ ਹੁਸਨ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਿਸਾ ਛੇੜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਟਲ ਸਕੇ, ਟਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੇ ਨਖ-ਸ਼ਿਖ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਗਾਰਗੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਤਾਰਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਉਤਾਰਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਰਚਾ ਕੇ ਮੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਤਾਰਲ ਨੂੰ ਲਮਕਾਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਾਉਣ।

ਹੈ ਪਰ ਮਰਨ-ਮੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਛੁੱਲ੍ਹੇ ਪਹਿਗਾਵੇ ਰਾਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਛੁੱਲ੍ਹੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੇਚਾ-ਪਾਚੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਮੋਕਲੇਪਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। “ਵੱਡੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ”, “ਪਾਨ ਖਾ ਰਹੀ”, “ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੇਟਾ ਕੜਾ”, “ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਮੀਜ਼”, “ਚੌੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ”—ਭਲਾ ਇਹੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾ ਕੇ ਵੇਖੋ ਖਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਤੀਵੀਂ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨਹੀਂ।

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਦਿੱਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਪਰੋਸਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਹੈ ਆਪ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਪਾਸੋਂ ਅਖਵਾ ਲਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਲਈ ਯੋਗ ਮਾਹੌਲ ਧੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਪਰ ਫਿਲਮ-ਸਟਾਰਾਂ ਤੇ ਇੰਦਿਗਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਸਰਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਸਿਕਲੀਗਰਨੀਆਂ ਵਰਗੀ ਦੱਖ ਤੇ ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅਸਲ ਗੁਣ—ਉਸ ਦੇ ਅਨੂਪਮ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਜੁਗਤ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੁਗਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇ. ਪੁਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲਬੇਲੇ ਮਨੋਵੇਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਨਘੜਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੁਕਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਂਭਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਗਾਰਗੀ ਵਿਚ ਹੀਰਿਆਂ ਦੇ ਘਾੜੇ ਵਾਲੀ ਘਾੜਤ, ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਿੰਬ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਗਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗਾਰਗੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਕਮਰਾ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੁੰਜ ਉਠਿਆ। ਦੋ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦ ਤੇ ਮੀਨਾਰ ਉਸਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਹਿਗ ਦੀ ਅਜ਼ਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਤਾਕਤ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਿਘਲ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਹਰ ਮਸਾਮ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ ? ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਸਨ—ਇਕ ਅਜੀਬ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਕਸ਼ਿਸ਼, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਡਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਧੈਰਾਂ ਤੀਕ ਝਣਝਣੀ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਸੇਕ ਆ ਦਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ।

ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੁੰਬਦ ਜਾਂ ਮੀਨਾਰ ਉਸਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ Page 162

ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖੋ ਹਨ ? ਜਾਂ ਸੇਕ ਆਉਂਦਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਪਰ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਭੱਠਾ ਕਿਵੇਂ ਬਿਠਾ ਲਵੇ ? ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਏਥੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਲ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਪਾਠਕ, ਜੋ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਰਗੀ, ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਤੇ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਮਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ, ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ, ਇਹ ਦੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਸੁਹਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ : “ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਿੱਧਲ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।” ਏਥੇ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਨ ਲਈ, ਲੇਖਕ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਨੂੰ, ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ, ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ “ਹੁਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ” ਦੀ ਥਾਂ “ਹੋਰ ਹੁਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ” ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਕਿਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁਨਰਮੰਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਹੁਸੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮੀ ਉਸਤਾਦੀ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੁਗਤਾਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਪਰ ‘ਰੇਸ਼ਮਾ’ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਏਨੀ ਕੁ ਮੁੱਢਲੀ ਆਲੋਚਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ *

14 ਜੁਲਾਈ, 1964 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਡਾ. ਡ.ਸ. ਕੋਠਾਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਧਿਅਖਤਾ ਹੇਠ ਇਕ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਐਸਾ ਸਾਵਾਂ, ਗਠਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਸਕਣ... ਅੱਗੇ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਾਰਬੰਧੀ ਫਰੋਲ ਦਾ... ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਚੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਆਮ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਵੇਗਾ...।”

ਮਤੇ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ, ਬੋੜੇ ਕੀਤਿਆਂ, ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟ ਸਕੇਗੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜੇ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ; ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ; ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ; ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ; ਵਜ਼ੀਫੇ; ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਭਾਲ; ਭਾਸ਼ਾ-ਨੀਤੀ; ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪੱਖ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ

ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜ-ਸਰਕਾਰਾਂ; ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਹੋਰ ਤਾਲੀਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਭਾਗ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਭਾਗਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੇ, ਇਸ ਬੇਅੰਤ ਮਹੱਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤਕ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੋ ਵੱਡੇ ਅਜਿੱਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਬੈਰ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ 31 ਮਾਰਚ 1966 ਤਕ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ, ਇਸ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ, ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਖੁਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਡਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪੜਾ ਤਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਮਤ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅਜੇ ਤਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕੋਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਕਿਸੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਧਰਮ, ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਕਾਲਪਨਿਕ, ਭਾਵੁਕ, ਬੈਧਿਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਮੇਲ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ-ਰਿਦੇ ਦੇ ਕਮਲ ਦੇ ਵਿਗਾਸ ਲਈ ਜੋ ਕੌਸ਼ਲ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਵਿਚ, ਤਕਰੀਬਨ **Page 165**

ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਣ-ਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਬੇਮਲੂਮ ਜਹੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਰਤ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਘੜਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ। ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਮਝ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਉਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਦੇਈਏ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰੋ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਮਸਲਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੇ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਧਾਰਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤੇ ਬੋਲੋੜੇ ਭਾਰ ਬੱਲੇ ਦਬੀਣਾ ਪਵੇਗਾ—ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਬਾਲ-ਸਨੇਹੀ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਜਾਂ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਠ ਜਾਂ ਤਅਸੁੱਬ ਉੱਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ—ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਹੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਦਿਮਾਗੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਅੱਤ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਗੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਇਕਮਤ ਹੋ ਕੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੁਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਇਸ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਬਲਕਿ ਖੁਦ ਮਾਪੇ, ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਵੰਤ ਬਣਨਗੇ। ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਉਂ ਬਣਦੀ ਹੈ :

1. ਸਾਰੀ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਸਾਰੀ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ।
4. ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ।

ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ **Page 166**

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛਾਵਾਨ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਧੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹਨ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੁਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੇਸ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗਾ”—ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਵਾਜ਼ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਖੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਦਲੀਲਾਂ ਬੋਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਮਾਗੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ ਉਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ, ਅਜੇ ਵੀ, ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ—ਸੌ ਪਿੱਛੇ ਮਸਾਂ ਦੋ ਚਾਰ, ਇਹ ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਨਾਚੂ ਖਾਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਸੌ ਵਿੱਚੋਂ ਅਠਾਨਵੇਂ ਜਾਂ ਡਿਆਨਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਹੰਸ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ‘ਕਾਲੇ’ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ‘ਗੋਰੀ’ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਨਤਾ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਬੱਕਦੇ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਥੋਲੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਲਿਆਓ!

ਉਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੇ ਆਲਸ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦੇਸੀ ਸੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਦੇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਇਸ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਣਖ ਦੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਹੁੰਦੜਹੇਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਧੁਆਂਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਪੋਚਾ-ਪਾਚੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਬੜੀ ਨਫ਼ਾਸਤ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਇਹ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਨਿਹੱਕੇ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੱਖੀ ਇਹ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਬੜੇ ਜਿਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ? ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਜ਼ੋਗਤਾ ਦਾ ਉਹ ਨਿਯਮ ਚੇਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਰੂਸ ਦੀ ਹਰ ਸੋਵੀਅਤ ਦੀ ਅਲਪ-ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ, ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ, ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਗੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟ ਲਈਆਂ ਹਨ? ਗਣਿਤ, ਰਸਾਇਣ, ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਖਗੋਲ-ਵਿਦਿਆ, ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ, ਬਨਸਪਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਜੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ—ਗੱਲ ਕੀ ਸੁਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੱਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਥੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਤੁਰ ਰਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਕਿਉਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ? ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਏਥੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਜੂ**Page 167**

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਮਕਾਲੇ ਦਾ 'ਮਿਨਟ' ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਾਵੇ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਤੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਬੜੀ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਚੋਗਾ ਚੁਗਦੇ ਚੁਗਦੇ, ਪਿੰਜਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋੜਿਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜਿੱਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ 'ਬਿਨ ਖਿਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਗੁੰਚੇ' ਉਸੇ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਮੁਰਝਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਮੁਰਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬੁੜ, ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਇਕ ਮਿੱਥੇ ਮਿਆਰ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਗੰਢ ਪੀਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹਨ—ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬੁੜ ਹੈ, ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਮਿਆਰ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਠੋਸੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ? ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੇ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ—ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਉਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਲੈਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਚਾ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁਝਾਉਂ ਸੂਚੀ ਹੁਣ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇੰਟਰੀਡੀਏਟ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ : (ਜੋ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੇ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ) : “ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਛਗੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰੋ।” ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਹਸਾਉਣੀ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਹੈ ਠੀਕ। ਹੁਣ ਐਮ.ਏ. ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੀ-ਐੱਚ.ਡੀ. ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਮਤਿਹਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਦਿ ਮਜ਼ਮੂਨ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ, ਦੁਹਾਂ ਦਾ **Page 168**

ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੀ.ਏ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬੁੜ ਓਨੀ ਦੇਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇਗੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਚੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗ ਓਨੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਖਣ ਲੱਗੀ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਠੀਕ ਢੰਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜਬਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ; ਠੀਕ ਢੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਗਰਮ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜੋਬਨ ਦਾ ਫੁਟਾਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਵਰੇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੋਬਨ ਆਉਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਅੱਖ ਕਾਹਦੀ ਹੈ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਸਮਾਨਾਰਥ ਲੱਭੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਭੇ ਜਾਂ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ, ਜਾਨ-ਮਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਖੋਜ ਨੇ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ, ਅਣ-ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯੋਗ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਕਾ ਮੌਰਚਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲ ਬੀ.ਏ. ਤਕ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹੀ ਬੀ.ਐੱਸ-ਸੀ. ਤਕ ਵੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਸੁਸਤੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ., ਬੀ.ਐੱਸ-ਸੀ. ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍਷ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ, ਅਗਲੇਰੇ ਸਾਲ ਦੂਜੇ ਵਰ੍਷ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੀਜੇ ਵਰ੍਷ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਐੱਸ-ਸੀ. ਤਕ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਧਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਉਤ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਦੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ ਹੋਣੇ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਨੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਫੜੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਕਦਮ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜਾ ਰਹੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਵਰ੍਷ ਇਵੇਂ ਲੱਗੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮਿਆਰ ਬੜੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਗੇ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਛੇਤੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਫਲੇ ਫੁੱਲੇਗੀ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਲੋੜਦੇ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲੋਚਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਘਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ, ਇਹਸਾਸ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਰਖਵਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੰਮ-ਜੰਮ ਹਰ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹੇ; ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇ, ਪੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਪਾਠ ਆਤਮ-ਉਜਾਲੇ, ਆਤਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਆਤਮ-ਸੰਸਕਿਤੀ, ਆਤਮ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਮਤਗੇਈ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਨਿਰਧਨ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਕਢਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਜਾਂ ਇਹ ਆਢਾ ਲਾ ਬੈਠੇ ਕਿ ਜੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੇ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੁਦਦਾਰ ਬੰਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਅੱਖਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਵਿਸਤਾਰ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਦਾ ਕਿਆਸ ਇਸੇ ਤੋਂ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਗੈਰ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਉੱਤੇ ਫ਼ਖਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਣੀ, ਜਿੰਨੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਮਦਦ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਛੋਤੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਕੋਈ ਉਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ, ਸੁਖ ਨਾਲ, ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ, ਦੁਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :

- (ਉ) ਹਿੰਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (ਅ) ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੜਾਈ, ਇਕ ਪੂਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਾਈ ਜਾਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (ਇ) ਹਾਈ ਜਾਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਇਖਤਿਆਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਹੈ ਪਰ 'ਰ' ਸੂਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਜੁਗਤ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਸੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਬਣਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆਰਬੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਸਿੱਖ ਲੈਣੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਰੇ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ 'ਕਰ' ਵਿਚ ਹੈ 'ਕ੍ਰ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ; 'ਰਾਰੇ' ਦਾ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸੌਖੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਛੇਤੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਅੜਿੱਕੇ ਦਾ ਹੱਲ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਮਲ-ਪਸੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਬੀਜ਼ਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਦੋ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਏ ਜਾਣ—ਇਕ ਸੂਰਿਤ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੂਰ-ਹੀਨ, ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਮਸਤ' ਨੂੰ, ਜੇ ਉੱਚਾਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਮਸੁ' ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਸਤ' ਲਿਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸਿਖਿਆਰਬੀ ਦੀ ਸੁਖੈਨਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹਲੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੌਖ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸੌਖ, ਕਾਹਲ ਜਾਂ ਦੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ?

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਰ ਦੇਸ-ਵਾਸੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲੱਛਣ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਗੰਭੀਰ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀਆਂ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਸਬਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਤਾਲੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਲਿਪੀ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਜੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੋਗੇ?

ਉੱਤਰ : ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਓਚਣ ਇਕ ਹੋਵੇ—ਚੰਗਾ ਸੁਫਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ **Page No. 71**

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਰਜਾਮੰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਭ ਭਾਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ; ਆਰਬਿਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉੱਕਾ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਰੋਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉਪਜ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰ ਨਾਲ ਲਿਪੀ-ਬਦਲੀ, ਮਾਸ ਨਾਲੋਂ ਨਹੁੰ ਉਖੇੜਨ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਰ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਮੋਹ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਲੋੜ-ਪੂਰਕ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੁਫਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਸਾਂਝੀ ਬਣੇ? ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰ-ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਲਿਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਭਾਗ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨੁਕਸ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਡੀਲ ਚੌੜੀ ਹੈ, ਲੰਬੂਤਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ, ਇੱਕੋ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ, ਜਿੰਨੀ ਲਿਖਤੀ ਸਾਡਗਰੀ, ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੌੜੀ ਡੀਲ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਬਤਨ ਵਧੇਰੀ ਦੇਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਡਰਾਂਸੀਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਬੜੇ ਸੁਆਦਲੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰ ਕੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਨਾਰਾਇਣ ਮਨਨ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਐਸੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ, ਬਹੁਤੇ ਅੱਖਰ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਪਰ, ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਮੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਟ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ-ਜਨਕ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ, ਲਿਪੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਉੱਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਜਾਵਟੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਸਾਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਸੌਖੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਈਜਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਲੰਡੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਚੁੱਕਿਆ ਵਪਾਰੀ ਉੱਦਮ ਸੀ ਪਰ ਸੀ ਉਹ ਬੜਾ ਅਧੂਰਾ। ਰੇਮਨ ਅੱਖਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਲੰਤ ਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਰੂਪ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਰੂਪ, ਸਾਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੇ ਪਰ ਚਲੰਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਐਸੇ ਹਨ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕਿਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਢੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਰਨਰਡ ਸ਼ਾਅ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Should ਵਿਚ, ਉੱਚਾਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਛਾਲਤੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ, ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ, ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਕੀਮਤੀ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਘੰਟੇ ਅਜਾਈਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਅਪਾਰ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਏ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਨੁਕਸ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਦਿੱਤਣਗੇ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਮੇਟੀ ਲਿਪੀ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠੇ, ਉਹ ਇਸ ਸੁਝਾਉ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗੌਰ ਕਰੋ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸਾਂਝੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਐਸੀ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੌਂਖੇ, ਸਰਲ ਤੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਰੂਪ ਚੁਣ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇਸੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਛਾਪੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਸ਼ਾ : ਕੁੱਝ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਧੱਖ *

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ, ਰਾਏ-ਦੇਣ-ਜੋਗ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਤੀਬਰ ਤੇ ਗਤੀਵਾਨ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ, ਖੜੋਤਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਗਤੀਦਰਸ਼ੀ ਧਿਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਮੈਟ੍ਰਿਕ-ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ—‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ’ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਪਿਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਛੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਐਕਟ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ), ਭਗਤਾਂ (ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ), ਸੂਫੀਆਂ (ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ (ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ) ਤੇ ਕਵੀਆਂ (ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਸਣ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਰਮਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪ ਕਈ ਰਿਸਾਲੇ ਕੱਢ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਈ ਸੇਵਾ-ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਹਰ ਵਰ੍਷ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੁਰਸ਼, ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ, ਲੇਖਕ-ਮਿਲਣੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੰਭਲਾ ਵੱਜ ਰਿਹਾ

* ਮਾਰਚ, 1978 ਦੇ ਲੋਕ ਹੱਕ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ।

ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮੁੜ ਕੇ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਥੋਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇਂ ਲਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ-ਚੇਟਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮੰਡੂਏ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਲਮਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਛੋਟ, ਕਰਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਇਨਾਮਾਂ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਬੁੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬਾਗਾਂ-ਬਗੀਚਿਆਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ, ਰੈਸਟ ਹਾਊਸਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁੱਤਾਂ ਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁੰਦਰ ਗੁਲਾਬ-ਵਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਗ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪੁਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁੰਦਰ ਬਿਸਰਾਮ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਗਿਲਾਨੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਖੇਡਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ, ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਖੇਡ ਮਹਿਕਮਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਤਕ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਲੈਤੀ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ...।”

ਇਸ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਅੱਖੀਂ ਸੁਖ ਤੇ ਕਲੇਜੇ ਠੰਡ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿੱਪਖੀ ਦੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : “ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਦਾਉ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਜੇ ਗੱਲ ਉੱਕਾ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤ-ਮਲਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤ ਕੇ ਮਿਸਲ ਗਲੋਂ ਲਾਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਬਾਉਂਅਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਘੁੱਗੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸ਼ੀਨਗੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖਾਹਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਵਾਂਹੀ ਵਗਣ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਅਫਸਰਗਾਣੀਆਂ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮੱਖਣ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਦਿੱਸਣਗੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉਤਰੀਏ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਚਧਰੁਮੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨਿਆਂ-ਭਰਿਆ ਏਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਕਿ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਾਰੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ, ਸ਼ਗੀਬ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ **ਪੰਜਾਬ 175**

ਮੈਟ੍ਰਿਕ-ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਗੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮਿਆਰ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਨ ਵਜੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤਕ, ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤਕ ਲੱਖਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਪੰਨਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ-ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਬੱਚੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਮਾਹੌਲ ਉੱਸਰਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਖੁਸ਼-ਨਸੀਬ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡਾਕਟੀ ਹੈ। ਵਿਕਰੀ ਜਾਂ ਖੱਟੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਉੱਜ ਹੀ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ, ਸਸਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪਾਠਕ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੌ ਕਾਪੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰਚਾ ਨਿਕਲ ਆਵੇ, ਅੱਗੇ ਤੂੰ ਕੌਣ ਤੇ ਮੈਂ ਕੌਣ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ, ਹੁਣ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਪਾਠਕ ਵੀ ਖੁੱਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੱਖ ਨਖਿੱਧ, ਪਰੂੰਫ-ਰੀਡਿੰਗ ਘਟੀਆ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸੰਪਾਦਨ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਡਾਕਟੋਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਡਾਕਟੋਰੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖ-ਜਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਉਂਕ ਖਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਭਾਰੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦੋਂ ਵਿਕਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁੱਲ, ਛੋਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂ ਰੱਦੀ ਦੇ ਭਾ ਚੁਕਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਜੀਰਾਂ, ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਸਕੂਲ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ-ਮਾਤਰ ਤੇ ਪਸਿੱਤੀ ਜਹੀ ਥਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮੁਕਤਸਰ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਰਗੇ ਠੇਠ ਤੇ ਘੁੱਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਡੂਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਧੜਾ-ਧੜ ਖੋਲ੍ਹੇ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਲੇਰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੈਧਿਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੁਗਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ Page 176

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੂਗਾਜ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਦਈ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨਕੇਲਾਂ ਪਵਾ ਕੇ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਨਮਾਨ, ਪੱਖੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਪੱਖੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਪੱਖੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਖੀ ਡਿਲਮਾਂ ਲਈ ਡਿਲਮ-ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ, ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ, ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਧਰਦੀ ਹੈ 'ਹੌਸਲਾ-ਅਫਜ਼ਾਈ'। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਜਾਮਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਹੈ... ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਧੂਤੂ ਬਣੋ। ਅੱਜ ਧੂਤੂ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਧੂਤੂ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸਤਿਹਾਰ ਵੀ ਧੂਤੂ-ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਧੂਤੂ-ਜੁਗ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਸੰਘ ਦੀ, ਉਛਾੜਾਂ ਦੀ ਤੇ ਮਾਲਸ਼ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਯੂਨੀਅਨ ਟੈਰੀਟਰੀ' ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਉੱਤੇ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਪੌਣਾ ਖਰਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ...।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੁੱਕਣ ਜੋਗੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਓਦੋਂ ਦੀ ਓਦੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ (ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤੇ ਆਧਾਰ ਵੀ) ਹਾਲਤ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਠੰਮੁਲੇ ਬਿਨਾਂ, ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਅਪਾਹਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਇਹ ਦੋ ਸੂਤਰ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ : ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜ਼ਿਉਂਦਿਆਂ, ਬਲਕਿ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਤਕ ਵੀ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ, ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਰਾਜ-ਬੋਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਪੱਖੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀ ਪੱਧਰ ਚੀਜ਼ਾਂ

ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਮਾਂ ਵਜੋਂ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਾਈਂਸ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਆਦਿ ਲਈ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਤੇ ਪਰੀਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਮਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਤੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰਾਵਿਆਂ ਨਾਲ, ਇਸ ਵਧੀਆ ਉੱਦਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਗੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਵੀ, ਆਰਟਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਦਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਖ਼ਤ ਘੋਲ ਘੁਲਣਾ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਬੀ.ਏ. (ਆਰਟਸ) ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤਾਂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਹ ਮਰਜ਼ੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਐਮ.ਐਸ.-ਸੀ. ਵਿਚ ਵੀ, ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਚੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਡਾਕਟਰੀ, ਕੌਮਰਸ, ਕਾਨੂੰਨ, ਆਦਿ ਤਕਨੀਕੀ ਕੌਰਸਾਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਹੈ। ਆਰਟਸ ਤੇ ਸਾਈਂਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੌਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ, ਇਸ ਵੇਲੇ, ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਕੁੰਜੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਮਿਲਣਗੇ। ਜਦ ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਜੋ ਰਾਜ-ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕ ਮੇਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਈਂਸੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿੱਕੀ-ਮੌਟੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਦੌੜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਵੇਖਣ ਦੇ ਕਾਹਲੇ ਚਾਹਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ, ਜੰਮਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਠੋਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜ-ਬੋਲੀਆਂ ਉੱਚਤਮ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਕ ਗੀਅਰ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਵਾਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ, ਕਿ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜੋਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ' ਕਾਟ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ, ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ, ਜੋ ਭਾਰਾ ਡਰਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਥਾਪਿਤ ਹਿਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ ਤੇ ਕਮਾਈ ਦੇ ਜਿਸ ਮੌਕਲੇ ਪਿੜ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਐਸਾ ਮੌਕਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਹਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਮੁਲਕ, ਜਿਵੇਂ ਜਰਮਨੀ, ਬੈਲਜੀਅਮ, ਹਾਲੈਂਡ, ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਰਗੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਬੱਲੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਸਾਡਿਆਂ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਐਸੀ ਪਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾਂ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਬੁਰੈ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲੈਣੋਂ ਵੀ ਤੁਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਸੀ। ਜੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ, ਫਰਨ-ਫਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਭਰਤੀ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ-ਕਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਅਫਸਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਸਕਣਾ ਅੰਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ, ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਸਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਢਿੱਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚੁਣ ਲੈਣਗੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਝੁਕਾਉ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਹੀ ਹੋਵੇ ? ਅਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਲਈ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬੀ.ਏ., ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਿਆ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅੱਜਕਲ, ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਓਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਕਲ ਮਾਰਨ ਤੇ ਮਰਵਾਉਣ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਲੱਭੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਬੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਕਲ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਨਕਲ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ; ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤਕ ਦੀ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ; ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ, ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਬੋਲੋੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰੀ-ਪੇਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਪਾਰੀ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਲਿੱਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਛੇਤੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਬੀ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਫਗੀਕਾ, ਮੈਨਮਾਰ (ਬਰਮਾ), ਬਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੋਸੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ **Page,179**

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣੇ, ਪੌਡਾਂ ਤੇ ਡਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਸੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸਨਦ ਲਈ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਿੱਸਾਬ ਸਿਰ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਬਣਾਓ, ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਨਗਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆਓ, ਪਰ ਇਹ ਸੇਧ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆਂ ਵੱਡੇ ਰੋਗ ਵਿਆਪਣਗੇ—ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਕਦਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਧਾਰੀਵਾਲ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੀਲ ਅੱਗੇ, ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵੇਖਿਆ। ‘ਲਿਟਲ ਫਲਾਵਰ ਸਕੂਲ’। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਸ ਆਬਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਖੇਤ ਹੀ ਖੇਤ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਕੇਰਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉੱਦਮ ਇਕ ਈਸਾਈ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੱਠ-ਦੱਸ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਬਟਾਲਿਓਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਕੁੱਝ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਜੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਲਾਸ ਹੋਰ ਵਧਾਈ ਜਾਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?”

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ।” ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਣ-ਭਰੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਗਮਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਹਿਰੇ ਹੋ, ਦੱਸੋ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ?”

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ।” ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿ ਬੈਠਾ, “ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ, ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਛਿਆ ਹੈ ?”

ਪ੍ਰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਾਡੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ; ਮਾਪੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਬੱਚਾ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਨਾ ਆਵੇ ਤੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਜਾਣ।”

ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਜਿਥੋਂ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਵਤਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ‘ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਹਾਨੀ’ ਵਾਲਾ

ਮਿਹਣਾ ਮੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀ, ਬਦੇਸੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਕਦਰਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵੱਟੀਦਾ ਹੈ? ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ 'ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ' ਖੋਲ੍ਹਣ, ਵਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਡੁੱਬੀ ਕਿ ਡੁੱਬੀ। ਜੇ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਲੇ 'ਸਾਹਬ' ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ, ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ 'ਸਿੱਖ ਸਾਹਬ' ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਲਾ ਨਿਰੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਲ ਟਲਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲ ਚਾਲੂ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਸਾਜ਼-ਸਮਾਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਉਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸੋਝੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਜਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਨਾ ਨਿਜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਸੱਚਾ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਉੱਦਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋੜ ਹੈ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਘਾਤਕ ਰੋਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਮਾਨ ਫੀਚਰ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਤ-ਵਧਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਪਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਉਹ ਬਣ ਗਈ, ਨਾਅਰਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ—ਹੁਣ ਕਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ, ਸੋ ਇਹ ਮਤੇ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਪਰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਇਨਾਮ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਉਹ ਸ਼ੋਰ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋੜਵੰਦ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਆਵਾਜ਼ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ—ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸ Page 181

ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਹਰ ਕੋਈ ਪੱਲਿਓਂ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਆਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਹੁਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪੇਪਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਰ-ਬ-ਤਰ ਖਾਣਾ ਵੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਠੱਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਅਸਲੋਂ ਠੰਡੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ’ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ‘ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ:)’ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰਗਰਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਢੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੱਧਮ ਸੁਰ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਪਣਾਵਾਂਗੇ ?

ਕੀ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਏ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਫੇਰ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਲਚਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ *

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਗਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਉਪਰਿਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਪਰੇ ਨਿਘਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਕ ਵਫਦ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 13 ਮਈ 1985 ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜੰਮ੍ਹ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ, ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੰਡ ਲਈ ਕਲਚਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਕੇਂਦਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਛਿੜਿਆ।

ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰੱਖੋਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਪੰਜ-ਕਰੋੜੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੁਹਾਫੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕਲਪੇ ਗਏ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੇਂਦਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਸਮ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ, ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਸ਼ੰਤ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਲਚਰ ਦੇ ਇਸ ਤੁਹਾਫੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਬਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਤੱਖਲਾ ਜਾਗ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਵਫਦ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੁਹਾਫੇ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਬਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਅਸ਼ੰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਅਨੇਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰ-ਦੀ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕਦਮ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਸ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨੁਮਾਈਦੇ ਇਸ ਚੋਗੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿਲਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਿਚਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਫਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੰਮ-ਜੰਮ ਬਣਾਓ, ਪਰ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਲਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ—ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਆਖੋ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ‘ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ’ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਾਉਣਾ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ—ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਜਨ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਠੇਠ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ

ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਛੇਕ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਏਲਾਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਜੰਮੂ ਭਾਗ ਨੇ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਡੋਗਰੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਦਬੇਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਉਗਦੂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਇਸਲਾਮਿਆਇਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਰਹਿ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮਰਨ-ਮਾਰਨ ਤਕ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਅਜੇ ਮੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲ ਕੋਈ ਬੱਝਵੀਂ, ਦੂਰ-ਰਸ, ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੀਤੀ ਛੇਤੀ ਨਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਤਿਖੇਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਠੇਠ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਰੱਥ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਧ ਕੇ, ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਹੇਜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨੂੰਜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਤਾਉਣਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਉੱਧਾਰ ਤੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਖਰਚਣ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਜੇ ਕੇਂਦਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਵੇਲੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ, ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਦਸ ਕਰੋੜੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ, ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਲਚਰ-ਸੈਂਟਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਿਆਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ—ਇਕ ਕੇਂਦਰ-ਮੁਖੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ-ਮੁਖੀ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸੂਬਾ, ਆਪਣੀ ਸੂਬਾਈ ਬੋਲੀ, ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ, ਆਪਣੀ ਨਿਸਚਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦਾ ਵੈਗੀ ਹੈ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ, ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁੱਟਿਆ ਹਰ ਕਦਮ, ਸ਼ੱਕੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਰੁਹਤਕ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਣ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰੜਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹਾਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਪਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ। ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਵਿਉੱਤ ਕੀ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸਟਾਫ ਦੀ ਚੋਣ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖਤਮੀ ਕਾ

ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਵਾਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਹਨੋਰੇ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ 'ਹਾਂ' ਜਾਂ 'ਨਾਂਹ' ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

ਜਾਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਲੇਖਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਾਡਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਸਾਰ ਵਾਲੇ ਕਈ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਤੇ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ :

ਜੱਟ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣੇ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਦੀ ਧਾਈ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦੀ ਫੈਲ; ਸਿੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝਾਂ ਤੇ ਭੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰਾਂ ਦੇ ਜੁੜਨ-ਵਿਛੜਨ ਦੀ ਵਿਥਿਆ; ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਸੁੰਗੋੜ; ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ; ਨਾਨਕ-ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ; ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਤੇ ਉੱਜੜਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ; ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਬ੍ਰਾਨਿਕਾ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼; ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਯਾਤਰਾ; ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਰਾਹ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਸਤਾਉਣ ਲਈ ਬਣੇ ਟਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ; ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ; ਇਸ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ; ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਆਦਿ। ਜੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੇਂਦਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਮਧੋਲਣ ਜਾਂ ਮੂਰਛਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਹੁਣ ਛੋਹੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਬਾਪੁਣ ਦਾ ਕਿੱਸਾ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲੰਕਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕਲਚਰ-ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਛੁਧੇ

ਲਈ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅੰਡੰਬਰ ਦੀ ਉੱਕਾ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅੱਗੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਉੱਪਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਟੈਕਸ-ਦਾਤਿਆਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰ ਬਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਕਲਚਰ ਤੇ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਵਿਭਾਗ। ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਜ਼ਿਟੀਅਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਸਿੱਖ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਗੁੱਠ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦਿਆਂ ਸ਼ੁਭ ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਸਣ ਵੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ; ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ.), ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸੁਝਾ ਛਾਲਤੂ ਜਾਪੇ। ਪਰ ਜੇ ਕੰਮ-ਵੰਡ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸਿਖਗੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜ, ਵਿਕਾਸ, ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਹਰ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲੇ ਤੇ ਅਸਲੋਂ ਖਾਲੀ ਪਏ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾ ਦੇਵੇ, ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਮਿਆਰ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਆਪਕ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰੇ, ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕੰਮ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਖੰਡ-ਖੰਡ ਪਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਵੇ ਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ, ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੱਧਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਤਸਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਲੂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਏ, ਗੈਜ਼ਿਟੀਅਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਵੇਖਣ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ ਤੇ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਸਿਖਾਵੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਣ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾ ਬਣੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵਿਭਾਗ ਇਹ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ, ਪ੍ਰਾਰਦਾਹੀ, Page 186

ਫੈਕਲਟੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਫੈਕਲਟੀ ਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਫੈਕਲਟੀ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਫੈਕਲਟੀਆਂ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੋਰਡਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਕਗਾਊਣ ਉੱਤੇ ਲਾਵੇ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖ ਸਟਡੀਜ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਟਡੀਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭੇ। ਅਕਾਡਮੀਆਂ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਪੁਸਤਕ-ਪੜ੍ਹਚੌਲ ਕਰਨ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਿਲਣੀਆਂ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨ, ਸਨਮਾਨ-ਸਮਾਰੋਹ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਂਭਣ। ਨਵਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ, ਕੋਸ਼, ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਉਚੇਰੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੰਬਦ ਤਿਆਰ ਕਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਯਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਵੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ-ਸੰਭਾਲ, ਸੰਕਲਨ-ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਾਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜੋ।

ਕੰਮ ਦੀ ਇਹ ਵੰਡ ਇਕ ਬੁੱਤੇ-ਸਾਰ ਸੁਝਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ—ਕੇਵਲ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ, ਸਾਂਭਣ, ਪੁਣਨ-ਛਾਣਨ ਤੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗੇ, ਚਰਚਾ ਚੱਲੋ ਤੇ ਕੰਮ ਹੋਵੋ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਨਹੀਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਉਚੇਰੀ-ਖੋਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਜਾਣੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੜ੍ਹਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ, ਹੁਣ ਵਾਂਗ, ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਮੱਧਮ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ—ਕੁੱਝ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮਤਾ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਵੱਜਣਾ ਤਾਂ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਈ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਜਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਰਦੱਗੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਦਾ ਚੌਕਸੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦਾ ਹੈ।

ਐਤਕੀਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਪੀੰਘ ਝੂਟਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਇਦਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੇਲੇ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਇਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਿਤ ਸਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲਈ ਦਲ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਧਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕਾਗਰ, ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਇਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੱਗੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਕਾਲੀ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਅਪੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਐਕਟ ਵਿਚ, ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਮਦ ਵਧਾ ਸਕੀ (ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਵਧਾਉਂਦੀ ?) ਤੇ ਨਾ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਕੋਈ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਸਕੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪਾਸ ਲੰਗੜਾ ਜਿਹਾ ਬਹਾਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਐਤਕੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਲਾ ਵੀ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਰੁਆਬ ਅੱਗੇ ਇਕ ਵਾਗੀ ਫੇਰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ!

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ *

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ—ਉਹ ਖੇਤਰ, ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਲੜੀ ਗਈ !

ਅੱਜ, ਜੰਗ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਤੇ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਰੱਬ ਦੇਵੇ ! ਏਥੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਤਾਂ ਸੋਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਪੰਚਾਂਗ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ : ‘ਅੱਜ ਕੁਰਛੇਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਭਲੀ ਕਰਨ !’

ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਰ-ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਹੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਨਗਰ ਦੇ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ ਵੀਰ-ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਏਨੇ ਜੁੱਧ-ਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੇ ਕਲਮ-ਵੀਰ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ, ਸਿੰਘ-ਨਾਦ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਘੜੀਆਂ ਉਸ ਵਾ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਲਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਲਈ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ ਇਹ ਫੇਰੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸਫਰ-ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕ ਪਾਚੀਨ ਮਹਾ ਸਰੋਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—ਗਤੀ ਲਈ, ਕਲਿਆਣ ਲਈ, ਚੁਗਸੀ ਦੇ ਗੋੜ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਕਲਮ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਅੱਜ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਗਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੁਗਸੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਏਥੇ ਲਿਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਰੁਸ਼ੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਹਨ—ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਕ ਮਹਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਤਸ਼ਗੀਡ ਲਿਆਏ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਬੋਲ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾ-ਮੰਡਲ

* ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਚ 22 ਨਵੰਬਰ, 1994 ਨੂੰ ਹੋਏ ਸੈਸੀਨਾਰ ਦਾ ਬੀਜ-ਲੋਖ।

ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਅੱਜ ਉਸ ਵਿਚ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਬੈਠਣਗੀਆਂ।

ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਗੌਰਵਮਈ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ?

2

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਛੋਟੀ-ਮੌਟੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ, ਇਕ ਪਾਸੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪਏ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਕੱਢ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਦਾ। ਅੱਜ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ, ਅਸਤ ਹੁੰਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਤੇ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ, ਅਗਲੇ ਦਿੱਸਹੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਤਨ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇੱਕੋ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਗਲੀ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਵਿਕਾਸ, ਨਵੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖਣਜੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਝੇਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਣਗੇ ?

ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਚੁਪਾਸੀ ਪੱਸਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਸਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਬੋਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਪਲ ਉਗਲਾਂ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਤਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਸ਼ ਜਾਂ ਮੂਰਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਾਲ ਅਤਿਅੱਤ ਮਨਮੋਹਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਜਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ, ਧੜਕਦੀਆਂ, ਮੂੰਹੋਂ-ਬੋਲਦੀਆਂ ਉਪਜਾ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਅਰਥਾਂ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਨਾ, ਸੁਆਦਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੁਝੇਵਾਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਬਣਾਉਣਗੇ ਸਾਡੇ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣਗੇ।

ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਨੋਭੜ ਆਲੋਚਕ ਹੱਥ ਪਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੰਜੀ ਜਿਹੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਮਾਰੇਗਾ, ਪਰ ਹੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕ-ਪਰਤੀ, ਵਿਗਸਦੇ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੂਤਰ ਲੱਭ ਕੇ, ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆਊਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣਾ।

ਜੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆਏਗਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਸਵੱਟੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਜਤਨ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਕਸਵੱਟੀ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਇਕਸਾਰ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ਼ ਤਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹਸ਼ਵਾਦ, ਰੋਮਾਨਸਵਾਦ, ਸੁਹਜਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸਰੀਰਿਕ ਸੁਆਦਵਾਦ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਵਾਦ ਤੇ ਸਨਕੀ-ਸੂਾਰਥਵਾਦ ਵਰਗੀਆਂ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸਾਹਿੱਤਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹਮਕਦਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਢੇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਛੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਜੁੜੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦਾ ਝੰਡਾ ਸਾਰੀ ਪੂਰਬੀ ਦੁਨੀਆ ਉੱਤੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ—ਗੱਲ ਕੀ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਗ, ਇਸ ਝੰਡੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਲਵਾਨ, ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਟੇਢੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਆਸੀਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਲਾ ਤੇ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਸਾਧਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ, ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ, ਬੰਗਲੀਪੁਣੇ ਤੇ ਤਮਿਲਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਹੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ, ਮਸਲਨ, ਮੋਟਰ ਕਾਰ, ਸਕੂਟਰ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਟੈਲੀਵਿਜਨ, ਆਦਿ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਅਪਣਾ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ, ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ, ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ, ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਕਰਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜੰਮਣ-ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਬਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪਲਿਆ-ਪਲਾਇਆ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਘਟਨਾ ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਤੇ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੀਡਾ ਦੇ ਨਿਰਵਸਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਗ ਹੋ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਗਲ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਸੌਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਘਾੜਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਬੀੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਜਾਂ ਵਾਕ ਵਿਉਂਤਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਚੀਜ਼ ਅਜੇ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਿਕ **Page 191**

ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੋਸਣਾ ਕੱਚਘਰੜ ਤੇ ਆਲਸ-ਮਾਰੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫਗ਼ਨੀਕਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਠੇਠ ਕਲਚਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਗ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਨੁਮਾਈਂਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਿਸੇ ਬੇਜੜੀ ਜੀਵਨ-ਸੈਲੀ ਦਾ ਦਰਪਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਸਾਹਿਤ ਵੀ, ਓਦੋਂ ਹੀ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਜਾਂ 'ਬੰਗਾਲੀ' ਜਾਂ 'ਤਮਿਲ' ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ, ਠੇਠ ਬੰਗਾਲੀ, ਜਾਂ ਠੇਠ ਤਮਿਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਬੜੇ ਸੌਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਦੇਸੀ ਪਾਠਕ ਦਾ ਵਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਵਗਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੌਕ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਟੁਣਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਛੁਰੀਦ, ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਬੜੇ ਘੱਟ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾ ਸਕੇਗੀ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸਮਾਨ ਠੱਪੇ ਵਾਲੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਵਾਲੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਈ ਹੋਈ, ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਵਾਲੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਕਲਚਰ, ਬੜੀਆਂ ਨਰੋਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਨਾਖਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਸ਼ਨਾਖਤ ਗਵਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਹਰਿਆਣੇ ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਲੇਖਕ-ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਹਰਿਆਣਵੀ ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲੀ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ, ਹਰਿਆਣੇ ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਿਜ ਨੂੰ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਲਈ ਪੇਪਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਖੁਦ ਵੇਖ ਲਵੇਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਨ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਗੇ, ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੁਹਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਿਆਰਾਂ ਤੇ ਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਿਕਟੀ ਸਰੋਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ **Page 192**

ਕੁੱਝ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਖਤਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹਨ ਤੇ ਘਾਤਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

- (1) ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਤਰਾ;
- (2) ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਖਤਰਾ; ਅਤੇ
- (3) ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ, ਤਕਨੀਕ-ਆਧਾਰਿਤ ਕਲਚਰ ਦੀ ਵਾਹਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਖਤਰਾ।

ਅਜੇ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਖੋਰੇ ਦੀ ਠੀਕ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਖਤਰੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖਤਰੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜਦੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਡਾ ਚੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀ ਘਾਤਕਤਾ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਪਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੌਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣਗੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ :

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖਤਰਾ—ਇਹ ਖਤਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਤਾਨ ਜਾਂ ਕੈਂਸਰ ਸਮਝ ਲਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਖਤਰੇ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪਰਤ ਵੱਲ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚੌਥੀ ਅੰਤਰ-ਗ਼ਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸੂਤਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਦਿਵਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਿਆਸੀ-ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੁਫਾੜ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਸ਼ਬਦ-ਘਾੜਤ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪਾਟਕ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਉੱਦਮਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ, ਚੰਗੀ-ਭਲੀ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ-ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਾਬਾਦ-ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ-ਸ਼ੇਖਪੁਰੇ-ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਘਰ ਲਈ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਰਾਇਕੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਉਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਰਦੂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ! ਬੇ-ਸੁਮਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ **Page 193**

ਬੋਲਣ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਫਖਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਪੇ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਲਈ ਭੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਥਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਸਖਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੱਢੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਤੱਈ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਸਕੂਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫੈਸਲਾਮਾਬਾਦ (ਲਾਇਲਪੁਰ) ਜਾਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਫੱਟਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫੱਟੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਏਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ, ਮੁਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਚੇਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਤੇ ਨਾ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ‘ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ’ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਵੇਖੋ ਤਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਰੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜ ਦਿੱਸੇਗਾ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਢਿੱਡੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਅੱਧ-ਪਚਚੱਧ ਭਾਗ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਕਾਂਗੜੇ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਇਲਾਕੇ, ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਤਨੀ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸਟੇਸ਼ਨ, ਬੇ-ਲਗਾਮ ਦੋਗਲੀ-ਚੌਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਪਸ਼ਟ ਇਕਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਿਗਾਦਰ ਦੀ ਸੌ ਫੀ ਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਲੱਭਣਗੇ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਗੇ, ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ।

ਦੇਸੀ ਭਾਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖਤਰਾ—ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕ ਖਾਸੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਹੈ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕੀ
Page 194

ਬਲਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ : “ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ, ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਏ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਸਿਆਸੀ ਗੁੱਸੇ-ਗਿਲੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਵੜੀ ਭਿੱਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਗਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਏਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੰਮ੍ਹ, ਹਿਮਾਚਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਿਆਂ ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਛਤਰ ਤਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਚਾਈ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਬਿੜਕੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਖੇਡਿਆਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਸਕੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸਕੂ ਹਟਵਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੰਜੂ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਨਮੁਖ ਬੈਠੇ ਲੇਖਕ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, “ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਹਿਤ-ਅਭਿਲਾਸੀ ਲੇਖਕ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ, ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸੇਧ ਵੱਲ ਤੋਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਗੁਖ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸਵੱਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰਤੇਗਾ ?”

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਖਤਰਾ—ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਇਸ਼ਾਗਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਧੁੱਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਧੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਗੱਦੀ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ, ਗੰਦਲਾਉਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਫੀ ਮੱਲ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸੁਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਵਾਹਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਚੇਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਗੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋ-

ਦੀ, ਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਹਰ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹ ਹੈ, ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਨਾ ਚਿਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ? ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ-ਭਲੀਆਂ ਸਮਰੱਥ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ-ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਨ, ਟੂ, ਥ੍ਰੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਤਾਇਆ-ਤਾਈ, ਚਾਚਾ-ਚਾਚੀ, ਮਾਮਾ-ਮਾਮੀ ਤੇ ਫੁੱਫੜ-ਭੂਆ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਕਲ ਤੇ ਆਂਟੀ ਸਿਖਾ ਕੇ ਟਰਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਵੇਂ ਆਵੇਗੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖੇਗਾ ? ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਅਸਲ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਵਿਜੋਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ, ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਆਂਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਦੇਸੀ ਕਲਚਰ, ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ, ਦੇਸੀ ਗੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵਲੈਤੀਪੁਣੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਗਵਾਰੂ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹਨ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀ ਫੈਲ ਨੂੰ ਪਿੱਛਲ-ਪੈਰੀਂ ਤੌਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਕਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਿਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੇਣ ਤਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਸੈਲ ਵੱਧ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਘੱਟ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਰਖਵਾਲੀ ਤੇ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੁੜ ਬੈਠੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਸੋ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਹੋ, “ਜੋ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ” (ਸ੍ਰੀ ਗੁ. ਗ੍ਰੂ. ਸਾ., ਪੱਤਰਾ 1384)। ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਇਹ ਜਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਦੋਖੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ, ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ, ਖੁੰਡਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਬਾਰੇ, ਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੌਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ। ਕਿਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਕਿਸ ਦੋਖੀ ਦੇ ਦੂੰਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਠੰਢੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੌਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੰਨ੍ਹ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅੰਖੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਸਾਮ, ਦਾਨ, ਭੇਦ ਤੇ ਦੰਡ ਲੱਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਲਾਹੁਣਜੋਗ ਹਨ ਸਾਮ ਤੇ ਦੰਡ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਹ-ਸਫ਼ਾਈ, ਦੋਸਤੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ, ਫੇਰ ਹੀ ‘ਦੰਡ’ ਬਾਰੇ ਸੌਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ : ਦੰਡ ਦਾ ਆਸਰਾ ਓਦੋਂ ਹੀ ਲਵੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਮੁਕਾ ਲਵੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਦੰਡ **Page 196**

ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢ਼-ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਚਿਤਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਸਾਮ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਠਕੂੰਮੇ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਗਾਲੂ-ਮੰਦਾ ਕੱਢਣ, ਮਿਹਣੇ-ਨਿਹੋਰੇ ਦੇਣ ਜਾਂ ਡੌਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਥਾਪੜੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਿਠੇ ਬੇਲਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਵੀ ਮੌਮ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਉਲੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੁਲਝਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਮੂਰਛਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ, ਮਸਲਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ, ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਜਿੰਨਾ ਹੋਵੇ, ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ—ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਭਰਵੀਂ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਛਪਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰੈਸਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਢਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਛਪਾਈ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਸਕਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਆਪੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੇ ਢੁੱਤਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਰਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸੁਝਾ ਦੇਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਧਿਆਨ-ਜੋਗ ਮਸਲਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਪੁਲਾੜ-ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪਸਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਈਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਜੰਤਾਂ ਦੀ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ, ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ-ਪਰਚਾਰੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਕਾਸ਼ੋਂ ਉਤਰਦੀ ਬਿੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੁੜ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਸ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲੱਭ ਸਕਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬੀਜ-ਰੂਪੀ ਭਾਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤਿਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸਜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ**Page 197**

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ, ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ *

- ਹਰਸਰਨ :** ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਅੱਜਕਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਝਬਦੇ ਝਾਤ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹੋਵੋਗੇ—ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹੋਵੋਗੇ। ਸੁਫ਼ੀ ਤਬਾਨੁਮ, ਅਬਦੂਲ ਮਜ਼ੀਦ ਭੱਟੀ, ਸ਼ਗੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਕਦੀ ਦਿੱਸੇ ਨੇ ਕਿ ਨਹੀਂ ?
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ :** ਇਹ ਠੀਕ ਐ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜਕਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਰੂਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆਂ। ਜੀ ਵੀ ਬੜਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਮੇਲੀਆਂ-ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ-ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਓਧਰ ਕੀ ਕੁੱਝ, ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹੈ, ਤੇ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ, ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਛਪਿਆ ਅੱਖਰ ਨਾ ਪਾਰੋਂ ਉਗਾਰ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਉਗਾਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੋਚਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਐਡੀਟਰ, ਚੌਪਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਨ, ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕੁੱਝ ਰਿਸਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਬਾਨੀ ਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਤੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਯਾਤਰੂ ਵੀ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਫ਼ਦਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਏ ਮੇਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਟੀ.ਵੀ. ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਓਦੋਂ ਤਕ ਅਜੇ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦਲੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਿਹਾ ਗਿਆ।

* ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ. ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਟੇਬਲ ਟਾਕ (1976) ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਉੱਧੀਤ।

ਇਹ ਲੰਮੀ ਟੋਟ ਨਵੰਬਰ, 1974 ਵਿਚ ਟੁੱਟੀ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਹਰਸਰਨ : ਫੇਰ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋਵੋਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਖੜੋਤੇ ਨੇ—ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਹੈ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ, ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜੈਗਾਮ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਲੀਮ, ਆਸਫ਼ ਖਾਨ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਤੇ ਅਬਦੁੱਲ-ਗਾਫ਼ੂਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ, ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੁਹਾਫੇ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਕੁੱਝ ਮੁੱਲ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1974 ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਦੀਬਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ, ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਐਤਕੀ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਨਿਝੱਕ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਰਤੋਂ, ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਲੜਾਕੀ ਪਕੜ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਲਈ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਗੌਰਵ-ਭਰਿਆ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਐ, ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੀ, ਹੁਣ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ-ਮੁਖੀ ਹੈ, ਉਰਦੂ-ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ।

ਹਰਸਰਨ : ਪ੍ਰੋ. ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਏਧਰਲੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਆਖਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕੀ ਉਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਟਰਮੀਨਲੋਜੀ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਸੱਯਦ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਓਗੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸਾਂ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਟੈਲੀ **Page 199**

ਇਕ ਬੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਸੋ ਮੇਲ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਈ ਰਿਹਾ। ਉੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬੈਠ ਕੇ ਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਬੰਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਅੰਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸੱਯਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਸਾਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਲੇਖ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤਾ ਕੇ, ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜ ਰਿਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਵੇਖ ਲਵੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਟਰਮੀਨੋਲੋਜੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਦੇ ਨੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਐਵੇਂ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿ ਸੱਯਦ ਹੁਗੀਂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਵੇਂ ਅਰਬ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲੈਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਵਾਹਵਾਂ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ-ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਕਸਾਰ ਸਮਝਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਐਸੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਆਲਸ ਕਰਕੇ, ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਈ ਮਿਲ ਚੁੱਕੈ।

ਹਰਸਰਨ : ਮੈਂ ਓਧਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਛੂੰਘਾਈ ਘੱਟ ਏ। ਉਹ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਤਕ ਅੱਪੜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਨੇ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਓਧਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕਹਾਂਗਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਫੇਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪੂਰੀ 'ਹਾਂ' ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਰਦੇਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ ਨੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਤ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਓਥੇ ਵੀ ਉਹੀ ਜਾਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਏਧਰਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਗੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਫਰਕ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਪਸੀ ਪਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਕ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਐ। ਓਥੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਿੜ ਦਿੱਤੇ ਨੇ—ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਤੁਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ। ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸੂਫ਼ੀ, ਦੁਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਦੁਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਮ ਮੌਜੂਦ ਐ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕਈ ਪਾਠਕ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਦਿਆਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਚੀਕਦੇ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਕ ਐ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਥੇ ਵੀ ਚੀਕਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਲਓ ਸੁਣੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਚੰਦਨ ਰੁੱਖ ਤੇ ਵਿਹੜਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਸੁਣਾਉਂਦਾਂ। ਵੇਖੀਏ ਜਿਸ ਰੰਗ ਦੀ ਘਾਟ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੁ ਰਹੇ ਸੀ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਝਾਊਲਾ ਪੈਂਦੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਐ : ‘ਬਾਂਦਰ ਬਹਿਸ਼ਤ’।

“ਏਸ ਕਲੱਬ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜੇ
ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੇ ਹੋਂਦਾ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਮਰਦਾ ਜੰਮਦਾ ਏਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਅੰਦਰ ਓਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੀਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਉਣਾ ਹੋਵੇ,
ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਆਂ ਮੈਂ
ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ;
ਇੰਜ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਓ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਪੁੱਛਣੀ ਜੇ ਉਹ ਸੱਤ,
ਬਿੱਸਮਿੱਲਾਹ,
ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੋ। ਨਹੀਂ ਜੀ, ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਾਹਦਾ ? ਮੇਰਾ ਫਰਜ ਏ।
ਇਹ ਕਲੱਬ ਕਦ ਖੁੱਲਿਆ, ਕੀਹਨੇ ਖੋਲਿਆ
ਇਹ ਕੋਈ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ,
ਕਿਸੇ ਤਾਰੀਖ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ
ਸ਼ੁਰੂ ਕਦੋਂ ਹੋਏ ਆਉਣੇ ?
ਭੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਓ ਨਾ, ਚੌਬੀ ਪੰਜਵੀਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬ ਵਾਲੀਆਂ,
ਬਾਂਦਰ ਸਨ ਕੋਈ ? ‘ਆਰੀਆ ਲੋਕ’ ਸਨ,
ਝੱਲਾਂ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਿਹੜੇ ਆਉਂਦੇ ?
ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ
ਜੀਹਨਾਂ ਸੌ ਸੌ ਪੀਹੜੀ ਤਖਤ ਹੁੰਦਾਏ।

ਅਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਸਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਆਏ
 ਮਖਮਲ-ਫਰਸ਼ ਤੇ ਮਰਮਰ-ਕੰਪਾਂ ਰੇਸ਼ਮ-ਵਾਲ ਤੇ ਮਲਮਲ-ਖੱਲ ਇਹਨਾਂ
 ਅੰਦਰਸ ਕਰ ਕਰ ਪਾਏ
 ਠੰਢ ਦਾ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੀ—ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਡੱਕਣ ਲਈ ਭਲਾ ਕਿਹੜੀ
 ਸੈ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ
 ਐਵੇਂ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਲਈ
 ਉਹਨਾਂ ਜਦ ਕਿਸੇ ਨਰਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਟੋਹਣਾ
 ਦਿਲ ਕਰਨਾ ਇਹਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਫੌਲ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਹਾਥ ਲਵੋ
 ਇਹਦੀ ਪੂਰੀ
 ਪਰ ਰਹਿਣੀ ਗੀਝ ਅਧੂਰੀ, ਬਿਜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਵੰਗਾਰ,
 ਫੇਰ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕਣੀ ਗੱਲ, ਪਈ ਭਲਕੇ
 ਯਾ ਤੇ ਕੀਮਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਸੀਖ ਤੇ ਲਾ ਲਓ
 ਤੇ ਯਾ ਦਸਤਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥ ਤੇ ਪਾ ਲਓ।
 ਬਹੁਤਾ ਤੇ ਦਸਤਾਨਾ ਕਰਦੇ ਸਾਜੇ, ਮੁੱਦਤਾਂ ਹੰਢਣਾ ਹੋਇਆ,
 ਕੀਮੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ।
 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਸ ਦੋ ਈ ਕੰਮ ਸਨ
 ਕੀਮਾ ਕੱਟ ਲਓ ਯਾਂ ਦਸਤਾਨੇ ਸੀਉਂ ਲਓ
 ਫੇਰ ਕੀਮਾ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਦਸਤਾਨੇ ਸੀਉਣ ਵਾਲੇ ਵਧਦੇ ਗਏ
 ਕੌਠਿਆਂ ਤੇ ਪਏ ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਗਲੀਆਂ ਛੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ
 ਘਰ ਘਰ ਸੂਈਆਂ ਭੁੜਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਸੀਖਾਂ ਖੜਕਣ ਪਈਆਂ
 ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜ ਤਾਜ ਸਭ ਛੱਡ ਛੁਡਾ ਕੇ ਏਥੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ
 ਕੁੱਲ ਆਮ ਆਲਮ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹੁਣ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ
 ਸੀਉਂ ਸੀਉਂ ਕੇ ਦਸਤਾਨੇ ਏਥੇ ਘੱਲਦੇ ਨੇ।
 ਉਹ ਲੈ ਲਈ ਦੇ ਨੇ, ਦਿਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ,
 ਡੈਕੋਰੇਸ਼ਨ ਪੀਸਿਜ਼ ਸਮਯੋ।
 ਪਾਉਂਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲੰਘ ਗਏ (ਇਹ ਗੱਲ ਆਫ-ਦੀ-ਰੀਕਾਰਡ
 ਪਲੀਜ਼);
 ਹੁਣ ਤੇ ਮੈਂਬਰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦੇ ਜੇ
 ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਜਿਹੜੇ ਆਂਵਦੇ ਨੇ
 ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੱਥ ਪਾਈ ਰੱਖਦੇ ਨੇ
 ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦੇ ਨੇ; ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ
 ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਇਕ ਬਹਿਸ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ
 (ਡੀਟੇਲਜ਼ ਮੈਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁਨਾਂ)
 ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੀਂ ਨੇ
 ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੌਵੇਂ ਹੱਥ ਵਾੜ ਕੇ ਪੁੱਠੇ ਲਮਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ
 ਤੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

- ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੱਸਿਆ ਏ, ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਏ
ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਟੋਰੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੋਰਸ ਕੋਟ ਨਾ ਕਰਿਓ।”
- ਹਰਸਰਨ : ਵਾਹ ! ਜੇ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਓ ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਧੀ ਛੋਟੀ ਨਜ਼ਮ ਹੋਰ ਸੁਣਾ ਦਿਓ :
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਲਓ, ਹੋਰ ਲਓ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਜੇ :
- ‘ਡ੍ਰੈਨ-ਪਾਈਪਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ’
ਕੋਠਾ ਭਾਵੇਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ
ਜਿੰਨਾ ਕੋਠਾ ਖੜ੍ਹੇ ਉਚੇਰਾ
ਓਨਾ ਹੀ ਪਰਨਾਲਾ ਉੱਚੀ ਰੋਵੇ
ਪਰਨਾਲੇ ਦੀ ਪਰ ਨੰਗ-ਨਮੋਸ਼ੀ ਕਾਹਦੀ ?
ਕੋਈ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਾਂ ਹੋਂਦੇ ਨਹੀਂ ਪਰਨਾਲੇ
ਵੇਖਣ ਲਈ ਡਿਊਡ੍ਰੀਆਂ, ਵੇਖਣ ਲਈ ਚਬਾਰੇ
ਨਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਪਾਣੀ ਆਹਿਆ ਪੁਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠ, ਇਹ ਉੱਤੋਂ ਪੁਰ ਪੁਰ ਵਗ ਪਏ
ਵੱਡਿਆਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਨੇ ਭਾਵੇਂ
ਬਾਲ ਖਲੋਤੇ ਈ ਮੂਤਰਦੇ ਨੇ
ਜੇ ਪਰਨਾਲਾ ਹੋਂਦਾ ਉੱਨ ਦਾ ਪਿੰਨਾ
ਫੇਰ ਪੈਰ ਸੀ
ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਡਿੱਗਦਾ
‘ਉਹੋ’ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਕ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਧਰਦੇ।
- ਹਰਸਰਨ : ਸ਼ੁਕਰੀਆ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ
ਦੱਸੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੁੱਲੇ-ਬੱਟੀ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਦੱਸੀਦੈ ਤੇ ਉਸ
ਦੀ ਓਧਰ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਸੁਣੀ ਦੀ ਐ।
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਚਰਚਾ ਕਿੰਨੀ ਐ, ਪਰ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ
ਦੇ ਇਕ ਸਤਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ‘ਤਖਤ ਲਾਹੌਰ’ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ। ਉਸ ਦਾ
ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਐ। ਦੁੱਲਾ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੋਰ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ
ਸਕਦੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਐ।
- ਹਰਸਰਨ : ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਓ ਖਾਂ।
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਮੈਂ ਗੁਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਐ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖਬਰੇ
ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਲੈ ਈ ਆਵੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ
ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਬਾਰ ਦੇ ਦੁੱਲੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਦੁੱਲੇ-ਬੱਟੀ ਦੀ ਟੱਕਰ, ਹਕੂਮਤ
ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇੜ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਐ। ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ
ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਖਾਈ ਐ; ਪੁਚਲਿਤ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ
ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ, ਨਜ਼ਮ ਸਕੂਲ ਦਾ
ਇਕ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਐਮ.ਏ.
ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਗ ਐ ਕਿ ਹਰ ਪੁਰਾਣੇ

ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ।

ਹਰਸਰਨ : ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਏਦਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਕਰਤੇ-ਧਰਤੇ ਨੇ, ਉਹ ਜੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਲਕਿ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਕੇ ਐਸਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਧੌਣ ਉੱਚੀ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੇ ਤੇ 'ਹਿੰਦੂ ਪਾਣੀ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਣੀ' ਵਾਂਗ 'ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ', 'ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ' ਤੇ 'ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ' ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ, 'ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ' ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਤੁਰੇ। ਹੁਣ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤ ਕੜ ਟੁੱਟੈ, ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਰੁਸੇਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਰਾਰਲੀ ਹਵਾ ਪਾਰਲੇ ਬੰਨੇ ਤੇ ਪਾਰਲੀ ਹਵਾ ਉਰਾਰਲੇ ਬੰਨੇ ਆਉਣੀ ਈ ਆਉਣੀ ਐ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਐ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਐ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਕਾਪੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਐ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਕੁੱਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਭੇਜ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਹਰਸਰਨ : ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਧਰ ਵਰਤੀਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਏ ਐ ? ਰਿਸਾਲੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਰੇਡੀਓ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਣਦੇ ਈ ਹੋਣਗੇ, ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਵੀ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਈ ਹੋਣਗੇ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਲਓ, ਏਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਓ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਾਲ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਵਾਈ.ਐਮ.ਸੀ.ਏ. ਦੇ ਕੋਲ, 'ਪਾਕ ਟੀ ਹਾਊਸ' ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ! ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਬੜੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਦ ਈਜਾਦ ਕਰ ਲਏ ਨੇ। ਅਥੇ ਇਕ ਗੋਲਾ ਬਣਾਇਐ, ਜਿਹੜਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਅੱਧ ਗੋਲਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਭਿਜਵਾ ਦਿਓ ਤਾਂ ਬੜੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਏਥੋਂ ਛੱਡੀਏ ਤੇ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰੇ ! ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਾ-ਮਲਾਰ ਨਾਲ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਉਂਦੇ ਆਂ, ਬਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣਾਂਗੇ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਨਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੀਏ ?" **Page 204**

ਕਥਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਓ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਵੱਡਾ ਉਲਾਂਭਾ ਕਿਹੜੈ ।

ਹਰਸਰਨ : ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਕਹੀ ਤੇ ਕਹੀ ਵੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ । ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ । ਉਧਰ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਏਧਰਲੇ 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣਗੇ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ, ਅਫਜ਼ਲ ਪਰਵੇਜ਼, ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਆਂ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਲੱਗਦੇ ਸਨ । ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਕਾਢੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ । ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਨੇ । ਜ਼ਰਾ ਛੁਟੇਰੇ ਪੋਚ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਾਹ ਪੈ ਗਿਆ, ਉਸੇ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਸੁਣ ਆਇਆਂ । ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਬਾਰੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਨੇ ।

ਹਰਸਰਨ : ਮਿਹਰਬਾਨੀ ! ਹੋਰ ਕਿਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹੈ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਪੂਰਾ ਮਹਿਕਮਾ ਬਣਾ ਦਿਤੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਐ : ਇਨਸਟੀਚਿਊਨਸ਼ਨ ਅੰਫ ਫੈਕ ਅੰਡ ਟ੍ਰੈਡੀਸ਼ਨਲ ਹੈਰੀਟੇਜ । ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ । ਓਦੋਂ ਤਕ ਸਾਚੇ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਛੁੱਟ ਟੋਪ ਗੰਕਾਰਡ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਊਂਸਿਲ ਆਫ ਆਰਟਸ, ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਨੇ (ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਜੀ ਨੇ) ਅਫਜ਼ਲ ਪਰਵੇਜ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਨ-ਫੁਲਵਾਰੀ ਛਾਪੀ ਐ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਠੋਹਾਰੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨੇ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਐ ਕਿ ਹਰ ਗੀਤ ਦੀ ਸਟਾਫ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਐ । ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੋ ਗਾਏ, ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ ਆਪ ਕੱਢ ਸਕਦੇ । ਕੁੱਝ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਨੇ ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਇਕ ਪੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਐਸੇ ਜਿਸ ਨੇ, ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੇਰਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਲਫਜ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਜਤਨ । ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ, ਘੜੇ-ਘੜੀਂ ਲਫਜ਼ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਐ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ Page 205

ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਬਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਫਰੋਲ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲਫਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਜਾਂ ਘੜਨ ਦੀ ਐ। ਅਜੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੁੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਗੁਲਜ਼ਗੀ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਡੀ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸਹੂਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹਰਸਰਨ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ? ਇਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪੱਥੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗਦੇ ਅਂ। ਨਵੀਂ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਨਵੀਂ ਇੰਡਸਟਰੀ ਓਥੇ ਸਾਡੇ ਜਿੰਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਜੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀਆਂ, ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਨੇ। ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹਿੱਸਾ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕਲੇਵਰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਈ ਐ; ਏਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ; ਮਨ-ਪਰਚਾਰੇ ਤੇ ਸੁਆਦ, ਵੈਰ ਤੇ ਪਿਆਰ, ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਰਸਗੀ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਲਾਇਆਂ; ਏਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਰਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਸੋਝੀ ਦੀ ਆਸ, ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਐ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਈ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਧੂਨਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਲਿਖੇ, ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮੌਜੂਦ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ, ਆਸ ਹੈ, ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਈ ਬਦਲਣਗੇ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸੇ, ਏਸ ਲਈ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਗ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾ ਸਕਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਾਂਭਣਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਗ ਹੁਣ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਜਾਂ ਆਲਸ ਕਰ ਕੇ ਮਰਨ ਦੇਣਾ, ਸਾਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਸਚੇਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋੜ ਐ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦ ਦੀ ਜਿੱਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਈ ਨਾ ਫਸ ਜਾਣ।

ਹਰਸਰਨ : ਪਤਾ ਲੱਗੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ ?

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਚੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਗੀ ਇੱਛੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਰਦੂ ਦਾ ਗਲਾਵਾਂ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਦੇਣ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅਦੀਬ, ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਹੁਕਾਮ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਉਰਦੂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਉੱਸਰਨ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਈ ਠੀਕ ਐ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਆਪੇ ਭੁਗਤਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤੱਖਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਇਹ ਗੱਲ ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਲੈਕਚਰਰਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਅੱਗੇ ਇਕੱਲੇ ਗਿਆਨੀ ਅਬਾਦੁੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਤੇ ਸੱਤੇ-ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਔਲਾਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਐ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਮਿਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਹਨੀਫ਼ ਚੌਪਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ। 'ਉਰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਸਿੱਖ' ਵਾਲੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਿਆ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ : ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਹੁਰੀਂ ਬਾਰ ਦੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਮਸਲਨ, ਏਪਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਕੇਵਲ ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ ਈ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਪਾਪੂਲਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਉਦਾਸ ਲੋਕ' ਵਿਚ ਪੱਠੋਹਾਰੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅੱਖ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਆਂਦਰਾਂ' ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮੈਂ ਹੱਕ **Page 207**

ਆਂ। ਮੈਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਫਰੋਲ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਂ। ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਵਰਤ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਐ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ।

ਹਰਸਰਨ : ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1971 ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕਦਮ ਹੇਜ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਕਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸੈਂਟੀਮੈਂਟਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੁੰਘਿਆਈਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਫੇਰ ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ ? ਅਮਨ, ਸੁਲਹ ਤੇ ਭਰਪੁਣ ਦੀ ਸੁਰ ਉੱਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ? ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੂਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਓਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਘੱਟ ਭੂਤਰੇ ਹੋਏ ਸਾਓ ? ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਝੱਲ ਹੋਇਆ; ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਭਾਣੇ ਇਹ ਝੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਦਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਇਹ ਝੱਲ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਦਿਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਭਲਾ ਇਸ ਵਿਚ ਐ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਉਹ ਲੋਕ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੱਕ-ਸੁਥੇ ਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਘ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ। ਤੁਸੀਂ ਗਏ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਹੋ ਆਇਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਤਜਰਬੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਮੇਰੇ ਈ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕੋ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨੇ। ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਓ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਏ ਸਾਂ ਓਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਯਾਦ ਅਜੇ ਤਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਦੈਤ ਚਟਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ, ਸਖਤ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ—ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖਤ ਪਹਿਰਾ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਹੇ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਕਨਸੋ ਲੈ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰਲਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਤੀ ਸੈਂਟੀਮੈਂਟਲਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਾ ਕੇ ਨਿੰਦ ਛੱਡੇਗਾ ? ਨਨਕਾਣੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅੱਧੇਕੜ ਬੰਦੇ ਨੇ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਕੋਈ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ?” ਮੇਰੇ

ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਵੀਰ ਮੇਰੇ! ਇਹ ਵੇਖ ਖਾਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀਏ।” ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕਦਮ ਲਿਸ਼ਕ ਉੱਠੀਆਂ। ਬੜੀ ਭਾਗੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੋਂ ਜੇ?” ਹਾਮੀ ਭਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧਾ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਬਦੋਬਦੀ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਵਾਘੇ ਤੋਂ ਨਨਕਾਣੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ, ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਠਹਿਰੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ, ਝਾਊਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਇਕ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਨਲਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ੁਟ ਵੱਟੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਅਹਿੱਲ ਖੜਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਹੌਂਕਦਾ ਹੌਂਕਦਾ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ, “ਮੇਰੀ ਗੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਐ। ਮੇਰਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਆਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਰਮ ਇਲਾਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਲਿਖ ਭੇਜਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਭੇਜਾਂ? ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇੰਤਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਜੇ ਆ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਇਨਸ਼ਾ-ਅੱਲਾਹ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਅੱਛਾ, ਖੁਦਾ ਹਾਂਫਿਜ਼।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੁਰਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਦਾ ਇਹ ਕਲਰਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਇਜ਼ਮ’ ਦਾ ਲੇਬਲ ਪਏ ਲਾਓ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ-ਸਿੱਖ-ਈਸਾਈ ਵਾਲੇ ਭੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ, ਨਿਰੋਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਐ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁਗਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਗਿਰਾਈਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿਚ, ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਿਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਹੱਬਤੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਣਜਾਣੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੱਫੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਚਿੰਗੀ-ਵਿਛੁੰਨੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਛੋਹ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਢੂਜੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ!

ਸਫਰ' ਅਤੇ 'ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ' ਦਾ ਏਧਰ ਸਾਡੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਬੜਾ ਸਿਫਤ-ਬਰਿਆ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਐ ਈ ਐ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਜਾਂ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ?

ਪ੍ਰਿਤਮ ਸਿੰਘ : ਜੀ ਨਹੀਂ, ਤਰਦਾ ਤਰਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜੀ।

ਹਰਸਰਨ : ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ! ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਦਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਲਈ ਏ।

ਪ੍ਰਿਤਮ ਸਿੰਘ : ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਕਰਨੈ। ਉੱਜ ਤਾਂ ਖਬਰੇ ਕਦੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਨਾ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਡਾਢੇ ਨਿਕਲੇ ਓ। ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੈ।

ਵਰਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ

ਹਰਿ ਜੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਹੰਸਨਾਮਾ ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਵਾਨ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਰਚਨਾ ਸੰਮਤ 1703 ਬਿ.
(ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ)।
ਗ੍ਰੰਥ ਹਰੀਆ ਜੀ ਦਾ, ਸੰਮਤ 1792 (ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ)।

2. ਛੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, 1952, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਲਿਮਿਟਡ।
ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਪਾ.), ਵਾਰ ਸਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, 1957, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪ੍ਰ., ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1950, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ
ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ।

ਸੂਵਿਨਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, 11 ਜਨਵਰੀ 1981, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਟੋਬਲ ਟਾਕ (ਸਾਹਿਤਿਕ ਚਰਚਾ), 1976, ਜਲੰਧਰ, ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ।
ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 1960, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, 1946, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ।
ਜੋਪ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ
(ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ), ਚਾਡ੍ਰਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, 1950, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚਾਡ੍ਰਿਕ ਅਭਿਨੰਦਨ
ਕਮੇਟੀ।

ਦੌਲਤ ਰਾਮ, ਕਵਿ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਵੱਡਾ, ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼,
ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, 1980, ਪਟਿਆਲਾ, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ।
ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰ. (ਸੰਪਾ.), ਸਾਹ ਬਹਿਰਾਮ (ਕ੍ਰਿਤ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼), 1960, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ
ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।

—, ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਪਿਛੋਕੜ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ, 1989, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।

—, (ਸੰਪਾ.), ਮਧਾ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, 1990, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾ., ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1945, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖਾਲਸਾ
ਸਮਾਚਾਰ।

ਬਾਵਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਧਾਰੋਵਾਲੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਕਿੱਤਾ ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ), 1949,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪੈਸ।
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, (ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬ, 1960, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਡਾਗ, ਪੰਜਾਬ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 1978, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ)

ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ, 1924, ਲਾਹੌਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਟੀਮ ਪੈਸ।
ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਮੌਲਵੀ, ਬਾਗਿਆ ਅੱਲੀਆਇ-ਹਿੰਦ, 1907, ਲਾਹੌਰ, ਹਮੀਦੀਆ ਸਟੀਮ ਪੈਸ।
ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਨਵਾਂ ਤੇ ਵਧਾਇਆ ਐਡੀਸ਼ਨ), 1949, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼
ਕੁਸ਼ਤਾ ਐਂਡ ਸਨਜ਼।

(ਇ) ਉਰਦੂ

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦਿਹਲਵੀ, ਫਰੰਗਿ-ਆਸਫੀਅਹ (ਤਰੱਕੀਇ-ਉਰਦੂ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ,
1974, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕਾਡਮੀ।
ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ, ਹਸਨਾਤੁਲ-ਆਰਿਫੀਨ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੱਤਹੀਆਤ (ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ), ਲਾਹੌਰ,
ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੈਸ।
ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੈਰਾਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਮੌਂ ਉਰਦੂ (ਦੂਜੀ ਛਾਪ), ਮਕਤਬਾਇ-ਮੁਈਨੁਲ ਅਦਬ, ਲਾਹੌਰ।

(ਸ) ਹਿੰਦੀ

ਕਿਰਣ ਕੁਮਾਰੀ ਗੁਪਤ, ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੌਂ ਪ੍ਰਕਿਤਿ-ਚਿੜਣ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਮੰ. 2006 ਬਿ., ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ
ਸੰਮੇਲਨ।
ਨਗੋਂਦੂ, ਡਾ. (ਸੰਪਾ.), ਭਾਰਤੀਯ ਵਾਡਮਯ, 2015 ਬਿ., ਝਾਂਸੀ, ਚਿਰਗਾਂਵ, ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ।
ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਮੂਲ ਸੰਪਾਦਕ), ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਸਾਤਵਾਂ ਭਾਗ, 1900 ਈ., ਵਾਰਾਨਸੀ,
ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ।

(ਹ) ਗੁਜਰਾਤੀ

ਜੇਠਾ ਲਾਲ ਗੋਵਰਧਨ ਦਾਸ ਸ਼ਾਹ, (ਸੰਪਾ.), ਭਕ੍ਤ ਕਵਿ ਦਯਾਰਾਮ ਭਾਈ ਨੁ ਜੀਵਨ ਦਰਪਣ, 1963,
ਡਬੋਈ (ਬੰਡੋਦਾ) ਦਯਾਰਾਮ ਸਮਾਰਕ ਸਮਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਲਾ।

(ਕ) ਫਾਰਸੀ

ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ, ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ, 1904, ਕਾਨਪੁਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੈਸ।
ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ, ਮੁਫਤੀ, ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਅਹ, 1284 ਹਿ./1867 ਈ., ਲਾਹੌਰ, ਹੋਪ ਪੈਸ।
—, ਹਕੀਕਤੁਲ ਅੱਲੀਆ, 1875-76 ਈ., ਕਾਨਪੁਰ, ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੈਸ।

(ਖ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Vol. I, 1929, Cambridge,
University Press.

Ernest Trumpp, *The Adi Granth or the Holy Scripture of the Sikhs*, Third
ed., 1978, New Delhi, Munshi Ram, Manohar Lal.

Gazetteer of the Lahore District, 1883-84, Calcutta Central Press Company
Limited.

K.M. Munshi, *Gujarati and Its Literature*, 1935, Bombay, Longmans, Green & Co. Ltd.

Krishan Lal, M. Jhaveri, *Milestones in Gujarati Literature*, Second ed., 1938.
T. Burrow, *The Sanskrit Language*, No Date, London, Faber and Faber.

3. ਅਖਬਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 18 ਤੇ 19 ਅਕਤੂਬਰ, 1985.

4. ਰਿਸਾਲੇ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਆਲੋਚਨਾ, ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ, 1965, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ।

—, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 1966.

—, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 1968.

ਸਾਰੰਗ, ਦਸੰਬਰ, 1930, ਲਾਹੌਰ।

ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਜੁਲਾਈ, 1958, ਪਟਿਆਲਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ, 1951, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।

—, ਸਤੰਬਰ, 1951.

—, ਜੂਨ, 1958.

—, ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1959.

ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ, ਜਨਵਰੀ, 1951, ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਲੋਕ ਹੱਕ, ਮਾਰਚ, 1978, ਲੁਧਿਆਣਾ।

(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)

The Sikh Review, November, 1955, Calcutta.

ਨਾਂ-ਸੂਚੀ

(ਇਸ ਸੂਚੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਜੋਗ ਗੱਲਾਂ)

1. ਇਸ ਨਾਂ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕੋਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਂ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਂ ਜੋ ਦਰਜ ਕਰਨ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ ਗਏ, ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।
2. ਐਂਟਰੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪੰਨਾ-ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਛੋਟੇ ਅੰਕ ਪਏ ਹੋਏ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ’ ਦੇ ਅੰਕ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ 64² ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 64ਵੇਂ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ।
3. ਕਈ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ‘ਫੁਨੋ’ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲੇਗਾ। ‘ਫੁਨੋ’, ‘ਫੁਟ-ਨੋਟ’ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਲਈ ‘ਫੁਟ ਨੋਟ’ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ, ਜਿਵੇਂ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—144 ਫੁਨੋ’ ਅਰਥਾਤ് ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ’ ਸ਼ਬਦ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫਾ 144 ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਫੁਟ-ਨੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
4. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਤਾਂ/ਜਾਤਾਂ/ਪੇਸ਼ੇ/ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਤਖ਼ਲੁਸ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਤ, ਜਾਤ, ਪੇਸ਼ੇ ਜਾਂ ਤਖ਼ਲੁਸ, ਆਦਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ, ਕੌਮੇ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਅਸੋਕ, ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ’; ‘ਅੱਬਾਸੀ, ਹਾਮਿਦ ਸ਼ਾਹ’ ਤੇ ‘ਆਨੰਦ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ’।

ਊਦਾਸੀ—26, 44.

—, ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ਲੈਖਾ—95.

ਊਪਨਿਸਥ—23.

—, ਰਾਜ ਬੀਬੀ—95.

ਓਗੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ (ਲਾਹੌਰ)—206.

—, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਹੁੰ—95.

ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ (ਅਨੁ.)—121, 122.

ਅਕਬਰ, ਜਲਾਲੁੰਦ-ਦੀਨ—42³, 79, 81, 83,

ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ—95, 131².

85, 105², 210.

—, ਸੱਜੀ ਪੁੰਨੂੰ—95.

ਅਕਬਰਾਬਾਦੀ, ਨਜ਼ੀਰ—113.

—, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ—95.

ਅਜਮੇਰ—109.

—, ਹਾਤਮ ਨਾਮਾ—95.

ਅੱਡਣ ਜੀ, ਭਾਈ (ਸੇਵਾ ਪੰਬੀ)—92.

—, ਕਾਮੂਰਪ—95.

ਅਣਦ, ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ—107.

—, ਕਾਮ ਲਤਾ—95.

—, ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ—107.

—, ਜੰਗ ਬਦਰ—95.

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—190, 212.

—, ਤਮੀਮ ਅਨਸਾਰੀ—95.

ਅੱਦਹਮਾਨ (ਅਬਦੂਰ-ਰਹਿਮਾਨ)

—, ਤਿਬ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ—95.

—, ਸੰਨੋਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ(ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ)—19, 57.

- ਅਦਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਲਾਹੌਰ) (ਰਿਸਾਲਾ)–147 ਫੁਨੋ.
- ਅਨੰਦਪੁਰ—91.
- ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ—167.
- ਅਬਦੂਲ—ਵੱਹਾਬ, ਵੇਖੋ ਸੱਚਲ ਸਰਮਸਤ
- ਅਬਦੂਲ-ਹਕੀਮ, ਮੁੱਲਾ—76, 77.
- ਅਬਾਦੁਲਾਹ, ਗਿਆਨੀ—214.
- ਅੱਬਾਸੀ, ਹਾਮਿਦ ਸ਼ਾਹ—94.
- , ਅਹਕਾਮੂਲ-ਸਲਾਤ—94.
- , ਅਖਬਾਰਿ-ਹਾਮਿਦ—94.
- , ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ—94.
- , ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ-ਹਾਮਿਦ—94.
- , ਜੰਗਨਾਮਾ-ਹਾਮਿਦ—94.
- , ਤਫਸੀਰਿ-ਹਾਮਿਦ—94.
- , ਛਕਨਾਮਾ-ਜਦੀਦ—94.
- ਅੱਬੂਲ-ਫਜ਼ਲ—40, 42².
- , ਅਕਬਰਨਾਮਾ—42.
- , ਆਈਨਿ-ਅਕਬਰੀ—42.
- ਅਬੂਬਕਰ, ਸ਼ੈਖ—77², 84.
- ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—128, 150.
- , ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੀਰ—128.
- ਅਮੀਰ ਬਖਸ਼, ਕਵੀ—105².
- ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ (ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ)—190.
- ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ—61, 64³, 67.
- ਅਲਬੀਰੂਨੀ, ਅਬੂ ਰੀਹਾਨ—27³, 42.
- , ਅਲ-ਹਿੰਦ (ਕਿਤਾਬ)—27, 42.
- ਅਲਿਫ ਲੈਲਾ—149.
- ਅਲੀ ਹੈਦਰ—90, 94.
- , ਸੀਹਰਫੀਅਂ—94.
- , ਹੀਰ—94.
- ਅਵੈਸਤਾ (ਕਿਤਾਬ)—16².
- ਅਸੂਧੋਸ਼ (ਬੋਧੀ)—17.
- ਅਸ਼ੋਕ (ਮਹਾਰਾਜਾ)—105.
- ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਸ਼ਕੋ ਸਿੰਘ—17, 92, 113.
- ਅਜੀਮ—63.
- ਅਫਜ਼ਲ ਪਰਵੇਜ਼—212.
- ਆਸਫ ਖਾਨ—206.
- ਆਹਲਵਾਲੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ—89.
- ਆਜਿਜ਼ (ਕਵੀ)—126.
- , ਮਲਿਕਾ-ਇ-ਮਿਸ਼੍ਵ (1689)—126.
- ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ/ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—25, 32, 66⁵, 67⁸, 68, 69², 70⁴, 71⁹, 72⁷, 73⁵, 92², 97, 106 ਫੁਨੋ, 203.
- ਅਨੰਦ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ—112.
- ਅਗਿਆਤ (ਕਿਤਾਬ)—146 ਫੁਨੋ.
- ਆਰਿਫ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ—129, 131.
- ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਜਲੰਧਰ—57 ਫੁਨੋ, 128 ਫੁਨੋ.
- , ਲਾਹੌਰ (1945)—48 ਫੁਨੋ.
- ਆਲਾ ਸਿੰਘ—89.
- ਆਜ਼ਾਦ, ਮੁਹੱਮਦ ਹੁਸੈਨ—146.
- ਐਂਡ੍ਰੂਜ਼, ਸੀ. ਐਂਡ., ਪਾਦਰੀ—43.
- ਐਰਿਗਜ਼ੇਬ—41, 88², 89.
- ਐਲੀਆ, ਨਿਜਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ—42³, 43.
- ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਚੌਥੀ), ਦਿੱਲੀ—200.
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—31, 60, 144 ਫੁਨੋ, 158, 187, 201².
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ—65, 212.
- ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ—200, 201, 212.
- ਇਨਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ ਐਂਡ ਫੋਕ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀਜ਼ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)—212.
- ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ—42.
- , ਰਿਹਲਾ—42.
- ਇਮਾਮ ਦੀਨ—131.
- ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ (ਕਵੀ)—124³, 124 ਫੁਨੋ, 125, 126², 127⁵.
- , ਕਿਸਾ ਅਦਹਮ ਬਲਖੀ—124².
- , ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ—95, 124, 126
- , ਚੰਦਰ ਬਦਨ—124, 125³.
- , ਬਦੀਊਜ-ਜਮਾਲ—124, 126.
- , ਮਲਿਕਜਾਦਾ ਵ ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ—124².
- , ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ—95, 124, 126.
- , ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ—95, 124, 126.
- , ਸ਼ੀਰੀ ਖੁਸਰੋ—95.
- ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ—92².
- ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ—120.
- ਈਸਾ—17, 43², 123.
- ਈਰਾਨ—16, 45, 89, 99, 150 ਫੁਨੋ, 159, 187.
- ਏਸ਼ੀਅਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਦਿੱਲੀ—31.
- ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ/ਇੰਗਲੈਂਡ/ਬਰਤਾਨੀਆ—34, 169, 186, 198.
- ਇੰਡੀਆ—141.
- ਸਅਦ ਬਿਨ ਸਲਮਾਨ—57 ਫੁਨੋ.

- ਸਅਦੂਲਹ ਲਾਹੌਰੀ, ਸ਼ੈਖ—78.
 ਸੱਸੀ—99, 101, 104³.
 ਸੱਸੀ-ਪੂਣ੍ਹ—101³.
 ਸਹਿਗਲ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—117², 118⁴.
 ਸਹਿੰਸਤ ਜੀ (ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ)—158.
 ਸਚਖੰਡੀ ਮਾਰਗ (ਕਿਤਾਬ)—59.
 ਸੱਚਲ ਸਰਮਸਤ—94.
 ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ.—12, 117.
 ਸਤਾ-ਬਲਵੰਡ—214.
 ਸਭਰਾਓ—90.
 ਸਰਸਾਰ, ਰਤਨ ਨਾਥ—146.
 ਸਰਹੰਦ (ਸੂਬਾ)—89².
 ਸਰੂਰ, ਰਜਬ ਅਲੀ ਬੇਗ, ਮਿਰਜਾ—146.
 ਸਫਦਰ ਪ੍ਰ.—205.
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—26.
 ਸਿਆਲਕੋਟ—95.
 ਸਿੱਖ ਐਜ਼ੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—188.
 ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—29².
 ਸੀਅਰ-ਅਲ-ਅੱਲੀਆ—42.
 ਸੀਰਾਮਪੁਰ (ਸ੍ਰੀਰਾਮਪੁਰ)—120³, 121.
 ਸੁਕਰਾਤ—201.
 ਸੁਖਮਨੀ—56, 68.
 ਸੁਖਰੇ ਸ਼ਾਹੀ—44.
 ਸੁਖਨਦਾਨਿ-ਛਾਰਸ (ਕਿਤਾਬ)—146 ਛੁਨੋ.
 ਸੂਰਦਾਸ—116.
 ਸੂਰੀ, ਮਿਸਟਰ—100.
 ਸੂਫੀ, ਮੁਸਤਾਕ—208.
 ਸੋਖੋ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ—190.
 ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ—44.
 ਸੋਹਣੀ—99, 104².
 —, ਕਾਦਰ—149.
 ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ—99.
 ਸੋਹਦਰਾ (ਕਸਬਾ)—95.
 ਸੋਬਤੀ, ਕਿਸ਼ਨਾ—112.
 ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ—163.
 ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ—27, 169, 172, 185.
 ਸੰਗਰੂਰ—29, 92.
 ਸੰਤ ਰੋਣ—92.
 —, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ—92.
 ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—112, 113.
 —, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ (1833)—92².
- , ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (1823)—92.
 ਸੰਪੁਰਨ ਸ੍ਰੀ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ)—91.
 ਸੰਗਾਪੁਰ—186.
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ—44.
 ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—11², 12².
 ਸਿੰਧ—45, 87², 94, 192³.
 ਸ੍ਰੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ—122.
 ਹਕੀਕਤੁਲ-ਛੁਕਰਾ—77, 78², 82², 83³.
 ਹਠੂਰ—46².
 ਹਨੀਡ, ਚੌਪਰੀ—214.
 ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ—205, 206², 207, 210³, 211², 212², 213, 214², 215, 216, 217.
 —, ਉਦਾਸ ਲੋਕ—214.
 —, ਟੇਬਲ ਟਾਕ—205 ਛੁਨੋ.
 ਹਰਿਆਣਾ—45, 190², 192², 199², 201³, 202⁴.
 ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ—67.
 ਹਰਿ ਜੀ (ਭਾਈ ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਪੁੱਤਰ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਨਾਂ)—134⁴.
 ਹਰੀਆ/ਹਰੀਦਾਸ—68, 69², 70⁴, 74, 92.
 ਹਾਲੀ, ਮੌਲਾਨਾ (ਕਵੀ)—147 ਛੁਨੋ².
 —, ਚੁੱਪ ਕੀ ਦਾਦ—147 ਛੁਨੋ.
 ਹਾਸ਼ਮ, ਕਵੀ—63 ਛੁਨੋ, 95, 98, 99, 100⁷, 101⁴, 102, 103³, 131.
 —, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ—100, 101.
 —, ਸੱਸੀ ਪੂਣ੍ਹ—100, 101.
 —, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ—100, 101.
 —, ਸੀਰੀਜ਼ ਫਰਹਾਦ—100, 101.
 ਹਾਫਿਜ਼ਾਬਾਦ—28.
 ਹਿਮਾਚਲ—45, 190², 192², 199², 201³, 202.
 ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ—94.
 —, ਕਿੱਸਾ—99, 113², 130.
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਜਾ)—129.
 ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ (ਕਿੱਸਾ)—126.
 ਹੁਜਵੀਰੀ, ਸ਼ੈਖ ਅਲੀ ਮਖਦੂਮ ਗੰਜ ਬਖਸ਼/ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼, ਹਜ਼ਰਤ—78³, 84.
 ਹੰਸ (ਰਿਸਾਲਾ) (1929)—151².
 ਹਿੰਦ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ/ਹਿੰਦੇਸਤਾਨ/Hindustan—27, 60, 63 ਛੁਨੋ, 79, 106⁷, 107², 108⁶, 109⁴, 110, 112, **Page 218**

- ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ—31, 58.
 ਹੁੰਦਲ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ—212³.
 ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸ.—27, 89.
 ਕਪੂਰ, ਨਵਰਤਨ—113.
 ਕਬੀਰ—58 ਫੁੱਨੋ², 71.
 ਕਰਨਾਟ—122.
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸ: (ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ)—41.
 ਕਲਸ ਰਾਏ—77.
 ਕਲਕੱਤਾ—120², 156, 157, 158.
 ਕਲਾਨੌਰ—108.
 ਕਲੰਦਰ ਬੇਗ, ਮਿਰਜ਼ਾ—107.
 ਕਵੀ ਕੁਟੀਆ—156, 157, 158².
 ਕਸ਼ਮੀਰ—45, 105, 190, 191, 192².
 ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—102 ਫੁੱਨੋ.
 ਕਾਂਗੜਾ—101, 133, 201.
 ਕਾਤਯਾਯਨ—16.
 ਕਾਦਰਯਾਰ (ਕਵੀ)—95, 108.
 ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ (ਬੰਗਿਆਂ ਵਾਲਾ)—110.
 —, ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ—110.
 ਕਾਬਲ—105, 107, 108², 109.
 ਕਾਲੀਕਟ—87.
 ਕਾਲੀਦਾਸ, ਕਵੀ—28, 57, 181.
 —, ਰਿਤੂ-ਸੰਹਾਰ—57.
 ਕਾਸ਼ੀ—27, 67, 116, 117.
 ਕਾਫੀ—35, 114.
 ਕਿਰਪਾ ਸਾਰੇ, ਲਾਲਾ—36.
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—212.
 ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਅਮੇਨਕਰ—165.
 ਕੀਮੀਆਇ-ਸਾਅਦਤ (ਛਾਰਸੀ)—92.
 ਕੀੜਗ੍ਰਾਮ (ਬੈਜਨਾਥ)—40.
 ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ—68, 76³, 77², 84, 130,
 150 ਫੁੱਨੋ.
 ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ/ਕੁਰਛੈਤਰ—196⁴.
 ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ—196 ਫੁੱਨੋ,
 197, 204.
 ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਅਬਦੁਲ-ਗੁਰੂ—95.
 ਕੁੰਜਾਹੀ, ਸ਼ਰੀਫ—205, 206.
 ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼—36, 74.
 ਕੇਚ ਮਕਰਾਨ—99.
 ਕੇਰਲ—31, 32, 187.
 ਕੇਗੀ, ਵਿਲੀਅਮ, ਡਾ.—26, 120⁶, 121⁶,
 122⁵, 123².
- ਕੇਸ਼ਵ, ਕਵੀ—57.
 ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ, ਸਾਧੂ—116².
 ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ—156 ਫੁੱਨੋ,
 158³, 189, 190, 191, 193.
 ਕੈਰੋ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ—45, 46.
 ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—101.
 ਕੋਠਾਰੀ, ਡਾ. ਸ. ਪ੍ਰਧਾਨ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ
 ਕਮਿਸ਼ਨ—169.
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵ/ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ੍ਰੀ—60, 116, 117,
 196.
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ (ਲੇਖਕ)—112, 113.
 ਖੜੀ (ਪਿੰਡ)—95.
 ਖੰਨਾ, ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ, ਸ੍ਰੀ—158², 161, 163.
 ਗਣਪਤੀ, ਟੀ. ਸ੍ਰੀ., ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ—28.
 ਰਾਰਾਈ, ਬਲਵੰਤ—164⁷, 166⁴, 167⁴,
 168⁴.
 ਗੀਤਾ—23, 60, 196.
 ਗੁੱਗਾ, ਪੀਰ—192.
 ਗੁਜਰਾਤ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ)—113³, 116²,
 117, 173², 192.
 ਗੁਜਰਾਤ (ਪੰਜਾਬ)—90.
 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ—200.
 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ—90.
 ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ—28, 70³, 71², 74, 97².
 ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ—94, 187, 216⁴.
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ, ਵੇਖੇ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ.
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ)—212.
 ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ—210.
 ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਏ—46.
 ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਬਾ—43.
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—
 158, 181², 193, 194.
 —, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ—193.
 —, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ—193.
 ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗੁਰੂ—26, 60, 88, 89,
 91, 97, 203.
 ਗੋਰਖ ਨਾਥ—84, 85.
 ਗੋਰਖ, ਦੀਵਾਨ—82.
 ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—28, 41.
 ਚਰਕ—23.
 —, ਸੰਹਿਤਾ—23.
 ਚਾਣਕਯ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ—23.

- ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਧਨੀ ਰਾਮ, ਲਾਲਾ ਹਰਿ ਧਨੀ (ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦਾ ਉਪ ਨਾਂ)–36, 144⁴, 152, 156, 199.
 —, ਓਥੈਲੋ (1903)–145 ਫੁਨੋ².
 —, ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ (1950)–145 ਫੁਨੋ, 147, 151.
 —, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੁਖਦਸ਼ੀ—145.
 —, ਈਸਥ ਨੀਤੀ (1912)–150.
 —, ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ (1940)–151.
 —, ਚੰਦਨਵਾੜੀ (1931)–147 ਫੁਨੋ, 151.
 —, ਭਾਈ ਪ੍ਰਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰ—147.
 —, ਦੋ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ (1903-04)–145 ਫੁਨੋ.
 —, ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ (1945)–151.
 —, ਨੂਰ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੇਗਮ (1944)–151.
 —, ਪਰਦਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਅਨੁਵਾਦ ਅਬਦੂਲ ਹਲੀਮ 'ਸਰਰ' ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ—147.
 —, ਰਮਈਆ ਸੇਠ—146³.
 ਚੀਨ—45², 81, 82, 108³, 109, 186.
 ਚੇਂਬਰਲੇਨ, ਪਾਦਰੀ—121³.
 ਚੋਪੜਾ, ਗੁਲਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਡਾ.—100².
 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—182, 184, 201².
 ਚੰਦਨ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ—59.
 ਚੰਨ, ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ—190.
 ਛਣਕਣਾ (ਰਿਸਾਲਾ) (1926)–151².
 ਛਾਬੜਾ, ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ—46².
 ਜਹਾਂਗੀਰ (ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ)—42.
 ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸਲੀਮ (ਲੇਖਕ)—206.
 ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ—116.
 ਜਪੁਜੀ—18, 70.
 ਜਾਯਸੀ, ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ—57.
 ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ—149.
 ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ—46.
 ਜੀਲਾਨੀ, ਅਬਦੂਲ-ਕਾਦਿਰ—94.
 ਜੰਮੂ—190, 191², 192², 202.
 ਝਾਵੇਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਲਾਲ ਐਮ.—114², 115², 118.
 ਟਰੰਪ:ਸਾਹਿਬ—73.
 ਠੱਟਾ—109.
 ਠੂਠਾ—92.
- ਢੱਡਾ, ਉਸਮਾਨ, ਸ਼ੈਖ—77.
 ਤਬੱਸੁਮ, ਸੂਫੀ (ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ)—205.
 ਤਾਲਿਬ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ—157.
 ਤੁਗਲਕ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ—77.
 ਤੁਫ਼ੈਲ ਨਿਆਜ਼ੀ—165.
 ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ—181.
 ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੈਫੈਸਰ—138.
 ਤੌਬਾਤੁਨ-ਨਸ਼ਹ (ਕਿਤਾਬ)—148.
 ਬਿੰਦ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ—212.
 ਦਇਆ ਰਾਮ/ਦਇਆ ਸ਼ੰਕਰ—113², 114⁵
 ਫੁਨੋ², 115, 116⁸, 117², 118.
 ਦਭੋਈ (ਪਿੰਡ)—116².
 ਦਮੇਦਰ—28³, 72, 74, 159.
 ਦਰਬਾਰੀ, ਭਾਈ—92².
 ਦਰਸ਼ਨ, ਅਬਦੂਲ ਗਾਫ਼ਰ—206.
 ਦਰਿਆਈ, ਬਹਿਲੋਲ, ਸ਼ੈਖ—77⁵, 78, 84³.
 ਦਾਖਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ—26.
 ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ—75², 81, 82.
 ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ਡਤਿਹਨਾਮਾ—107.
 ਦਿਹਲਵੀ, ਅਬਦੂਲ-ਹੱਕ—40.
 ਦਿਹਲਵੀ, ਹਸਨ (ਕਵੀ)—42⁴.
 ਦਿਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ—113.
 ਦਿਲ-ਖੁਰਸ਼ੀਦ (ਕਿੱਸਾ)—149.
 ਦਿੱਲੀ/ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—31, 38, 46, 89²,
 108, 109⁴, 165³, 201³, 202.
 ਦੀਵਾਨ ਮਾਧੇ (ਪਹਿਲਾ)–82.
 —, ਗੋਰਖ (ਦੂਜਾ)–82.
 —, ਬਸ਼ਟੀ (ਤੀਜਾ)–82.
 —, ਅੱਲਹ ਬਖਸ਼ (ਚੌਥਾ)–82, 85².
 ਢੁੱਗਲ (ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ), ਆਂਦਰਾ—214.
 ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ—206², 208², 210.
 —, ਸਾਰਾ—207
 —, ਚੰਦਨ ਰੁਖ ਤੇ ਵਿਹੜਾ—208.
 —, ਤਖਤ ਲਾਹੌਰ—210.
 ਨਜਾਬਤ, ਕਵੀ—95, 97, 106, 107².
 —, ਵਾਰ—106.
 ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ—206², 213², 214,
 215, 216.
 ਨਰਵਾਣਾ—46.
 ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ—61.
 ਨਜ਼ਰੁਲ-ਇਸਲਾਮ, ਕਵੀ—163.
 ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਡਾ. ਸਮਸੁਲ-ਉਲਮਾ—148
 ਫੁਨੋ.

ਨਾਹਟਾ, ਅੰਗਰ ਚੰਦ—58 ਛੁਨੋ, 59.
 ਨਾਗਾਰਜੁਨ—24.
 ਨਾਬ ਦੁਆਰਾ—116.
 ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ—89⁵, 90.
 ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ—156², 212.
 —, ਚਿੱਟਾ ਲਈ—156.
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ—19, 20, 25², 28, 32²,
 34, 40, 45, 46, 59, 60, 61, 63,
 64², 67⁵, 68, 70, 72, 74, 87³, 88³,
 97², 106³, 107, 178, 181², 187,
 188², 192, 193, 196², 206.
 ਨਾਭਾ, ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਭਾਈ—133⁴.
 —, ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ—136.
 —, ਗੁਰਸਥਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੌਸ—55,
 58.
 ਨਾਮਧਾਰੀ—44.
 ਨਿਊਟਨ, ਜੰਨ, ਡਾ.—123².
 ਨਿਊ ਟੈਸਟਮੈਂਟ—121⁴, 122³.
 ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ—108.
 ਨਿਰਮਲੇ—44.
 ਨਿਰੰਕਾਰੀ—44.
 ਨਿਜਾਮੀ (ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ)—126.
 ਨਿਜਾਮੁਲ-ਮੁਲਕ—107.
 ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—212.
 ਨੂਰਪੁਰੀ, ਨੰਦ ਲਾਲ—160⁸, 161⁸, 163.
 ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਕਾਜ਼ੀ—93.
 ਪਤੰਜਲੀ—16, 17, 18.
 ਪਰਵੀਨ ਸੁਲਤਾਨਾ—165.
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਊਂਸਿਲ ਆਫ ਆਰਟਸ,
 ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ—212.
 ਪਾਣਿਨੀ—16, 17.
 —, ਅਸਟਾਯਯਾਈ—23.
 ਪਾਰਸ ਭਾਗ—92².
 ਪਾਰਾਸ਼ਰ, ਐਸ. ਐਲ., ਪ੍ਰਸੀਪਲ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ
 ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ, ਸ਼ਿਮਲਾ—101.
 ਪਾਸ—198.
 ਪੀ. ਈ. ਐਨ. ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਲੇਖਕ ਕਾਨਫਰੰਸ,
 ਬੜੋਦਾ—31, 115.
 ਪੀਕੋਕ (ਪਾਦਰੀ)—121.
 ਪੁੰਨ੍ਹ—99.
 ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—159, 167, 199.
 ਪੂਰਨ ਭਗਤ—159.

ਪੋਥੀ—
 —, ਹਰਿ ਜਸ—92.
 —, ਹਾਸਮ ਵਾਲੀ—100.
 —, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਏ ਵਾਲੀ—46.
 ਪੰਜ ਦਰਿਆ (ਰਿਸਾਲਾ) (1939-40)—151,
 154.
 ਪੰਜ ਦਰਿਆ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਿਸਾਲਾ)—205.
 ਪੰਜਾਬ—19³, 20⁹, 21⁴, 23³, 24, 25,
 26³, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 38,
 41², 44², 45¹⁶, 46³, 50, 58 ਛੁਨੋ,
 65, 66⁴, 67, 68², 69, 71, 72, 75,
 87², 88⁴, 89⁶, 90⁶, 91⁴, 93, 96³,
 97², 99, 100, 103, 106³, 107⁵,
 108⁵, 109⁹, 110⁵, 111², 112⁴,
 113², 127, 146, 157², 160, 164,
 170, 171³, 173², 175², 177, 178,
 181³, 182⁷, 183, 184⁸, 186, 187²,
 188⁴, 190⁷, 191⁴, 192¹², 193,
 194⁸, 195, 197, 198⁴, 200², 201⁵,
 202⁴, 204, 205, 206³, 211², 213³,
 214².
 —, ਪੱਛਮੀ/ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ—20, 21³, 23,
 28, 99, 124, 192, 201, 205, 206,
 207², 213.
 —, ਪੂਰਬੀ/ਭਾਰਤੀ—21, 22, 23, 201³.
 ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—23 ਛੁਨੋ,
 26, 193.
 ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ—181.
 ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ—186.
 ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ—195.
 ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—42, 87²,
 124 ਛੁਨੋ, 126, 181, 184, 185,
 188, 193, 214.
 —, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ—193.
 ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ—173, 211.
 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ
 ਬੋਰਡ—193, 194.
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ—189,
 193.
 ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ—195.
 ਪੰਜਾਬੀ ਢੁਨੀਆ, ਪਟਿਆਲਾ (ਰਿਸਾਲਾ) **Page 221**

- ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ—28, 45²,
181, 193², 201.
—, ਸਿਖ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੈਡੀਆ ਵਿਭਾਗ
—193.
—, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ—193.
—, ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
—193.
—, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
—193.
—, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ—193.
—, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
—193.
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ (ਕਿਤਾਬ)—122.
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—12, 205, 206², 207,
210³, 211², 212², 213, 214², 215,
217².
- ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ, ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ—41.
- ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ—115.
- ਫੁਲਵਾੜੀ (ਰਿਸਾਲਾ) (1926)—151.
- ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ, ਲੁਤਫ਼ ਅਲੀ—94.
—, ਸੈਫੁਲਮੁਲੁਕ—94.
- ਬਜਾਜ਼, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ—157².
- ਬਟਾਲਵੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ—165, 166³, 199.
- ਬਨ-ਫੁਲਵਾੜੀ (ਕਿਤਾਬ)—212.
- ਬੱਬਰ (ਅਕਾਲੀ) ਲਹਿਰ—44.
- ਬਰਤਾਨੀਆ, ਵੇਖੋ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ/ਇੰਗਲੈਂਡ-
ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ—180.
- ਬਗਦਾਦ—106.
- ਬਜਮੇ-ਸਰੋਜ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)—147 ਫੁਨੋ.
- ਬਾਈਬਲ—26, 120⁴, 121², 122.
- ਬਾਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਕ)—16.
- ਬਾਬਰ ਕੇ—88.
- ਬਾਰਾ ਮਾਹ/ਬਾਰਮਾਹ/ਬਾਰਹ ਮਾਸਾ—35, 57³
ਫੁਨੋ⁵, 58² ਫੁਨੋ, 59³, 60⁵, 61⁴, 62,
63 ਫੁਨੋ, 64, 65², 102.
—, ਅਜੀਮ ਦਾ—63.
—, ਸਾਂਧੂ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਦਾ—63.
—, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ ਦਾ—61.
—, ਹਕੂਮਤ ਰਾਏ ਦਾ (ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ
ਪਤਨੀ)—63.
—, ਹਿਦਾਯਤੁੱਲਾਹ ਦਾ—63.
—, ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ—58 ਫੁਨੋ.
- , ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ—61, 64.
—, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ (ਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਰਚਿਤ)—60.
—, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ (ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ
ਵਿਚ)—63, 64³, 106 ਫੁਨੋ.
—, ਜਿਨ ਧਰਮ ਸੂਰੀ ਦਾ—58 ਫੁਨੋ.
—, ਛੇਲ ਸ਼ਸਤ ਦਾ—61.
—, ਨਰਸੀ ਭਗਤ ਦਾ (ਲਾਲ ਦਾਸ ਵੈਰਾਗੀ
ਰਚਿਤ)—61.
—, ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ (ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ
ਵਿਚ)—61.
—, ਨਾਜ਼ਕਾਂ ਦਾ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ)—63.
—, ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ—59.
—, ਬਖਸ਼ ਅੱਲਾਹ ਦਾ—63.
—, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ (ਕੰਤ ਮਹੇਲੀ)—63.
—, ਮਿਹਰ ਅਲੀ—63.
—, ਮੁਰਾਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ—61, 62.
—, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ (ਕੇਸੋ ਗੁਣੀ ਰਚਿਤ)—
62.
—, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
ਰਚਿਤ)—102².
—, ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਕ੍ਰਿਤ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਵਿਚ—60.
—, ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਵਿਚ
—61.
—, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ (ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਉਤਾਰਾ)—102 ਫੁਨੋ.
—, ਖੁਜ਼ਾ ਮਸਤਿਦ ਦਾ—57 ਫੁਨੋ⁴, 58 ਫੁਨੋ.
—, ਡਰਦ ਡਕੀਰ ਦਾ—63.
- ਬਾਲਾਪੀਰ, ਸ਼ੈਖ—81.
- ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ—161.
- ਬਿਕਰਮਜੀਤ, ਰਾਜਾ—159.
- ਬਿਲਾਵਲ, ਸ਼ਾਹ ਰੰਗ (ਪਹਿਲਾ)—82.
- , ਬੁੱਧੂ (ਦੂਜਾ)—82, 85.
—, ਮਸਤ (ਤੀਜਾ)—85.
—, ਸ਼ਾਹ (ਚੌਥਾ)—82, 85.
- ਬੀਕਾਨੇਰ—109.
- ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ—146.
- ਬੁੱਧ, ਮਹਾਤਮਾ—17.
- ਬੁੱਲ੍ਹਾ/ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ—28, 74, 90, 95, 98.
- ਬੁਖਾਰਾ—99.
- ਬੇਦੀ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ—28.
- ਬੇਦੀ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—112, 113. **Page 222**

- ਬੈਪਟਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ—120.
 ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ—89.
 ਬੁਗੜ੍ਹ, ਦੇਵਤਾ—142³.
 ਭਕਨਾ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—157.
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ)—128², 129⁷, 130⁵,
 131³, 132⁴.
 —, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ—128, 129², 130.
 —, ਹੋਰ ਰਾਂਝਾ—129, 130.
 —, ਜੰਵ—129, 130.
 —, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਨ—128, 129².
 ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ—134.
 ਭੱਟੀ, ਅਬਦੂਲ ਮਜੀਦ—205.
 ਭੱਟੀ, ਅਬਦੂਲਾ—80⁶.
 ਭਦੌੜੀਆ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਸਰ)—46².
 ਭਾਸ (ਨਾਟਕਕਾਰ)—28².
 ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ—181,
 183.
 ਭਾਰਤ—16², 17, 19, 20, 23³, 24², 25³,
 26³, 27, 31, 38, 40², 45², 46, 58,
 68, 72², 74, 87⁴, 88, 90, 107,
 112, 113, 120², 146², 162, 163,
 165², 169², 173², 174, 176, 177,
 178, 180, 187, 190, 191, 196,
 199, 200, 201, 211, 215².
 —, ਉੱਤਰ/ਉੱਤਰੀ—15, 16², 18, 19²,
 20, 68, 71, 106, 120.
 —, ਪੱਛਮੀ—19.
 ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ—196 ਫੁਨੋ,
 197, 204.
 ਭਿਖਾਰੀ, ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ—157, 158².
 ਭਿਟਾਈ, ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੂਲ-ਲਤੀਫ—94.
 —, ਰਿਸਾਲਾ (ਕਿਤਾਬ)—94.
 ਭੁਦਨ (ਪਿੰਡ)—92.
 ਭੂਪਤ ਰਾਏ—106.
 ਭੋਲਾ ਨਾਥ, ਕਰਨਲ—36.
 ਮਾਅਰਿਜ਼ੁਲ-ਵਲਾਯਤ—81.
 ਮਸਉਦ ਸਾਦ ਬਿਨ ਸਲਮਾਨ, ਖੂਜਾ (ਸ਼ਾਇਰ)
 —57 ਫੁਨੋ.
 ਮਸਨਵੀ ਰਿਜਵਾਨ ਸ਼ਾਹ ਵੰਕੂਰ ਅਫਜ਼ਾ
 (ਕਿਤਾਬ)—124.
 ਮਹਾਭਾਰਤ—18, 20, 23.
 ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ)—90.
- ਮਹਾਂਦਾਸ, ਭਗਤ—69².
 ਮਹਿਤਾ, ਨਰ ਸਿੰਘ—115.
 ਮਹਿਮੁਦ ਗਾਜ਼ਨਵੀ—24, 27.
 ਮਹੀਵਾਲ—99, 104⁴.
 ਮਈਲ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ—28.
 ਮਨਨ, ਨਾਰਾਇਣ, ਡਾ. (ਬਨਾਰਸ ਵਾਲੇ)—179.
 ਮਰਦਾਨਾ—214.
 ਮਰਾਜ/ਮਹਿਰਾਜ—128, 129, 130.
 ਮਰਾਲਾ (ਪਿੰਡ)—95.
 ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ—92.
 ਮਖਦੂਮਲ-ਮੁਲਕ—76, 81.
 ਮਾਹਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਵੇਖੋ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.
 ਮਾਜ਼ਮਦਾਰ, ਐਮ. ਆਰ., ਡਾ.—115, 117.
 ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ—120, 121.
 ਮਿਰਜ਼ਾ—131⁵.
 ਮੀਆਂ ਮੀਰ, ਹਜ਼ਰਤ—181.
 ਮੀਰਨ ਸ਼ਾਹ—102², 103².
 —, ਸੀਹਰਫੀ—102.
 ਮੀਰਾਬਾਈ—100, 101², 102.
 ਮੁਹੰਮਦ ਉਮਰ ਖਾਨ—75.
 ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਨ, ਚੋਪਰੀ—205.
 ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਸਰ, ਡਾ.—36², 105,
 112, 113.
 ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਮੀਆਂ ਕਵੀ—95, 131³.
 —, ਸਫ਼ਰਲ-ਇਸ਼ਕ ਅਰਥਾਤ ਸੈਫ਼ਲ-ਮੁਲਕ
 (ਮਸਨਵੀ)—95.
 —, ਹਿਦਾਯਤਲ-ਮੁਸਲਿਮੀਨ—95.
 —, ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ—95.
 —, ਕਿੱਸਾ ਖਵਾਸ ਖਾਂ—95.
 —, ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ—95.
 —, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਨ—95.
 —, ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ—95.
 ਮੁਕਬਲ, ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ—94, 103².
 —, ਸੀਹਰਫੀਆਂ—94.
 —, ਹੋਰ ਰਾਂਝਾ—94, 103.
 —, ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ (1747 ਈ.)
 —94.
 ਮੁਦਕੀ—90.
 ਮੁਨਸੀ, ਕੇ. ਐਮ.—114³.
 ਮੁਨੱਵਰ ਅਲੀ ਖਾਨ—165. Page 223

- ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜੀ—212.
 —, ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਫਰ (ਨਾਟਕ)—216.
 —, ਕਿੱਤਾ ਦੋ ਭਗਵਾਂ ਦਾ (ਨਾਟਕ)—217.
- ਮੁਰਾਦ—63.
- ਮੁਲਤਾਨ—81, 94, 200, 214.
- ਮੁਲਚੰਦ, ਭਾਈ—128.
- ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਮੈਕਸ ਆਰਬਰ/ਮਕਾਲਫ਼—133,
 140.
- ਮੇਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—156, 205², 212.
- ਮੰਟੇ, ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ—112.
- ਮੱਨ੍ਹ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ—203.
- ਯਸ਼ਪਾਲ—112, 113.
- ਯਾਕੂਬ, ਹਾਜੀ—79.
- ਯੁਸਫ਼ ਹਜ਼ਰਤ—159.
 —, ਜੁਲੈਖਾ—99².
- ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—190.
- ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ, ਡਾ.—133², 134, 135,
 143.
- , ਭਾਈ ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਕਾਸ਼ਿਤ
 ਸਫਰਨਾਮੇ (ਕਿਤਾਬ)—133.
- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ—41, 63 ਛੁਨੋ,
 90⁴, 105, 107, 108, 109², 122.
- ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—29.
- ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ—212.
- ਰਤਨਬਾਈ, ਵਿਧਵਾ—117.
- ਰੱਤੂ (ਕਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ)—129.
- ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ—181, 193.
- ਰਵੀ ਸੰਕਰ—165.
- ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦਾ ਮਕਬਰਾ—46.
- ਰਾਜਸਥਾਨ—45, 190², 192⁵.
- ਰਾਜ-ਤ੍ਰੰਗਿਣੀ—40.
- ਰਾਂਝਾ—130, 159.
- ਰਾਧਾ—116.
- ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਡਾ.—9.
- ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—142².
- ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ—89.
- ਰਾਮਚੰਦਰ, ਸ੍ਰੀ—100, 101², 102³ ਛੁਨੋ².
- ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ—108.
- ਰਾਮਪੁਰਾ—31.
- ਰਾਮਾਇਣ—23.
- ਰਾਵਲ, ਸੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ—114, 118³.
- ਰਿਗਵੇਦ/ਰਿਗ—16⁴, 17³, 19.
- ਰੂਪ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—152 ਛੁਨੋ.
- ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ—137.
- ਰੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ.—12.
- ਰੋਸ਼ਮਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗਾਇਕਾ)—164⁶,
 165¹¹, 166⁸, 167⁶, 168⁵.
- ਰੋਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ—191, 211².
- ਰੋਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਰੁਹਤਕ—191.
- ਰੰਗ ਬਿਲਾਵਲ—85.
- ਰੰਧਾਵਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—182.
- ਲਾਹੌਰ—58 ਛੁਨੋ, 75, 76, 77, 79⁴, 80²,
 81⁴, 82³, 84, 85⁴, 90, 107², 109,
 150, 200, 201, 206⁴, 207², 211,
 216, 217.
- ਲਾਹੌਰੀ, ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ, ਮੁਫਤੀ—75³.
- ਲਿਟਲ ਫਲਾਵਰ ਸਕੂਲ, ਪਾਰੀਵਾਲ—187.
- ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਮੋਗਾ—31 ਛੁਨੋ.
- ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ—99².
- ਲੌਗੋਵਾਲ, ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ—194.
- ਵਾਰ—
- , ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ—97.
 - , ਸਾਰੰਗ—70.
 - , ਹਰੀ ਸਿੰਘ—108.
 - , ਜੱਟਾਂ ਦੀ—109.
 - , ਮਾਝ ਦੀ—70.
- ਵਾਰਡ (ਕੇਰੀ ਦਾ ਸਾਬੀ)—120.
- ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ/ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ—28, 74, 90, 95,
 98, 99, 149, 150 ਛੁਨੋ, 167.
- ਵਾਰੇਰਕਰ, ਮਾਮਾ—31, 32.
- ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ—143.
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—113.
- ਵਿਸੂ ਬੰਧੂ ਆਚਾਰੀਆ—28.
- ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ੁਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ—
 28.
- ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—36, 70³, 71², 93,
 138, 144, 156, 181, 193, 198.
- , ਸੁਦਰੀ—156.
- ਵੈਰਾਗੀ, ਲਾਲ ਦਾਸ—61.
- ਵੈਰੋ ਕੇ (ਪਿੰਡ) —92.
- ਵਿੰਦਾਵਨ—116.
- ਸ਼ਹੀਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ—151.
- , ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ (1932)—151.

- ਸ਼ਰਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ—23.
 —, ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ—23.
 ਸ਼ਰਦ, ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ—156.
 ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ/ਹਜ਼ਰਤ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ/ਹਸੈਨ
 ਲਾਹੌਰੀ, ਸ਼ੈਖ/ਢੱਡਾ, ਹੁਸੈਨ, ਸ਼ੈਖ—28, 72,
 74⁴, 75², 76⁴, 77⁹, 78¹², 79¹⁸, 80⁹,
 81⁵, 82¹⁰, 83⁴, 84, 159, 210.
 ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ/ਸ਼ਾਹ ਬਰਾਮ—124 ਛੁਨੋ, 126,
 149.
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਕਵੀ)—53², 95, 97, 108,
 109, 110⁴, 111³, 132.
 ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ—101³, 104.
 ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—
 193.
 ਖਾਕੀ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ (ਪਹਿਲਾ)—82, 85.
 —, ਸ਼ਾਹ (ਚੂਜਾ) ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ—82, 85.
 —, ਸ਼ਾਹ (ਤੀਜਾ) (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਾਲਾ)—82,
 85.
 —, ਹੈਦਰ ਬਖਸ਼ (ਚੌਥਾ) (ਦੱਖਣ ਵਾਲਾ)—82,
 84.
 ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ (ਅਖਬਾਰ)—144².
 ਖਾਲਸਾ, ਯੰਗਮੈਨ (ਰਿਸਾਲਾ)—152 ਛੁਨੋ.
 ਖੁਸਰੋ, ਅਮੀਰ—159².
 ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਖਟਕ—ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ
 (ਕਿਤਾਬ)—45.
 ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ—112.
 ਗਦਰ ਲਹਿਰ—44.
 ਗਰੀਬ, ਸ਼ਾਹ (ਪਹਿਲਾ) (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਾਲਾ)
 —82, 84.
 —, (ਦੂਜਾ) ਲੰਗਰੀਵਾਲਾ—82.
 —, (ਤੀਜਾ) (ਦੱਖਣ ਦੇਸ, ਚੇਲਾਪੁਰ ਵਾਲਾ)
 —82.
 —, (ਚੌਥਾ) (ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ)—82, 85.
 ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ—165.
 ਗਜ਼ਲੀਆਤਿ-ਸ਼ਹੁਰੀਆ (ਕਿਤਾਬ)—57 ਛੁਨੋ.
 ਜਕਰੀਆ, ਬਹਾਉੰਦ-ਦੀਨ, ਹਜ਼ਰਤ/
 ਮੁਲਤਾਨੀ—67³, 81.
 ਜੈਗਮ, ਸਿਬਤੁਲ-ਹਸਨ—206.
 ਛਜ਼ਲ ਹੱਕ, ਕਾਜ਼ੀ—74.
 ਛਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (ਕਵੀ)—62², 95, 129, 131.
 —, ਹੀਰ—129.
 ਛਰਾਂਸ—34, 139, 169.
 ਛਰਹਾਦ—101, 103⁵, 104².
 ਛਰੀਦ, ਬਾਬਾ—19, 42, 67³, 88, 173,
 181, 193, 199.
 ਛਵਾਇਦੁਲ-ਛਵਾਦ—42².
 ਛਾਇਜ਼ (ਕਵੀ)—124.
 ਛੈਜ਼, ਛੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ—212.
 ਛੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ, ਕਲਕਤਾ—121.

Read more like this at

www.punjabilibrary.com